

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**Павло Артимишин
Христина Меренюк**

**УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ
В ПОСТРАДЯНСЬКИХ
БІЛОРУСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ
ТА ПОСІБНИКАХ З ІСТОРІЇ**

Колективна монографія

Львів

2024

УДК 371.64/.68(476):[94(477):308(=161.2)]"04/20"

A86

DOI: <https://doi.org/10.33402/ukrbil.2024>

Артимишин П., Меренюк Х. Україна та українці в пострадянських білоруських підручниках та посібниках з історії: колективна монографія / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 294 с.

Здійснено комплексний аналіз та відтворення збірних образів України й українців у пострадянських білоруських підручниках і посібниках з історії та простеження їхньої трансформації упродовж 1991–2024 рр. щодо різних етапів українського минулого: від доби Середньовіччя через ранньомодерний час, період «довгого XIX століття», існування СРСР до сучасності. Відзначено зміни, яких протягом останніх трьох десятиліть зазнали дидактичні підходи щодо українського історичного аспекту у відповідній білоруській навчальній літературі (як у контексті історії Білорусі, так і всесвітньої історії та історії зовнішньої політики Республіки Білорусь) і простежено наслідки впливу державної ідеології та геополітичної кон'юнктури на цей процес.

Для науковців, політологів, працівників органів державної влади, політиків, представників експертного й інтелектуального середовища та зацікавленої тематикою широкої читачкої аудиторії.

Artymyshyn P., Merenyuk Kh. Ukraine and Ukrainians in post-Soviet Belarusian history textbooks and manuals: collective monograph / NAS of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. 294 p.

A comprehensive analysis and reproduction of collective images of Ukraine and Ukrainians in post-Soviet Belarusian history textbooks and manuals and tracing of their transformation during 1991–2024 regarding different stages of the Ukrainian past: from the Middle Ages through the early modern period, the period of the «long 19th century», the existence of the USSR to the present day is carried out. The changes that didactic approaches to the Ukrainian historical aspect have undergone in the relevant Belarusian educational literature over the past three decades (both in the context of the history of Belarus and world history and the history of the foreign policy of the Republic of Belarus) are noted and the consequences of the influence of state ideology and geopolitical conditions on this process are traced.

For scientists, political scientists, government officials, politicians, representatives of the expert and intellectual community, and a wide readership interested in the topic.

Рецензенти:

доктор історичних наук, старший науковий співробітник Роман Голик

доктор історичних наук, професор Руслан Сіромський

Науковий консультант

доктор історичних наук Ігор Соляр

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

(протокол № 11 від 19 грудня 2024 р.)

Монографія опублікована в рамках цільової програми проєктів науково-дослідних робіт молодих учених НАН України «Україна та українці в пострадянських білоруських підручниках та посібниках з історії» (0123U103268) у 2023–2024 рр.

ISBN 978-617-14-0372-7

© Артимишин П., 2024

© Меренюк Х., 2024

© Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА (<i>Павло Артимішин</i>)	6
ЧАСТИНА I. УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС	11
Розділ 1. Образ Русі та Великого князівства Литовського (<i>Христина Меренюк</i>)	11
Розділ 2. Період Речі Посполитої в українській історії (<i>Христина Меренюк</i>)	45
Розділ 3. Хмельниччина та Козацька держава XVII–XVIII століть (<i>Христина Меренюк</i>)	76
ЧАСТИНА II. НОВА ТА НОВІТНЯ ДОБА.	109
Розділ 4. Від національного відродження до Української революції (<i>Павло Артимішин</i>)	109
Розділ 5. Від радянської до незалежної: Україна XX–XXI століть (<i>Павло Артимішин</i>)	199
ВИСНОВКИ	262
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	278
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.	285

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БНР – Білоруська Народна Республіка
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВКЛ – Велике князівство Литовське
ДКНС – Державний комітет з надзвичайного стану
ЄС – Європейський Союз
ЗСФРР – Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ – Комітет державної безпеки
Комсомол – Комуністичний союз молоді
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
НАН України – Національна академія наук України
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НБСЕ – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі
ОБСЕ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОВД – Організація Варшавського договору
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ППС – Польська партія соціалістична
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РФ – Російська Федерація
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія

Список скорочень

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УЦР – Українська Центральна Рада
ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії
Радянського Союзу
ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція

ПЕРЕДМОВА

У контексті сучасної російсько-української війни, яка розпочалася навесні 2014 р., а після 24 лютого 2022 р. переросла на повномасштабний рівень, актуальним та вагомим аспектом аналізу є інформаційна складова, яка почасти є як ідейним підґрунтям до сучасного воєнного конфлікту, так і її невід’ємним супроводом під час його активної фази. Важливим у цьому контексті є вивчення й інформаційного поля Республіки Білорусь – держави, яка після 2014 р. виступала в образі країни-посередниці між РФ та Україною, але з початком повномасштабної війни Росії проти Української держави стала безпосередньою співучасницею російської збройної агресії.

Важливо врахувати, що практично протягом всього часу президентства в Білорусі Олександра Лукашенка тамтешня влада активно використовувала історію як політичний інструмент на внутрішній та зовнішній аренах і продовжує це активно робити на тлі новітньої повномасштабної російсько-української війни як союзниця РФ, зокрема у сфері середньої та вищої освіти.

Пропонований науково-дослідний проєкт є однією із перших спроб провести комплексний порівняльний аналіз узагальнених образів України й українців, які упродовж 1991–2024 рр. створювалися на сторінках пострадянських білоруських підручників та посібників з історії – одного з ключових елементів інформаційної політики держави з формування уявлень.

Упродовж вказаного періоду білоруська історіографія та тісно пов’язана з нею дидактика історії зазнали суттєвих трансформацій, які окреслилися вже у перші роки існування

незалежної Республіки Білорусь. У 1991–1994 рр., на тлі пересмислення нового історичного канону у пострадянських умовах (що відбувалося, зокрема, й в Україні), виник цілий напрям національної історії, мета якого – подолати спадщину радянської ідеології та методології історії і «периферійність» білоруської минувшини (зокрема у навчальних закладах), перетворити Білорусь на самостійний об'єкт історичних досліджень (і вивчення) та створити цілісну картину минулого із наголосом на історичному континуїтеті у розвитку білоруської державності та формування білоруської нації, її співставлення з іншими, насамперед сусідніми націями, зокрема українською. У цей час активізувалася діяльність багатьох тогочасних білоруських істориків щодо написання та запровадження в освітню систему нових, національно орієнтованих підручників з історії Білорусі, які в обігу, втім, були недовго. З початком президенства в Білорусі О. Лукашенка 1994 р. у дидактичній (як і в науковій) історії розпочався курс на ідеологізацію історичної освіти, у межах якої офіційне трактування білоруської історії базувалося на реанімованій та дещо модернізованій радянській теорії про «спільне коріння» та «дружбу народів» із використанням концепції т. зв. «західнорусизму», а впродовж 2000-х років «рерадянізація» викладання історії в Республіці Білорусь лише активізувалася. Такий підхід із певними коригуваннями залишається у Білорусі домінуючим і досі, у його межах, відповідно до внутрішньо- та зовнішньополітичної кон'юнктури, змінювалися відображення України й українців та їхнього минулого.

Упродовж окресленого періоду білорусько-українські відносини пройшли шлях від рівня добросусідства (1991–2014) та посередницької ролі білоруської сторони у контексті російсько-української війни (2014–2020) до погіршення відносин між офіційними Києвом та Мінськом (після початку протестних рухів у Білорусі проти О. Лукашенка у 2020–2021 рр.)

і безпосередньої співучасті Республіки Білорусь у повномасштабному вторгненні РФ в Україну (після 24 лютого 2022 р. до сьогодні). Кожен із названих етапів двосторонніх відносин безпосередньо впливав і на підходи відображення України й українців у підручниках та посібниках з історії, призначених для білоруських учнів та студентів, щоб дидактичним шляхом сформувати у них відповідне до наявного стану справ уявлення про минуле та сучасне сусіднього народу.

Дослідження цих процесів дасть змогу краще зрозуміти, як і настільки змінювалися дидактичні установки щодо українського історичного аспекту у відповідній білоруській навчальній літературі, простежити наслідки впливу державної ідеології та політичної ситуації на цей процес, виявити його новітні «больові точки» тощо.

На сьогодні комплекс проблем, пов'язаних із відображенням України й українців у білоруських підручниках та посібниках з історії, розглядали науковці, публіцисти здебільшого на рівні впровадження до наукового обігу фактичного матеріалу, реконструкції сюжетів, які безпосередньо стосувалися історичних процесів (середньовіччя, ранньомодерного часу, нової та новітньої історії України) та їх узагальнення або ж огляду тенденцій перетворень білоруської історіографії в умовах незалежності після колапсу СРСР. У той час, як українські науковці розпочали різноаспектні аналізи тих чи тих сюжетів білоруської історії в українській навчальній літературі та історіографії, суттєво менше публікацій, присвячених рецепціям власне білоруських авторів дидактичних видань щодо згаданих періодів історії України та її населення, змінам їхніх відображень відповідно до політичної кон'юнктури всередині Білорусі та у світовій геополітиці, перебігу білорусько-українських відносин упродовж 1991–2024 рр. І хоч колективними зусиллями представників різних історичних, педагогічних, політологічних та юридичних дисциплін упродовж останніх десятиліть

нагромаджено певний різnorідний матеріал (наприклад, на працювання Світлани Батуриної, Константина Івангородського, Андрія Портнова, Віталія Тельвака та інших). Втім, звичайно, ніяк не применшуючи значення цих робіт, у них автори акцентують увагу на вузьких аспектах теми, тим більше винятково у форматі невеликих та некомплексних наукових статей. Загалом історіографія проблеми щодо цього аспекту лише перебуває на стадії становлення, і колективна монографія має ціль суттєво заповнити цю історіографічну лакуну.

Мета наукової роботи – комплексний аналіз та відтворення збірних образів України й українців у пострадянських білоруських підручниках і посібниках з історії та простеження їхньої трансформації упродовж 1991–2024 рр. щодо різних етапів українського минулого: від середньовіччя через ранньомодерний час, період українського національного відродження, революції 1917–1921 рр., існування СРСР до сучасності.

Завдання наукової роботи полягають у реконструюванні підходів авторів білоруської навчальної літератури з історії щодо:

- становлення й існування Русі та її населення;
- України як складової частини ВКЛ;
- ранньомодерного періоду історії українських теренів та Козацької доби;
- українського національного відродження XIX ст. та революції 1917–1921 рр.;
- радянської історії України та етапу її державного становлення на сучасному етапі після відродження незалежності 1991 р.

Реалізацію дослідження «Україна та українці в пострадянських білоруських підручниках та посібниках з історії» (0123U103268) здійснено у межах виконання проєктів науково-дослідних робіт молодих учених НАН України у 2023–2024 рр.

Автори монографії висловлюють слова вдячності директору Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Ігорю Ярославовичу Соляру за підтримку та фахові поради у процесі написання роботи. Окрема подяка – всьому колективові інституту, який став справжньою науковою родиною для молодих вчених, насамперед під час перших кроків у науці. Безмежно вдячні й своїм рідним та друзям, які під час підготовки роботи почасти були надійною опорою та порадиниками. Особливо вдячні колезі Тарасу Польовому, без якого частина навчальних видань, найперше із 1990-х років, просто була би недоступною для аналізу.

Книжку ж присвячуємо Україні та її Силам оборони, без яких праця і не мала би сенсу. Та й, вочевидь, просто була би неможливою.

Павло Артимішин

ЧАСТИНА І. УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС

РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ РУСІ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Вивчення українського середньовіччя в білоруських підручниках – актуальна проблема сучасної історичної науки, оскільки віддзеркалює нинішній стан розуміння та трактування Русі у сусідній північно-західній країні. Ті образи, які функціонують у шкільній та університетській літературі, сформовані дослідниками та методистами, тобто вказують на комплекс історіографічних концептів, які пройшли довгий період відбору, були схвалені на державному рівні й використовуються у поточному вжитку. З цієї причини огляд руського періоду історії демонструє загальне ставлення істориків Білорусі до вказаної проблематики. Принаймні, наскільки це можливо у державі з авторитарним режимом.

Спільне перебування у політико-ідеологічному просторі єдиної радянської держави, безперечно, мало свій вплив на шкільництво та викладання історії в університеті. Це також позначилося на матеріалах, які підбиралися для викладання учнів і студентів. Концепція «єдиної Русі» (певним чином поділеної на удільні князівства), як «колиски трьох братніх народів», було широковживаним тлом для пояснення складних процесів державотворення на українських, білоруських і російських землях. Від часів імперії Романових розуміння «загальної схеми російської історії» трансформувалося лише в ідеологічному плані, але прихід до влади більшовиків принципово не зсунув засадничих принципів, про які Михайло

Грушевський писав: «Ся знов “общерусская история” свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала ... Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за Великим князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, – вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії ВКЛ, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен»¹. Відтак, хоча радянська історична концепція була спрямована проти царської влади та її постулатів, білу Москву у ній було замінено на червону. Усі інші атрибути з певними косметичними змінами тривалий час лишалися актуальними.

Позначився на особливостях білоруської навчальної літератури також історичний розвиток. Насамперед мовиться про дуже тривале панування офіційної російської доктрини, відповідно до якої історію сприймали у дусі великодержавного шовінізму. Фактично, незалежна Білорусь утворилася у 1991 р. після розпаду СРСР. До того часу існували окремі спроби національного пробудження, які, однак, не дали змогу проводити незалежну гуманітарну й освітню політики. Безпардонна русифікація окраїн імперії, що тривала із XIX ст., була спрямована на систематичне знищення історичної пам'яті, етнічної своєрідності та можливостей для національного

¹ Грушевський М. Звичайна схема «Русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 78.

розвитку навіть на культурному рівні. Впорядкована доктрина про нездатність неросійських народів незалежно та автономно існувати переносилася також для визначення далекого минулого. З білоруської історії, за визначенням дослідників, залишилися лише описи «одвічного прагнення білоруського народу до возз'єднання з Росією», що зводило історію цілого народу до рівня пересічної великоросійської губернії². Про цю тенденцію писав також Ярослав Ісаєвич, який вказував на хибне трактування культурної історії українців та білорусів середньовіччя і ранньомодерного часу крізь призму того, що формування окремих народів, начебто, відбувалося внаслідок відокремлення цих земель через агресивну політику і загарбання Польщі та Литви³. Подібними методами у соціумі утверджувалася думка про вічну бездержавність білоруського народу.

Для порівняння можна навести бачення видатного Ярослава Дашкевича, який наголошував на аналогічних процесах стосовно української історії, засуджуючи спроби московської влади зробити український народ «бездержавним». На численних конференціях і у статтях (упродовж другої половини 1980-х – початку 1990-х років) дослідник акцентував на важливих аспектах історичного минулого України, що були умисно спотворені або замовчувалися у наукових працях радянського часу. Водночас у справі розвінчання міфів про бездержавний розвиток українців, на його думку, важлива роль повинна була належати поверненню до здобутків попередньої української історіографії, уважному розгляду історичних джерел⁴. Особливо

² Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 55.

³ Ісаєвич Я. Українська культура в Середньовіччі і на світанку Нової доби. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 1992. Вип. 1. С. 35.

⁴ Сопельняк А. Роль Ярослава Дашкевича у дослідженні «білих плям»

дослідник наголошував на глибокому критицизмі М. Грушевського та його історичної школи⁵. У цьому контексті важливо наголосити, що у білоруському інтелектуальному середовищі початку ХХ ст. і надалі не віднайшлося свого «Грушевського», який би здійснив видатну роботу над упорядкуванням національного гранд-нарративу.

Частково таку проблему визнано навіть у самій педагогічній білоруській літературі: «Абсолютним авторитетом в українській історичній науці користується видатний вчений, активний громадський діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934). Головною його працею стала багатотомна “Історія України-Русі”, в якій вчений виклав свої погляди на походження українського народу та місце українських земель в історії Східної Європи. М. С. Грушевський відводив Турівському князівству незначну роль в історії Давньої Русі. Спеціальні праці з історії Турівської землі присвятив рідний брат Михайла Сергійовича – Олександр Сергійович Грушевський»⁶.

Із цієї причини образ України в білоруських підручниках сформувався насамперед із запропонованих радянськими та російськими вченими концепцій, хоча з урахуванням певних конструкцій новітньої білоруської історії, «створених» за вимогами часу.

Світлана Батуріна, порівнявши білоруський, російський та польський досвіди складання навчальної літератури,

української історії у період «Перебудови» (1985–1991 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2023. № 34. С. 84.

⁵ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів: Піраміда, 2007. С. 366–449.

⁶ Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да сярэдзіны ХІІІ ст.: 6-ы кл.: хрэстаматыя: дапам. для вучняў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / аўтар уступ. матэрыялаў, склад. С. М. Цемушаў. Мінск: Народна асвета, 2012. С. 121–122.

справедливо зауважила декілька важливих елементів⁷. Насамперед ідеться про значно меншу «залежність» білоруських укладачів від висвітлення минулого українських земель. Україна не могла бути частиною національних історичних дискурсів інших держав, тому про середньовічну Русь-Україну (Подніпров'я чи Галичо-Волинь) матеріалу в білоруських підручниках можна віднайти не настільки багато. Тож українська історія сформована тут як окрема незалежна категорія, що розвивається паралельно (у певних моментах – разом) із білоруською. Дослідниця переконливо доводить, що у польських і російських дидактичних матеріалах «українськість» географічних об'єктів, окремих фактів чи визначення історичних діячів, зазвичай, упускається. Натомість помітна проста інкорпорація до польського чи російського бачення минулого. У білоруських підручниках вказані «імперські» конотації відсутні, а українське минуле позбавлене тенденційних оціночних суджень, що трапляються у російському історичному дискурсі⁸. Однак вказаний позитивний епізод залежний від політичних реалій, утверджених у Білорусі, про що мовитиметься далі.

Після здобуття незалежності з'ясувалося, що у середовищі білоруських істориків були відсутні належні матеріали, щоб привести необхідну навчальну літературу у відповідність до вимог часу. Відтак страждала якість запропонованих освітніх програм та їхнє наповнення, мало підкріплене незалежними дослідженнями із середньовічного минулого. Заповнюючи вакуум, популярності набули синтетичні історичні праці письменника Миколи Єрмаловіча (1921–2000), у яких була присутня популярна патріотична позиція. Така ситуація знайома – стан української історичної науки на початку 1990-х років надзвичайно влучно охарактеризував Федір Турченко, відомий автор

⁷ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 427.

⁸ Там само.

навчальної літератури для шкільного вжитку: «...необхідно було знайти повноцінну наукову заміну радянській версії історії. Без цього створити узагальнений образ минулого України у контексті європейської і світової історії було неможливо. З іншого боку, звільнення від диктату марксистсько-ленінської методології в її радянському варіанті не повинно було поставити вчених у залежність від іншої, “єдино вірної”. Однак, знайти сучасні розробки теоретичних підстав історичної науки у працях науковців України виявилось неможливим. У доперебудовних дослідженнях у більшості своїй вони залишалися на позиціях радянської версії марксизму “застійного” періоду. І це можна було пояснити політичними обставинами і міркуваннями особистого самозбереження. Але в умовах “перебудови” і на початку незалежності, коли обставини змінилися і можна було писати “інакше”, ніякої альтернативи вітчизняні історики не запропонували»⁹. Вирішувати ситуацію обом національним історіографіям доводилося одночасно. Проте в українському випадку можна було звернутися до ґрунтовної діаспорної наукової літератури (наприклад, книжки Ореста Субтельного «Україна. Історія») чи перевидання класичних робіт дорадянського часу (мовиться про «Історію України-Руси» уже згаданого Михайла Грушевського). Такі заходи сприймалися як тимчасові рішення, однак виявилися надзвичайно ефективними і дали змогу «виграти час» для створення та публікації повноцінних навчальних посібників і підручників.

Білоруським дослідникам через брак дорадянських студій доводилося складніше. Щоправда, важливим для розвитку білоруської історіографії став 1993 р., коли Михась Біч, директор Інституту історії Академії наук Білорусі, запропонував проєкт «Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі».

⁹ Турченко Ф. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 177.

У документі революційно йшлося про запровадження принципу «трьох Д»: департизація, дебільшовизація і деідеологізація історії та історіографії. Історик наголошував на існуванні та подальшому поширенні кількох виразно антибілоруських концепцій – російської і польської. Основні постулати цих історіографічних «загроз» зводилися, на його думку, до традиційного імперського набору: заперечення навіть самої можливості існування окремого білоруського етносу, виступів проти білоруської мови й культури. Натомість пропонувалося визнати ці терени частинами польської чи російської держав, а білорусів – трактувати відгалуженням російського чи польського народів. Тож у 1993 р. було запропоновано досить потужні гасла, які ставили перед місцевими науковцями конкретні завдання щодо відродження історичної освіти на основі побудови національної концепції історії, що була би пов'язана з поступовим зародженням та подальшою еволюцією національних ідей та руху¹⁰. Варто акцентувати на тому, що в тогочасних українських реаліях подібні вимоги не висувалися. Окремі історики досить критично оцінювали діяльність гуманітарного крила НАН України, вказуючи на тісні зв'язки із російським баченням історії, що зазнавало лише механістичного перегляду, а не ґрунтовних трансформацій¹¹. Водночас, як показав подальший розвиток подій, українська ситуація вже від другої половини 1990-х років почала змінюватися. Причини, однак, полягали не тільки у розвитку об'єктивної науки, але й у політичних подіях.

На початку 1990-х років чимало білоруських істориків притримувалося під час проведення досліджень саме таких запропонованих принципів. Основний пріоритет (включно також у

¹⁰ Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія у сприйнятті істориків з Білорусі. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 87.

¹¹ Дашкевич Я. Куди показує компас? Про концепцію п'ятитомної «Історії української культури». Київ. 1991. № 2. С. 114–118.

навчальних посібниках і підручниках) отримала національна прихильність, тобто було здійснено спробу сформувати міцний фундамент історичних знань на основі етнонаціонального фактору. Концепція «єдиної руської народності» зазнала нищівного удару – критичні спостереження тогочасних досліджень призвели до формування образу російських агресорів, політичних егоїстів, що прагнули нав'язати свою волю та образ життя сусідам¹². Схожі наслідки проголошення незалежності відчувалися також в Україні. Усе ж таки поступово долалися найбільш ригористичні радянські міфи з минулого. Публічне середовище та колективна пам'ять почали сприймати їх як «накинуті ззовні» явища, що не мали і не мають жодних точок дотику із національним сьогоденням. Негативний образ радянської історії, який розуміли як залишок колоніальних та постколоніальних впливів, із галузі національних наративів було перенесено до російського минулого, ішлося також про створення примітивної «чорно-білої» картини¹³. Водночас надалі у Білорусі відбулися досить очевидні зміни.

На президентських виборах 1994 р. у Білорусі перемогу здобув О. Лукашенко. Його прихід до влади позначився згортанням демократичних перетворень. Вільно оперуючи проросійськими настроями та глорифікацією недалекого минулого, політик зіграв на бажанні більшості реставрувати старі радянські порядки. Унаслідок організованих референдумів 1994 р. і 1996 р. було змінено конституцію, зовнішньополітичний курс, державну символіку¹⁴. Одразу після приходу до влади О. Лукашенко здійснив пряму ревізію трактування подій білоруської

¹² Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія... С. 87.

¹³ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 247.

¹⁴ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 427–428.

історії, в основу якої повернули реанімовані та косметично підправлені тези про Русь як спільну колыску «братніх народів». Дослідники відзначають фактичну підміну національної білоруської історії заполітизованою російською історією¹⁵. До того ж вказані зміни відбувалися надзвичайно стрімко. Одразу після утвердження у президентському кріслі О. Лукашенка будь-які реформи гуманітарної політики та освіти були призупинені. Уже 1995 р. у дію вступила заборона Адміністрації Президента Білорусі про використання попередніх підручників, що перебували у вжитку. Натомість було ухвалено рішення про створення нових із відповідним тлумаченням, мета яких – відновити окремі дискурси радянської концепції історії Білорусі¹⁶. І хоча основна увага була привернута до подій XX ст., вказані рішення однозначно вплинули також на висвітлення середньовічної історії, що знову поверталася до шаблонів минулої доби (хоча, наприклад, із відмовою від ідеї класового підходу).

Наступний етап реформування навчальної літератури відбувся упродовж 2002–2003 рр., коли внаслідок знову ж таки політичних рішень розроблено й запроваджено оновлені ідеологічні засади білоруської державності, запропоновано курси «Ідеологія білоруської держави» для формування освітньої галузі та гуманітарної політики. У підручниках з історії цього періоду помітна подальша реабілітація радянського минулого, нейтральне, без надмірного оптимізму й негативу ставлення до російського фактору в національній білоруській історії.

Завдяки розумінню такої схеми можливо зрозуміти особливості трактування подій білоруського минулого від часів раннього середньовіччя до ранньомодерного часу (хоча мовиться також про загальний процес – розуміння ширшого кола проблем, зокрема і XX ст.). Зазнавали періодичних змін

¹⁵ Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія... С. 88.

¹⁶ Там само.

акценти й наголоси щодо розуміння певних подій, висвітлення персоналій в історії. Цей процес можна простежити на численних прикладах із середньовічної історії (періоду Русі): розуміння значення Полоцького князівства у національній білоруській історії, тлумачення ролі й місця ВКЛ в історичному дискурсі, подальші події інтеграції до складу Російської держави, створення БНР (1918) тощо. Виняток – тематика Другої світової війни (Великої вітчизняної війни – у місцевому розумінні), яку будь-коли розглядали із надзвичайною увагою та докладністю. Загалом, на думку дослідників, для сучасного стану викладання історичної науки в Білорусі притаманним явищем є певна деперсоніфікація національного історичного наративу: білоруські підручники не містять відомостей про явних героїв, які могли би «затьмарити» відомість сучасної правлячої еліти¹⁷.

Варто звернути увагу на те, що для українських підручників така ситуація нехарактерна. Вже упродовж 1990-х років відбувався активний пошук українських героїв, із якими би міцно пов'язувався оновлений пострадянський виклад минулого. Для формування історичної пам'яті такий крок став цілком природнім, оскільки передбачив наголошення на національних героях минулого та формуванні відповідного образу¹⁸. Як бачимо, білоруська дидактична література змушена була обрати інакший шлях для розвитку.

Марксистська історична думка тривалий час дотримувалася визначеної періодизації історії середніх віків, основа якої – розуміння цієї епохи крізь призму існування феодальної

¹⁷ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 428.

¹⁸ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). С. 248–249. Також див.: Гурська О., Паршин І. Підручники з історії України як елемент формування історичної пам'яті 1991–2001 років (на прикладі постаті короля Данила Романовича). *Актуальні проблеми гуманітарних наук*. 2023. Вип. 60. Т. 2. С. 12–18.

суспільно-економічної формації. Відповідно, епоха Середньовіччя тривала від падіння Римської імперії до Англійської буржуазної революції (кінець V ст. – середина XVII ст.). У цьому концепті середні віки поділялися на три періоди: 1. Раннє середньовіччя: час формування та раннього розвитку феодалізму (кінець V–X ст.). 2. Класичне середньовіччя: епоха розвиненого феодалізму (XI–XV ст.). 3. Пізнє середньовіччя: період занепаду феодальної системи (XVI – середина XVII ст.).¹⁹ У Радянському Союзі ця модель зазнала певних змін, передусім через запозичення від прихильності російських дореволюційних істориків до уявлення про особливий шлях розвитку східнослов'янського (російського) суспільства. Як наслідок, існування феодалізму змістилося від VII–VIII ст. до 1861 р., коли в Російській імперії ліквідували кріпосне право²⁰. Ця схема досі має вплив та збереглася у підручниках з історії Білорусі. Особливо ситуація помітна під час викладання історії у закладах вищої освіти.

Однак тлумачення розвитку Русі у білоруських підручниках має певні особливості (зокрема, як уже зазначалося, білоруські автори не мають «імперських амбіцій» та не проголошують усю Русь білоруською). Щоправда, у навчальній літературі оцінки перебування білоруських земель під владою Рюриковичів залежать від охарактеризованих етапів розвитку місцевої історіографічної традиції. Насамперед мовиться про те, що характеристики соціальних категорій, подій, діяльності князів чи інших персоналій, які залишили помітний слід у руському минулому, набувають різних пояснень та трактувань.

Можна простежити зміни у розумінні категорій «давньоруська народність», «братські народи» і тлумаченні минулого Полоцького князівства, яке періодично сприймалося як перша

¹⁹ Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. 2003. Вип. 4. С. 134.

²⁰ Там само.

білоруська держава (із відповідними акцентами висвітлювалися контакти з київським центром, взаємовідносини з іншими правителями тощо). На зорі незалежності білоруські дослідники у шкільних підручниках скептично оцінювали існування єдиної «давньоруської народності» як певної протоспільноти, що з неї надалі походили українська, білоруська і російська нації.

Так само проблемним видавалося існування міцного державного механізму Русі, яку вважали сформованою і нетривкою конфедерацією князівств, що володіли широкими автономними статусами й лише номінально підкорювалися київському центру, очолюваному великим князем. Серед таких князівств, що розвивалися самостійно, у підручниках до 1994–1995 рр. особливо акцентується на Полоцькому князівстві. Цю напівнезалежну білоруську державу, як продемонстровано у текстах, неодноразово й безуспішно намагалися підкорити київські князі²¹. Подібне розуміння історії Русі не прижилося в українському середовищі. У реаліях початку 1990-х років переважали погляди дореволюційних українських істориків. Зокрема, поступово актуальною стала схема М. Грушевського із виокремленням Києва як потужного центру і розумінням усобиць та роздробленості як причин занепаду. Цікавий зворот ще потребуватиме додаткової оцінки, оскільки популярними були й більш модерні на той час характеристики. Одна із них належить уже згадуваному О. Субтельному: «З точки зору політичної організації легше встановити, якою не була Київська Русь, ніж те, якою вона була. Київська Русь не була державою в сучасному розумінні слова. Розглядати її як таку – значило б приписувати їй вищий рівень політичної організації, ніж це було насправді. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Єдиний зв'язок між володарями й підвладними, насамперед немиським

²¹ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 429–430.

населенням, існував у формі збору данини»²². Перспективна думка (насамперед загальний погляд, а не посилення на авторитет О. Субтельного) у дослідженні історії Русі хоч і не поширилася у навчальній літературі для шкільного вжитку, однак надалі мала свій вплив на розвиток української історіографії загалом.

Водночас для білоруських авторів навчальної літератури у 1995–2001 рр. акценти кардинально змінилися під тиском політичних обставин. Якщо раніше тези про спільну давньоруську народність ігнорувалися, то від часу утвердження режиму О. Лукашенка формування «колиски трьох братніх народів» знову стало «актуальною» та навіть «важливою» тенденцією для викладання в школах та закладах вищої освіти. З іншого боку, значення Полоцького князівства також маргіналізувалося, перетворившись на незначний епізод у демонстрації особливостей феодальної роздробленості. Надалі ж відбувся певний синтез попередніх поколінь навчальної літератури, що призвело до хаотичного поєднання існування давньоруської народності (щоправда, уже без відкритого пафосу про коріння братніх народів). Окремих державницьких рис почало знову набувати Полоцьке князівство. Місцеві ж правителі, зокрема княгиня Рогніда (?–1000), князь Всеслав Брячиславич (Чародій) (1029–1101), княгиня Єфросинія Полоцька (прибл. 1105–1173), отримали додаткові позитивні конотації й почали наближатися до статусу білоруських національних героїв. Наголошується на протистоянні Полоцька із Києвом та Новгородом у військовій, економічній та політичній царинах²³. Водночас, якщо брати до уваги історію розвитку юридичної думки Русі, то жодної прив'язки до історії Києва чи київських князів не помітно. «Руська правда», наприклад, описана досить докладно як важливий інструмент і джерело до розуміння

²² Субтельний О. Україна. Історія. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 51.

²³ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 429–430.

соціального устрою, проте жодної вказівки на авторів цього збірника не вміщено²⁴.

Прикладом такого синтетичного огляду початків білоруської історії можна вважати книжку Павла Рагача, що призначена для додаткових занять у школі. Варто відзначити, що перше видання книжки здійснено у 1968 р. в американському Клівленді, друге – у Таллінні 1990 р. Третій раз посібник перевидали у Мінську в 2000 р. Такий шлях демонструє певну тяглість розвитку історико-дидактичної думки – від емігрантських уявлень до сучасного трактування минулого. У третьому виданні знаходимо описи самостійницького розвитку Полоцького князівства за часів правління князя Рогволода (прибл. 920–978), життя його доньки Рогнеди, прихід із військом київського князя Володимира та поневолення столиці кривичів²⁵. Окремий огляд присвячено князю Всеславу Чародію (Всеславу Брячиславичу, що правив у Полоцьку в 1044–1101 рр.). Він однаково активно боровся як із новгородцями, так і з владою київських Ярославичів. На певний час він зміг утвердитися у Києві, проте «гарачає замілаваньне сваім краєм цягнула яго на Беларусь», тож володар повернувся до Полоцька²⁶. Серед переліку визначних середньовічних осіб «київського часу» – Єфросинія Полоцька, відома руська просвітителка та засновниця чернечих осередків у Полоцькому князівстві²⁷. Виокремлення таких героїв і героїнь демонструє окремішність розвитку Полоцького князівства, на чому автор наголошує за кожної кращої можливості. Такий підхід вирізняється від українського розуміння Русі як цілісного організму на чолі із Києвом. Так само можна відрізнити такий підхід від російського, де

²⁴ Вішнеўскі А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дап. Мінск, 2003. С. 30–32.

²⁵ Рагач П. Кароткі агляд гісторыі Беларусі. Мінск: Уладзімер Вараб'еў, 2000. С. 12–30.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

усі руські землі проголошуються одною роздробленою країною і які надалі дрейфували під політичний вплив Москви.

Загалом, помітні тенденції, коли доба державотворення у Східній Європі IX–XII ст. повертає в оповідь «давньоруський» компонент. Фактично йдеться про те, що етатистський дискурс (які землі належали до складу яких князівств) превалює над культурним (квazівізантійською політичною та релігійною культурою). Водночас за 1990–2010-ті роки було поступово втрачено описи існування Смоленського та Чернігівського князівств як складової частини білоруського минулого. З 2000-х років окремо розглядається область Понімання, з якої виділяється історія Городненського князівства та виникнення Новогрудського князівства. Передісторія останнього логічно веде до історії утворення Литовського князівства у 1240–1260-х роках під проводом князів Міндовга (прибл. 1203–1263) та Войшелка (?–1267).

Початкова історія Великого князівства тісно пов'язана з однією з найстійкіших тез білоруської історіографії 1990-х років – становлення держави в умовах неполітичної загрози ззовні. Проте в дискурсі про державотворення не ігнорується зв'язок із попередньою добою слов'янської колонізації краю та роль Турівського й інших князівств Східної Європи. Перевага державницької складової над територіальною робить частину регіональної історії середньовічної Білорусі практично непомітною для читачів підручників. Безумовно, компенсувати прогалини такого підходу можна шляхом створення хрестоматій і книжок для читання, а також використання картографічного матеріалу. Проте створення такого продукту відбувається повільно і на монополізованих засадах, що інколи призводить до розбіжностей у наочному матеріалі та тексті підручника²⁸.

²⁸ Любы А. Підручнікі па гісторыі Беларусі як люстэрка фарміравання і эвалюцыі нацыянальнага гістарычнага наратыву ў 1990-я – 2010-я гады. *Przegląd Środkowo-Wschodni*. 2022. Vol. 7. S. 166–167.

Оригінально тлумачать білоруські спеціалісти (зокрема, Станіслав Темушев) «норманську теорію» і «протистояння між Північчю та Півднем». Наведено, зокрема, думку, що погляди дослідників різняться і щодо питання про те, де зародилася давньоруська державність – на північній (майбутня Новгородщина) чи на південній (Середнє Подніпров'я – Київщина) території розселення східних слов'ян. На користь прихильників першої думки ніби свідчить текст літопису, тоді як прихильники другої – відзначають швидкий економічний розвиток південного регіону з його давніми традиціями землеробства. Хоча відзначено, що проблема «Південь чи Північ» ніколи не буде вирішена, і обидва регіони відіграли, очевидно, рівноправну роль у створенні Русі, українські історики традиційно відстоюють провідну роль південного центру у формуванні державності східних слов'ян. Одним із них, як зауважено у підручнику, є доктор давніх наук, член-кореспондент НАН України Микола Котляр, який упродовж багатьох років займався проблемами розвитку давньоруської державності, особливостями політичного та соціально-економічного розвитку Київської та Галицько-Волинських земель²⁹.

Із певними змінами образ Русі можна простежити у науково-популярному виданні «Ілюстрована історія. Країна Білорусь»³⁰, у якому міститься значно ширший огляд середньовічного минулого. Водночас взаємовідносини із Києвом подані у схожому напрямку: вони наближені до таких, які можна охарактеризувати, як міждержавні. Книжка надрукована в іноземному видавництві поза межами Білорусі, тому у ній визначено окремі аспекти, які не могли існувати в офіційній білоруській навчальній літературі. Мовиться не тільки у визначенні

²⁹ Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да сярэдзіны XIII ст. С. 85–86.

³⁰ Арлоў У., Герасімовіч З. Ілюстрованая гісторыя. Краіна Беларусь. Martin: Neografia, 2003. 318 с.

Смоленського князівства, як білоруського³¹, але також у наголосі на самостійницькому розвитку. Завдяки цьому складається враження про те, що полоцькі, смоленські, турівські та інші князі захищали свої володіння від київських завоювань. Однак наскільки такі настрої мають вплив на суспільство (зважаючи на «неофіційність» видання) – невідомо.

У російськомовному виданні історії Білорусі для університетського вжитку вміщено схожі оцінки³². Орієнтованість на студентську молодь дала можливість докладніше зупинитися на окремих елементах білоруського середньовіччя. Проте загальні акценти залишилися без кардинальних змін. У виданні згадано Київську Русь, адже столицею держави було м. Київ³³, наголошено на розвитку Полоцького і Турівського князівств, охарактеризовано зв'язки місцевих правителів із іншими Рюриковичами тощо. Значно більше уваги звернено до проблеми входження Турово-Пінських володінь до складу Галицько-Волинської держави³⁴. Інше російськомовне видання для викладачів і студентів – «Історія Білорусі. Від найдавніших часів до 2010 р.» – пропонує широкий огляд подій минулого, який має відмінності у певних деталях³⁵. Насамперед книжка містить перекази про перших київських володарів, що додатково наголошує на спільності історії Русі. Зрештою, самі автори звертають на це увагу, акцентуючи на єдності східнослов'янської держави, що мала спільну мову, віру, господарський уклад³⁶. Це не завадило їм вважати Полоцьке князівство окремою країною,

³¹ Там само. С. 48–50.

³² Чигринов П. История Беларуси. Изд. 2-е. Минск: Полымя, 2002. 432 с.

³³ Там само. С. 19.

³⁴ Там само. С. 35–36.

³⁵ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси. С древнейших времен до 2010 г.: учеб. пособ. / под ред. Е. Новика. Минск: Вышэйшая школа, 2011. 526 с.

³⁶ Там само. С. 33–35.

що мала усі ознаки державності. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на тому, що сусідні держави називали вихідців із усіх земель русами, тому звертали увагу на їхню єдність. Незважаючи на певні «проросійські» оцінки, аналізований підручник цілком вкладається у схему уявлень про взаємовідносини руських князів.

Про входження та розвиток білоруських земель у складі Русі докладно описано у підручнику Юрія Бохана для 6-го класу (видано у 2016 р.)³⁷. Відзначимо, що ці описи вказують на сприйняття влади Києва як досить чужорідного елементу. Автор стверджує, що білоруські племінні князівства увійшли до складу Стародавньої Русі (або Київської Русі) під впливом завойовницької політики норманів-Рюриковичів (наприклад, князь Рогволод у нього – варязький володар)³⁸. З іншого боку, окремий параграф присвячено «Стародавній Русі – спільній державі східних слов'ян». У цьому матеріалі йдеться про спільні риси, які стали підґрунтям формування такої єдності: панування династії Рюриковичів, єдина церковна організація, господарські заняття, торгові зв'язки, близькість походження тощо³⁹. Привертає увагу також той факт, що білоруські землі, за визначенням у вказаному підручнику, виявилися поділені між іншими князівствами. Зокрема, йдеться про те, що Турівське князівство тривалий час перебувало під особистою владою київських князів. Землі радимичів також підпорядковувалися Києву, а пізніше стали набутком чернігівських володарів і частково – смоленських (Смоленськ сприймається іноземною територією, можливо, через небажання сваритися

³⁷ Бохан Ю. М., Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XV ст.: вучэб. дапам. для 6-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання: у 2 ч. Ч. 1 / пад рэд. Ю. М. Бохана. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2016. С. 73–142.

³⁸ Там само. С. 74–76.

³⁹ Там само. С. 78–79.

із російською владою). Берестейщина ж належала до Волинського князівства⁴⁰. Тож може скластися уявлення про те, що Білорусь опинилася у фазі бездержавного розвитку віддавна, а її «суверенна територія» обмежувалася єдиним князівством із центром у Полоцьку.

Цікавим є огляд наступного періоду роздробленості. У цей час сформувалися окремі удільні Полоцьке, Мінське, Вітебське, Друцьке та інші князівства. Автор досить докладно характеризує їх розвиток і, що важливо, взаємини із Києвом: великі князі змушені були силою упокорювати спадкоємців полоцької династії та включати їхні землі до своїх орбіт впливу. Окремі огляди присвячені також тим білоруським землям, що опинилися у складі інших гілок династії Рюриковичів: смоленської, чернігівської, волинської⁴¹. Вони здійснені без державницьких претензій і навіть без згадок про етнічні землі. Особливо наголошено на значенні богослова Кирила Турівського (прибл. 1130 – після 1182), який став одним із найбільших святих Білорусі.

Окремо можна наголосити на важливих практичних речах в організації навчального процесу. Зокрема, досить практичним є поділ великого курсу середньовічної історії на декілька книг. Тож перша половина курсу присвячена викладу історії до монгольського нашествия, тоді як друга – опису подій у наступні часи. Такий варіант у дечому перегукується із російською (радянською) практикою, яка також відома з історіографії. Мовиться про розуміння Русі як єдиного організму до початку монгольської навали із подальшим відокремленням російської, української та білоруської народностей. Хоча такий підхід має політичне підґрунтя, він корисний з іншого боку: великий обсяг матеріалу краще докладно подавати у двох рівнозначних частинах підручника, що мають приблизно однакові обсяги.

⁴⁰ Там само. С. 77.

⁴¹ Там само. С. 87–106.

Такий практичний досвід міг би бути корисним в українських реаліях і дати можливість докладніше зупинитися на важливих проблемах державного розвитку України-Руси.

Вказані основи у розумінні білоруської історії середньовічного часу збереглися також у наступних підручниках. Зокрема, згадуваний Юрій Бохан разом із Степаном Темушевим у 2023 р. стали авторами іншого підручника для 6-го класу⁴². Відзначимо, що він написаний уже російською мовою, хоча за своєю структурою цілком відповідає попередньому виданню 2016 р. Як зауважують дослідники педагогічних видань, така картина цілком відповідає білоруській традиції складання навчальних матеріалів, для якої характерні усталені лінійки навчальної літератури із часто незмінними авторами. Останні починали створювати необхідні тексти упродовж 1990-х років і продовжили це робити в пізніші періоди⁴³. Нове видання 2023 р. містить декілька особливостей. Окрім мови, ідеться насамперед про обсяги – підручник замість двох частин уміщено в одній книзі. Унаслідок скорочення переглянуто також деякі елементи. Князя Рогволода не названо варягом (що можна зрозуміти як поступову відмову від «норманської теорії»)⁴⁴. Його онук Ізяслав (981–1001), син княгині Рогнеди та Володимира Святославича (960/963–1015), більше не виділений у тексті підручника. Це можна прирівняти до видалення його із переліку важливих постатей середньовічної Білорусі, хоча на відновленні незалежності Полоцького князівства у 988 р. так само акцентовано. Скорочено й інформацію про князя Всеслава Брячиславича. Однак в описі подій XIII ст. зауважено

⁴² Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси с древнейших времен до конца XV века / под. ред. И. А. Марзалюка. Минск: Изд. Центр БГУ, 2023. 224 с.

⁴³ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 429.

⁴⁴ Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси с древнейших времен до конца XV века. 224 с.

литовського князя Міндовга із ремаркою про те, що саме під впливом східних слов'ян почалося формування ВКЛ.

Відносини із Києвом подаються так само, як і у підручнику 2016 р., – як із іноземною державою. Варто відзначити, що для білоруської навчальної літератури згадки про київських князів (із акцентом на окремішності та наголосом на бажаннях захопити полоцькі чи турівські володіння) є цілком звичною картиною. З одного боку, ми маємо справу із досить цікавою концепцією розуміння єдності Русі, де провідна роль належала не стільки політичній силі (хоча про неї теж ідеться), як силі культурно-господарській. З іншого боку, усвідомлення незалежності окремих князівств виразно не суперечить російській версії історії із єдністю політичних процесів та існуванням єдиної держави.

Важлива деталь – на початку підручника 2016 р. уміщена мапа, де показано межі білоруських князівств та ВКЛ у контексті сучасних кордонів України, Білорусі та Росії⁴⁵. Завдяки цьому можна наочно побачити, наскільки далеко поширювалися ці межі. У виданні 2023 р. ця мапа відсутня, хоча супровідний текст зазнав мінімальних змін. Причини такого рішення невідомі. Можливо, ішлося про скорочення обсягів видання (одна книжка замість двох). Щоправда, могло мати значення також небажання демонструвати підростаючому поколінню межі впливу колишніх середньовічних держав, що могло би засмутити політичне керівництво країни, яке тривалий час заgravало із Кремлем.

Загалом, розуміння україно-білоруських контактів упродовж середньовіччя у викладі білоруських авторів підручників можна викласти у декількох пунктах. Насамперед взнаки дається специфічне розуміння періодизації історії Русі, що загалом подібне до російського. До монгольського нашестя розвиток білоруських Полоцького, Турівського та інших князівств

⁴⁵ Бохан Ю., Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XV ст. С. 8.

уявлявся у спільності із «Київською Руссю». Це не заважало розглядати ці політичні утворення як цілком незалежні середньовічні країни, але після 1240 р. акцент у викладі історії почав зміщуватися до протистояння із хрестоносцями у Прибалтиці та встановлення контактів із литовськими князями, що надалі призведе до усвідомлення «білоруського сліду» в формуванні ВКЛ.

Із такої схеми можна підсумувати, що єдність українського, білоруського й російського народів у єдиній Русі була розбита монголами. Пропонований нарис історії співпадає із російськими наративами, які взяття й пограбування Києва 1240 р. вважають поворотним пунктом у минулому. Білоруські дослідники, особливо автори російськомовних підручників та посібників, так само вживають термін «русский» для характеристики руського населення. Термінологічна невизначеність, на нашу думку, призводить до формування хибних уявлень про Русь.

Упродовж IX–XIII ст. взаємовідносини з Києвом та його володарями зображені як спроби приєднати Полоцьке князівство, знищити незалежність Турівської землі тощо. Історичні реалії епохи складні, але прагнення київських князів упокорити довколишні слов'янські племена – очевидні⁴⁶. Водночас пояснення єдності Русі за таких обставин обґрунтовується культурними чинниками, торговими зв'язками, спільністю династичного правління. Усобиці розуміються не лише як внутрішнє протистояння між князями, а й як зовнішня агресія щодо білоруських земель, які мали своїх князів і не потребували чужинецької влади.

Такий наратив яскраво простежується у деяких підручниках, що використовуються для університетського вжитку. Наприклад, неодноразово можна натрапити на відомості про самотійний розвиток окремих білоруських земель-князівств. До

⁴⁶ Войтович Л. Княжа Доба на Русі (837–1492). Львів, 2021. Т. 1: Становлення імперії Русь (837–1054). С. 110, 112–114.

того ж правителі сусідніх земель є відвертими супротивниками. Формування ВКЛ, правління князів Міндовга, Войшелка, Тройняти, Вітеня супроводжується описами відкритого протиборства із галицько-волинськими Романовичами⁴⁷. Такі описи дають можливість простежити, наскільки русько-українських князів можна сприймати як агресорів, що прагнуть поширити свою владу на литовські (білоруські) землі. Автори наголошують на монгольському чиннику в історії Галицько-Волинського князівства, як перешкоді, що постійно «нависала» над Романовичами, на відміну від литовських володарів, що не мали залежності від Орди⁴⁸. Окремі описи можна вважати занадто художніми. Зокрема, відомий епізод із убивством литовського князя Войшелка містить досить неоднозначні подробиці. Так, автори стверджують, що сталося це під час зустрічі у Володимирі 1268 р.: у п'яному шаленстві князь Лев вихопив шаблю й зарубав Войшелка⁴⁹. Насправді, такі подробиці з джерел невідомі – князь Лев Данилович справді убив литовського володаря, проте наскільки доречний образ «шаленого козака» – невідомо. Важливо, що литовські володарі у такому викладі матеріалу перетворилися, фактично, на білоруських, тому розглядаються як частина білоруської історії.

Щоправда, виникає важливе запитання: чи присутня в описах середньовічних подій Україна? Автори білоруської навчальної літератури найчастіше вживають найменування земель-князівств. Із цієї причини з полоцькими та туровськими князями воювали київські, волинські, чернігівські володарі. У текстах вони не асоціюються із сучасною Україною – про це немає жодних вказівок. Окремі одиничні винятки – зауваження,

⁴⁷ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Мінск: РІВШ БДУ, 2000. Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: курс лекцый. С. 195–202.

⁴⁸ Там само. С. 195.

⁴⁹ Там само. С. 197–198.

що деякі володіння турівських чи пінських правителів сьогодні є у складі України, наприклад Чарторийськ. Тож середньовічне минуле не проектується на сучасність. Це досить штучно поєднується із поширеною тезою про Русь – спільну батьківщину українського, білоруського та російського народів. Окрім того, можна помітити тенденцію до додаткового обґрунтування єдності руських земель під владою Рюриковичів, чому у підручниках зазвичай присвячують окремий параграф. Для української сучасної навчальної літератури такий підхід – досить рідкісний. Зазвичай, єдність княжих часів описують декількома реченнями, акцентуючи на тому, що навіть у часи роздробленості Київ відігравав провідне становище у житті Русі⁵⁰. Білоруські дослідники, як бачимо, обрали інші підходи та методи.

Також можна підтвердити висновки науковців щодо малої кількості білоруських героїв середньовічної історії, саме із наголосом на національному корінні⁵¹. Так, містяться безпосередні вказівки на те, що Полоцьке князівство було першою білоруською державою. Однак у навчальних матеріалах останніх років Рогволода та його наступників, Єфросинію Полоцьку, Кирила Турівського та інших історичних постатей, не називають білоруськими. Акцентовано на князівсько-територіальному походженні, і учням з абітурієнтами запропоновано самотійно ототожнювати їх із етапами самотійного розвитку Білорусі. Загалом у проаналізованих підручниках запропоновано визначення «білоруські землі», яке, як зазначалося, звучить більш аморфно.

Українські історики і педагоги наголошують на українському корінні Русі та її правителів. Цьому присвячені не тільки

⁵⁰ Наприклад, див.: Гісем О., Мартинюк О. Історія України: підруч. для 7-го кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Ранок, 2020. С. 61.

⁵¹ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 428.

підручники, але й окремі видання для шкільного вжитку⁵². Ще на початку 2000-х років у підручниках з історії України для 7-х класів уживали назву Українське королівство⁵³. Відзначимо, що подібні оцінки були поруч із відповідними досягненнями української історіографії, яка на початку ХХІ ст. почала відроджувати та вводити до вжитку концепт королівства Русі, хоча й у менш барвистому обрамленні⁵⁴. Поступове впровадження нового для шкільного навчання та історичної пам'яті терміна стало важливою віхою. Укладачі навчальних матеріалів пояснювали: «Коронація Данила стала важливою подією політичної історії України. З цього часу не лише фактично, а й юридично Галицько-Волинське князівство набуло статусу самостійної Української держави ... Саме королівство ... в очах європейської громадськості було державою руського народу, Руссю, спадкоємницею Руської імперії»⁵⁵. І хоча для сучасної навчальної літератури подібні патетичні оцінки менш притаманні, наголос на існуванні Русі-України зберігся і досі застосовується у формуванні навчальних програм та їх методичного наповнення.

Очевидно, таке наповнення в українських реаліях з'явилося під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, зокрема розв'язаної російським авторитарним режимом війни, що триває від 2014 р. Для білоруських істориків, що повинні зважати на політичне сьогодення своєї країни, подібні погляди не притаманні. Тож теза про Русь як про спільну державу для східних слов'ян продовжує активно застосовуватися. Щоправда, звинувачувати

⁵² Наприклад, про князя і короля Данила Романовича (1201–1264) див.: Васильків І. Д., Паршин І. Л., Островський В. В. Перший український король: посібник серії «Шкільна бібліотека» для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2020. 160 с.

⁵³ Смолій В., Степанков В. Історія України: Давні часи та середньовіччя. Пробний підручник для 7-го класу. Київ: Освіта, 2001. С. 198.

⁵⁴ Войтович Л. Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 320–326.

⁵⁵ Смолій В., Степанков В. Історія України... С. 203.

білоруських авторів у подальшому поширенні відвертих московських міфів також особливо не потрібно. Наприклад, відомий сюжет про «шапку Мономаха» справедливо розвінчаний як вигаданий. Авторі навіть дозволили собі зауважити, що цей артефакт виготовили у XIV ст. східні майстри, тож їхній виріб не був дарунком візантійського імператора київському князю Володимиру Мономаху, тим більше він не означав символічну передачу візантійської влади Києву, а потім – Москві⁵⁶. Однак сталося це «за літописною легендою», а не за вказівкою московських володарів, які активно збирали та правили доступні літописи.

Розуміння історії ВКЛ також підпорядковане наведеній вище періодизації формування навчальних матеріалів. Якщо ще на початку 1990-х років це величне політичне об'єднання трактували як білорусько-литовську державу, то уже після приходу до влади О. Лукашенка її розуміли чи не винятково як країну «литовських феодалів». Щоправда, у сучасних підручниках ВКЛ – це важлива складова білоруської історії. Відповідно змінювалися також українські конотації. Якщо на першому етапі українці загалом начебто не брали участі у соціально-політичному житті, то в оновлених версіях підручників після подій 1994–1995 рр. на долю українського та білоруського населення ВКЛ випали лише потерпання від національно-релігійного гніту. Сучасні автори підручників вважають українців, білорусів, литовців, поляків рівноносильними учасниками формування ВКЛ, які визначали його національно-соціальний та конфесійний розвиток і мають право вважати державу історично «своєю»⁵⁷. Такий підхід виглядає досить продуктивним, хоча також містить окремі важливі аспекти.

⁵⁶ Евтухов И. О., Федосик В. А., Темушев С. Н. [и др.]. История средних веков V–XIII вв. 6 класс: хрестоматия / под ред. И. О. Евтухова, В. А. Федосика. Мозырь: Белый Ветер, 2015. С. 154.

⁵⁷ Варонін В. Беларускія землі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIII – сярэдзіна XVI ст.). 7 кл. Мінск, 2010. С. 6; Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

Дослідники відзначають, що середньовіччя (XIV–XV ст.) – це надзвичайно романтизований час у білоруському національному наративі, навіть у тому вигляді, у якому він існує сьогодні. Щоправда, формування авторських концепцій цього періоду не відбувалося ні в 1990-х, ані в 2000-х роках зокрема й через периферійність епохи Гедиміновичів для авторів і дослідників. У 1990-х роках, незважаючи на окремі спроби наголосити на важливості правління князя Ольгерда та його синів, актуальність білоруського чинника у Грюнвальдській битві та досягнення великого князя Вітовта, відчутних змін не відбулося. Проте здебільшого наратив XIV–XV ст. – це топос збирання земель ВКЛ за класичною схемою: захоплення, договір, династичний шлюб. До сьогодні це поняття не переглядалося в білоруській історії історіографії⁵⁸.

Згадані оцінки виглядають дещо непослідовними, оскільки розробки тематики ВКЛ вказують на усвідомлення необхідності розуміння цього періоду для шкільного вжитку. Щоправда, процес поширення литовської влади загалом підпорядкований зазначеній схемі; про участь білоруського боярства інформації не знаходимо. Однак оцінки щодо самого ВКЛ – різні. З одного боку, окремо вживаються радянські кліше про феодалів та розширення їхньої влади. Проте популярнішими є модерніші підходи до розуміння литовсько-білоруської спадщини.

Насамперед привертає увагу спроба трактування ВКЛ як білоруської держави. В історіографії цей концепт утвердився завдяки дослідженням історика Миколи Єрмоловича, який ще 1989 р. поставив під сумнів доцільність існування класичного радянсько-російського бачення створення ВКЛ, де литовці начебто захоплювали руські землі Рюриковичів. На його думку, ця версія мала стати законною підставою для

⁵⁸ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... S. 179.

Москви надалі висувати претензії на київську спадщину⁵⁹. Натомість об'єднавчий імпульс в об'єднанні західноруських і балто-литовських земель у єдину державу автор надавав Поніманській Русі і насамперед Новгородському князівству. Місто Новгородок було першою столицею держави, а його старовинний герб «Погоня», зрештою, перетворився на символ ВКЛ. Визнаючи поліетнічність ВКЛ, М. Єрмолович однак найменше визнавав роль литовців у формуванні князівства, називаючи його білоруським. Зокрема, до такого висновку він дійшов на основі уживання у цій державі руської мови, права, засвоєння здобутків православної культури. Упродовж численних наукових дискусій, присвячених питанням утворення ВКЛ, він погодився на компромісне формулювання – «Білорусько-литовська держава»⁶⁰. Такий досить романтичний напрям став важливою основою для утворення нового погляду на білоруську історію, яка частково представлена також у підручниках для шкільного та університетського вжитку.

У 1363 (1362) р. відбулася битва з татарами на Синіх Водах (нині – р. Синюха, притока Південного Бугу), яка докорінно змінила долю українського народу. Незважаючи на чисельну перевагу, татари зазнали поразки і залишили на місці бою багато вбитих та полонених і втекли на південний схід. У погоні за розбитими татарами воїни Ольгерда дійшли до північних берегів Чорного моря. Українські землі: Волинь і Поділля, визволені з-під ординського ярма, стали частиною ВКЛ, отримавши шанс на нормальний економічний і культурний розвиток. Із земель колишньої Київської Русі практично вся південно-західна половина увійшла до складу України⁶¹.

⁵⁹ Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава... С. 56.

⁶⁰ Там само. С. 58.

⁶¹ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 213.

Якщо Русь вважали «колискою» для білоруської історії, то існування ВКЛ, яке реалізувалося через півтора століття після дроблення Полоцького і Турівського князівств, стало часом політичного «дорослішання»⁶². Сама ж історія ВКЛ, що з'явилася внаслідок поєднання військової потуги балтських племен із економічною та політичною силами білоруських слов'ян, сформована з точки зору суб'єкта історичного процесу. З цієї причини ВКЛ розуміється як білоруська держава, що протистояла Московщині рицарськими орденами у Прибалтиці. На початку існування вона боролася і співпрацювала із Галицько-Волинською державою. Власне, на тлі такого протистояння білорусько-литовська держава консолідувалася та утвердилася на політичній арені⁶³.

Водночас процес формування ВКЛ і його історичний розвиток упродовж XIII–XIV ст. має значно більше героїв. Щоправда, належність їх до Білорусі також прямо не зазначається: мовиться як про литовських володарів, так і про воевод та князів із Гродна чи Пінська. Так само невелика кількість згадок безпосередньо про Україну й українців. На прикладі шкільного підручника 2023 р. помітно: окремі згадки містяться про роль галицько-волинських Романовичів; вказано про те, що більшість українських земель (власне, українських, а не руських!) опинилися у складі ВКЛ після перемоги 1362 р. над ординцями біля Синіх Вод; описано, що участь у битві біля Грюнвальда взяли воїни з України тощо⁶⁴. На тлі згадок про Польщу, Литву і Білорусь ці короткі записи губляться. Якщо, наприклад, Ягайло (1362–1434) зауважений як литовський князь, а Ядвіга

⁶² Штыхов Г., Бохан Ю., Краснова М. История Беларуси (вторая половина XIII – вторая половина XVI в.). 7 класс. Минск, 2009. С. 5; Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

⁶³ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

⁶⁴ Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси с древнейших времен до конца XV века. С. 124, 127, 154.

(1374–1399) – як польська королева, то князь Володимир Василькович (після 1247–1288) – тільки як «волинський»⁶⁵. Можливо, мовиться про те, що учні самостійно повинні виявляти етнічну приналежність тогочасних володарів.

Згадуються також окремі українські міста, які, однак, у тексті навчальної літератури не вказані саме як українські. Наприклад, ілюстрацією для військової політики князя Вітовта (1350–1430), його успішних дій проти ординців у Причорномор'ї вказано європейський рицарський шолом, знайдений поблизу Києва. Хоча картинка має підпис-питання (пропонується подумати, яким чином цей шолом міг загубитися)⁶⁶, розташування такого матеріалу сприймається неоднозначно, не кажучи вже про українські контексти цієї археологічної знахідки.

Можна навести також приклад досить «оригінального» розуміння слов'янства та його історії. Якщо із середньовічною епохою слов'яни розглядалися крізь призму відомого поділу на східних, західних та південних, то у пізній середньовічний період XIV–XV ст. цей розподіл значно звужується. Наприклад, укладачі виокремили розділ, присвячений «Слов'янам Пізнього Середньовіччя», що можна вважати цілком вдалим кроком. Однак щодо наповнення такого розділу можна висловити певні зауваження: із дев'яти параграфів сім присвячено різним аспектам життя й устрою «Московської Русі», тоді лише фрагментарно увага присвячена Польському та Чеському королівствам⁶⁷. Розташування таких акцентів досить несподіване, хоча би з точки зору подальшої інкорпорації білоруських земель до складу Литовської, а потім і Польсько-Литовської

⁶⁵ Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси... С. 138, 150.

⁶⁶ Там само. С. 165.

⁶⁷ Федосик В. А., Евтухов И. О., Темушев С. Н. История средних веков XIV–XV вв. 7 класс: хрестоматия / под ред. И. О. Евтухова. Мозырь: Белый ветер, 2015. С. 258.

держави. Хоча цьому періоду більша увага присвячена у курсах з історії Білорусі, дисципліни Всесвітньої історії могли демонструвати ширші огляди різних проблем, а не тільки формування і становлення Московського князівства.

Підручники для університетського вжитку демократичніші у трактуванні ВКЛ, що приводить окремих авторів як до підтримки М. Ермоловича, так і до протилежних оцінок його теорій. Зокрема, стверджується навіть, що ВКЛ не було створено лише предками сучасних білорусів та литовців, тому воно не було ні білорусько-литовською, ні литовсько-білоруською державою. ВКЛ – це поліетнічна держава чотирьох основних народів – білоруського, російського, українського і литовського (у такій послідовності!), де слов'яни займали приблизно 11/12 території та становили орієнтовно 80 % населення країни. Литовці у цій державі були етнічними меншинами. Тому ВКЛ можна називати литовсько-руською чи русько-литовською державою, як це стверджувалося у дореволюційній російській та радянській історіографії⁶⁸. Окремі автори використовують також більш «проруські» теорії. Зокрема, мовиться про те, що литовці декларували принцип «старину не руйнувати», зберігали місцеві закони, недоторканність прав і власності місцевих феодалів, міщан, духовенства, підсудність їх тільки своїм судам, самостійність під час укладання торгових угод. За 100 років свого стрімкого зростання ВКЛ, від Міндовга до Гедиміна, невелике князівство в Понеманні приєднало сусідні території, заселені слов'янами та балтами, і перетворилося на потужну країну⁶⁹. Автори зауважували: «Під “Руссю” тут розуміли Середнє Подвиння та Подніпров'я. Саме “руські” (білоруські та українські землі) зробили це князівство великим, збагативши його своїми традиціями

⁶⁸ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 69.

⁶⁹ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси: пособие. Минск: БГУ, 2013. С. 49.

державного існування, політичного, економічного та культурного розвитку. Ці землі багато в чому визначали внутрішню та зовнішню політику Литви. Східнослов'янське населення князівства називало свою державу Руссю, а себе – “руськими”. Жителів Північно-Східної Русі вони іменували по столицях їх земель і князівств: тверичі, псковичі, піддані Московської держави – московити»⁷⁰. Для посилення та розширення своєї держави Гедимін використовував різні способи: династичні союзи, угоди з місцевим боярством і, безумовно, військову силу, але загалом цей процес проходив порівняно мирно, оскільки умови приєднання могли задовольнити найвпливовіші верстви місцевого населення: боярство, городян та (із деякими застереженнями) Церкву. Водночас уже далі у тексті ті самі автори стверджують, що ВКЛ сформувалося як федерація народів Білорусі, Литви, України та Росії. Тому це була держава балто-східнослов'янська зі значним переважанням східнослов'янської території, населення, політичних, соціальних, економічних та культурних традицій⁷¹. Тож, як бачимо, думка про Литовську державу як частину російської історії досить популярна (автори лише перераховують «росіян» у різних послідовностях). Напевно, більше мовиться про суспільну єдність, яка походила зі спільної «колиски трьох братніх народів», але переросла із політичного розвитку держави у певну культурну спільність (про це йтиметься під час розгляду історії Речі Посполитої).

Стосовно такого досить широкого трактування ВКЛ можна сперечатися. Однак навіть на цьому прикладі помітно, що етнічні означення для студентських підручників значно чіткіші, хоча й не позбавлені колишніх досить стереотипних оцінок. Зокрема, перемогу над Тевтонським орденом під Грюнвальдом у 1410 р. автори вказаного університетського підручника

⁷⁰ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 49–50.

⁷¹ Там само. С. 59.

описали так: «Натомість великий внесок у перемогу зробили предки поляків, литовців, українців, росіян, чехів, татар та інших народів. Сьогодні практично неможливо визначити конкретний внесок кожного народу у досягнення перемоги, тому найбільш правильною оцінкою історичної події 1410 р. було б твердження про те, що під Грюнвальдом перемогла дружба, військове братство східних і західних слов'ян, а також інших народів, які брали участь у битві»⁷². Схожі конотації присутні також у навчальній літературі для університетського вжитку: «Поруч з оршанськими, мстиславськими, смоленськими, вітебськими, полоцькими, волковиськими, новогрудськими, пінськими, городенськими, случькими, віленськими та іншими білоруськими полками хоробро воювали українські хоругви – Руська, Луцька, Краменецька, Володимирська, Київська»⁷³. З огляду на історичну перспективу, найбільшим одержувачем вигоди була Польська корона. Подібні ж оцінки, виконані у дусі протистояння «одвічній» німецькій загрозі, мають більше спільного з ідеологією укладачів підручника, ніж із реальністю.

Однак складно не зауважити, що становлення ВКЛ через усі перевидання та переписування підручників зберігає компоненти білоруського походження мови. Це пов'язано з утвердженням думки про початкове ядро державності Великого князівства у Новогрудському князівстві, м. Новогрудка як місця хрещення та коронації князя Міндовга. У білоруських підручниках акцентується на білорусько-литовському (відповідно слов'яно-балтійському) типі держави. Складова спільної боротьби із зовнішньою експансією є вирішальною для збереження багатонаціональності та поліконфесійності держави, а як наслідок – формування толерантного суспільства на білоруських землях цієї епохи.

⁷² Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 88.

⁷³ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 237.

Отже, місце українців у ВКЛ у білоруських підручниках більш виразне. Незважаючи на те, що ключовий акцент зроблено на розумінні ВКЛ як держави, у якій ключову роль відігравали білоруси та литовці, окремі екскурси вказують на активну участь українців (безпосередньо, українців, а не руських тощо) у державно-політичному житті. Навчальна література для студентів докладніша у цьому вимірі, хоча не позбавлена впливу існуючих у Білорусі кліше, що часто відображають погляди історіографічної школи радянського часу. Подальше існування таких поглядів в українській історичній думці переглянуто: дослідники дійшли висновку про штучність багатьох конструкцій, які, на жаль, досі трапляються у білоруській навчальній літературі. Мовиться, зокрема, і про можливість називати українську княжу добу саме українською. Такого спрямування у білоруській педагогічній думці не спостерігається ні у шкільних підручниках, ні у навчальній літературі для університетського вжитку.

Христина Меренюк

РОЗДІЛ 2. ПЕРІОД РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Доба Речі Посполитої в українській історії – складний для інтерпретації період. З одного боку, існує можливість простежити розвиток суспільно-політичних та культурних процесів в умовах домінування іноземних еліт, з іншого – можливим є вектор пошуку ролі й місця русько-української знаті у тогочасному управлінні. Ці вектори однаково рівнозначно сприймаються в українській історіографії, звідки вони поширилися також на навчальну літературу. Формування Речі Посполитої, незважаючи на усі труднощі такого визначення, намагаються представити як державу не двох, а трьох народів. Окремі «деколонізаторські» зусилля спрямовані на інтеграцію в українську історію правлячих верств: якщо із литовською елітою, яка користувалася руською мовою та сприйняла православ'я, було простіше, то спроби пристосувати до «українського ґрунту» польських можновладців перебувають у початковій стадії⁷⁴. Білоруські підручники на цьому тлі є досить добрим матеріалом для порівняння, оскільки руські князівства Рюриковичів тут розділили долю українських земель, опинившись, зокрема, під владою Гедиміновичів. Відмінність полягає у тому, що білоруські князівства продовжували перебувати у складі ВКЛ, тоді як Волинь, Київщина, Галичина, Поділля та інші володіння русько-українських князів і бояр від Люблінської унії опинилися у складі Польського королівства (у межах об'єднаної з литовцями Речі Посполитої).

⁷⁴ Наприклад, див.: Михайловський В. Наші королі – Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023. 432 с.

Унії в білоруській та українській історії надзвичайно важливі для розуміння розвитку цих земель. Люблінська унія 1569 р. та Берестейська унія 1596 р. стали своєрідними вододілами, які ознаменували поширення європейських впливів у релігії та культурі, інтеграцію до народного мистецтва, реакцію місцевих православних середовищ. Тож, аналізуючи образи української історії у сучасних білоруських підручниках, неможливо оминати увагою, наскільки вони об'єктивно представлені на тлі розгортання історії польсько-литовської державності періоду XVI–XVII ст.

Важливою проблематикою у навчальній білоруській літературі є тема Берестейської унії 1596 р. Оцінювання цієї важливої, зокрема і для українського культурного життя, події розходиться: від позитивного ставлення і сприйняття її ролі як прогресу у сфері співжиття католицького та православного світів у Центрально-Східній Європі до висловлення відверто деструктивних думок, зокрема як фактор іноземного поневолення у галузі культурного світу. Причина таких оцінок – те, що у сучасних білоруських підручниках православ'я визначається як основний релігійний чинник розвитку віросповідання білоруського населення у ранньомодерний період. Щоправда, у старших підручниках частково відзначено також те, що існували й позитивні аспекти від запровадження унії для білоруського й українського населення ВКЛ, що полягали й у можливостях збереження культурних особливостей східного слов'янства на противагу колонізації, яку пов'язують із католицизмом⁷⁵.

Увагу до такого аспекту прийнято пояснювати особливості білоруської історіографії, яка стосовно висвітлення історії XVI ст. має певні особливості. Білоруські дослідники вважають, що концептуально династична історія не отримала розвитку в місцевій історіографії ні в XX ст., ні на початку XXI ст. Із цього приводу ні Ягеллонам на великокнязівському престолі,

⁷⁵ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

ні династії Вазів не було присвячено комплексного дослідження. З іншого боку, оцінка періоду кінця XIV–XVI ст. перебуває під значним впливом оцінок уній, укладених між ВКЛ і Королівством Польським – у підручниках виокремлюють Кревську, Віленсько-Радомську, Городельську, а потім і Люблінську унії. Останню прийнято розглядати як складний інтеграційний план щодо об'єднання двох держав. Вступ великого князя Владислава Ягайла на польський королівський престол і вступ на Велике князівство короля Казимира Ягеллончика входять у комплекс зв'язків між двома державами. Особисті та державні унії мають достатньо розмиту оцінку ефективності – якщо вони призводили до перемог, це сприймалося позитивно, якщо ж призводило до зміни суспільно-політичного вкладу Великого князівства – трактувалося як катастрофа⁷⁶. Варто відзначити, що такі погляди дещо резонують із українськими підручниками, у яких політичній складовій й участі русько-українських еліт в ухваленні рішень присвятили немало уваги.

Щоправда, у сучасних білоруських підручниках ВКЛ перетворено на важливий етап білоруської історії. У старшій традиції, що частково успадкована та переосмислена, українське населення не було складовою частиною Литовської держави, проте надалі воно, як і ранньомодерні білоруси, потерпало від національного й релігійного гніту. Таке поєднання призвело до формування компромісних висновків. Українці, білоруси, литовці, поляки вважаються етнічною основою, що мешкала на теренах ВКЛ, вони визначали його національне і релігійне обличчя, вважаючи Польсько-Литовську державу «своєю»⁷⁷.

Білоруські укладачі навчальної літератури, складається враження, більше дослухаються до традиційного погляду М. Грушевського про відсутність русько-української еліти XV – першої половини XVII ст.: «Переважає маса руського

⁷⁶ Любы А. Підручнікі па гісторыі Беларусі... S. 165.

⁷⁷ Батурина С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

боярства – все що було значнішого в ній, тоне в польській шляхетській масі, що самотньо репрезентує ці землі наверх. Руське п'ятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство – верстви, що ані в державній життєвості, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський наріз живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходиться на саму релігійну справу. Церква руська – це самотня інституція, що носить виразну національну фірму»⁷⁸. Увага до культурно-релігійного життя як вияву національного призвела до формування окремих параграфів із тлумаченням та висвітленням особливостей втілення унійних переговорів та перетворень.

У старших білоруських підручниках, однак, бачимо окремі оригінальні наукові елементи, які в українській шкільній літературі не зауважені. Наприклад, велика увага була надана передумовам унійного зближення Православної та Католицької Церков. У 1439 р. відбувся Флорентійський Вселенський Собор (Італія), де вперше було оголошено унію, але православне населення і духовенство ВКЛ не підтримали це об'єднання. Ідею унії неодноразово висували великі князі литовські. Це питання набуло великого значення після хрещення Литви за католицьким обрядом у 1387 р. Унаслідок цього «феодалі-католики» та католицьке духовенство зайняли панівне становище в країні, що викликало невдоволення православного населення. Тому княжа влада хотіла через церковну унію об'єднати феодалів ВКЛ, розширити зв'язки із Західною Європою. Наприклад, цього хотів князь Вітовт. За цього до німецького м. Констанц як очільник посольства був направлений Київський митрополит Григорій Цамблак (1364–1451/1452). У 1418 р. тут відбувся Вселенський Собор, але переговори

⁷⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: у 10 т. Нью Йорк: Книгоспілка, 1955. Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 25.

про унію не увінчалися успіхом⁷⁹. «Руський слід» цього XVI Вселенського Собору навіть в українській історіографії представлений неналежним чином⁸⁰, тоді як у підручниках він зазвичай відсутній. Водночас основна ідея авторів досить актуальна, оскільки вказує на тяглість процесу ухвалення унії, зокрема демонструє, що ідея єднання Церков не утворилася на порожньому місці, а стала наслідком тривалого процесу ведення міжконфесійного діалогу. Реалізувати її на практиці було украй складно.

Надалі автори білоруської навчальної літератури констатують, що лише після утворення Речі Посполитої ідея церковної єдності знову набула нової актуальності. Цьому сприяв реформаторський рух. Виникнення протестантизму також уможливило формування уніатської (Греко-Католицької) Церкви. Окрім того, певні сили були зацікавлені в церковній унії. Насамперед ініціатором об'єднання був католицький Рим. Під вплив римських пап потрапили значні території Європи. У результаті Реформації низка країн набула ознак протестантизму, а Балканський півострів захопили турки-мусульмани. Щоб компенсувати ці втрати, Католицька Церква прагнула розширити свій вплив на Сході за рахунок православних земель. Реалізувати це вдалося перетворенням Православної Церкви часів ВКЛ на Греко-Католицьку. Окремо акцентовано на зацікавленості ієрархів Православної Церкви, які прагнули набути політичних прав, рівних до католицького духовенства. Цікаво, що білоруські автори наголошують на постатях українських

⁷⁹ Див.: Белазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. 8 клас: падручнік. Мінск: БДУ, 2010. С. 56.

⁸⁰ Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 435–444; Паршин І. «Острозький епізод» Константинопольського собору (1414–1418). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2016. Вип. 1. С. 10.

ієрархів – Іпатія Потія (1599–1613) і Кирила Тарлецького (прибл. 1540/1550–1607)⁸¹, які відомі українським учням.

Так само вказано на особливості підготовки унії, появу полемічної літератури, згадано князя Костянтина Острозького як захисника православних, акцентовано на ідеях Петра Скарги, який пропонував встановити залежність київського митрополита від Папи Римського, зверхність Риму над православними за умов збереження колишньої обрядовості⁸². У підручниках зауважено, що після прийняття унії Київська митрополія вийшла з підпорядкування Константинопольському патріарху. Православна Церква на території ВКЛ була заборонена, а її парафії стали унійними. Оригінальним додатком стала підвищена увага до розширення уніонізму, що сприймалося негативно. Щоправда, нова Церква серед колишніх православних мала і прихильників. Лише протягом 1596–1597 рр. у ВКЛ було закрито 20 православних церков і 12 монастирів, що спричинило антиунійні настрої серед православної шляхти, міщан і селян. Вони почали організовувати православні братства в містах (Могильов, Орша, Вітебськ, Полоцьк, Мінськ). Їх члени виступали проти католицизму, унії та протестантизму, брали активну участь у церковно-релігійних суперечках⁸³. Хоча схожі процеси відбувалися також на українських землях під Польською Коронаю та у складі ВКЛ⁸⁴, проте автори підручників на цьому не наголошували. Варто зазначити, що важливим ідентифікатором є саме наголос на православ'ї як частині національної приналежності. Окрім певних географічних прив'язок, інших «білоруських» наголосів не здійснено.

⁸¹ Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 56–57.

⁸² Там само. С. 57.

⁸³ Там само. С. 58.

⁸⁴ Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів. *Історія української культури: у 5 т.* Київ, 2002. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. С. 552–554.

У навчальній літературі старшої традиції досить докладно описано подальшу релігійну боротьбу православних та уніатів. Справа дійшла до насильницьких дій з обох сторін. Укладачі білоруських підручників вказують на окремі деталі. У 1609 р. на Іпатія Потія з шаблею кинувся віленський православний братчик Іван Тупека. У 1623 р. жителі Вітебська вбили уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича (1580–1623), якого за жорстокість прозвали «душохватом». Він силою насаджував унію на території Полоцької єпархії, де Православна Церква мала глибоке давнє коріння. Міщани скаржилися на нього («Той самий полоцький єпископ п'ять років тримає запечатаними церкви в Орші і Могильові, в Полоцьку і Вітебську немає ні церкви, ні дому, де дозволено богослужіння в місті. Тому в неділю та в інші свята громадяни повинні слухати службу в полі за містом, навіть без священика, тому що йому заборонено жити в місті та його околицях»), але зазнали покарання: Вітебськ втратив магдебурзьке право, ратуша була зруйнована, 19 осіб було страчено⁸⁵. Такий портрет св. Йосафата Кунцевича має помітні упереджені характеристики⁸⁶. Водночас він з'явився на сторінках білоруських підручників через розуміння унії як «чужого» для місцевого населення, яке, очевидно, не повинно існувати й у сучасності. У підручниках старшої редакції, що виходили друком у часи «до Лукашенка», особливих негативних характеристик унії не знайдено⁸⁷. Не перераховано також утиски православних городян. Тож ці процеси були віднайдені «спеціально» для написання нової педагогічної літератури (тут їм виділено також досить великі обсяги тексту).

⁸⁵ Бєлазаровіч В. А., Крєнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 58.

⁸⁶ Kunciewicz (Kunczyc) Jan Jozafat (ok. 1580–1623). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1971. T. XVI/2, zesz. 69. S. 181–182.

⁸⁷ Лойка П. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. Мінск: Народная аскета, 1993. С. 87–89.

Частково зазначену вище думку можна підтвердити такими описами. Швидке поширення Унійної Церкви автори пояснювали її підтримкою з боку верховної влади країни. Унійне духовенство докладало багато зусиль для того, щоб Греко-Католицька Церква була тісно пов'язана з повсякденним життям простолюду. У храмовому богослужінні використовували польську, церковнослов'янську, білоруську і навіть латинську мови. Контактуючи з селянами та міщанами, використовували білоруську «говірку». Щоправда, верхівка унійного священства не змогла здобути прав, якими користувалося католицьке духовенство. Майже до кінця свого існування унійне духовенство Речі Посполитої не було представлене в Сенаті країни. Державна влада вважала Греко-Католицьку Церкву другорядною. Унія, на думку укладачів навчальних текстів, не об'єднала суспільство, а навпаки його роз'єднала⁸⁸. Численні народні виступи змусили короля Речі Посполитої відновити Православну Церкву в Україні: у 1632 р. митрополитом Київським було призначено Петра Могилу (1596–1647), високоосвіченого церковно-політичного діяча. Православним дісталось три єпархії (Луцька, Перемишльська, Могильовська), а уніатам – чотири (Володимирсько-Брестська, Холмська, Пінсько-Турівська, Смоленська) і Полоцьке архієпископство⁸⁹. Відзначення Петра Могили та його досягнень – важлива риса, щоправда, на сторінках білоруських підручників вона жодним чином не ідентифікується із Україною. Можливо, автори сприймали його як певну культурну постать, що однаково важлива для української та білоруської історій. Водночас навіть прямі вказівки на назви земель та міста «уникають» їх української приналежності. Такий підхід може зберігати певну ідею заперечення існування сучасних націй «домодерності», проте

⁸⁸ Белазааровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 59.

⁸⁹ Там само.

ймовірно мовиться про небажання акцентувати навіть на білоруському етнічному елементі, не кажучи уже про елемент український. Розуміння Русі як певної «колиски трьох братніх народів», на перший погляд, не зникає зі сторінок білоруських підручників. Щоправда, уже йдеться не стільки про певне політичне об'єднання, як про культурну спільність, що опинилася під чужоземним пануванням і стала ареною для просування чужинецьких ідей.

Окремі ідеї про непотрібність Унійної Церкви поширені в університетських навчальних середовищах. Зазначається, що позитивне сприйняття уніатської ідеї було поширене серед білоруських істориків упродовж 1920–1930-х років. Зокрема, вважалося, що унія стала знаком, що відрізняє білорусів від польських католиків та московських православних, єдиною опорою білоруської культурної самобутності, білоруської нації. Розвиваючи ці погляди, багато білоруських дослідників вважають, що Уніатська Церква з часом стала формою самовизначення білорусів на прикордонні інших культурних цивілізаційних систем, набула значення білоруської національної Церкви. Існувала навіть думка, що уніатство як синтез західної та східної традицій найбільше відповідає менталітету і національному характеру білорусів. Проте такі оцінки Уніатської Церкви суперечливі. Для однозначних висновків про прямий зв'язок унії з етнічними процесами немає надійних підстав. Відтак, підводять сучасні оглядачі, існувала лише тенденція перетворення уніатства на національно-білоруську Церкву, але історичні обставини, що склалися, не сприяли цьому. Немає об'єктивних умов для відродження уніатства і в сучасній Білорусі. Спроби певних громадських сил відродити Уніатську Церкву, зроблені в 1990-ті роки, виявилися нежиттєздатними й безуспішними⁹⁰. Це відверто контрастує з оцінками українських авторів

⁹⁰ Досить докладний огляд історіографії із відповідними висновками див.: Дмитрачков П. История Беларуси. С древнейших времен до

підручників, які дотримуються протилежних думок, зокрема і щодо значення Унійної Церкви. Наприклад, відзначено, що у XVI ст. більшість вірян сприймала прихильників унії як зрадників батьківської православної віри, проте згодом саме греко-католикам випала можливість стати духовним центром у боротьбі українства за своє соціальне й національне визволення⁹¹.

Картина з негативним сприйняттям Берестейської унії та її наслідків не завжди була настільки однозначною. Наприклад, ще упродовж 1990-х років вважалося, що ближче до кінця XVIII ст. орієнтовно три чверті сільського і міського населення Білорусі були уніатами. Так склалося історично, що унія, яка розпочалася як політична акція прокатолицького керівництва Речі Посполитої, стала одним із факторів виживання білоруського етносу. Уніатська Церква перетворилася на осередок збереження мовної та культурної традиції білорусів, ставши перешкодою для каталізації і поляризації білоруського міста та села. Православна Церква XVII–XVIII ст., натомість, не дала вагомих прикладів заступництва за права білорусів. У православних храмах не допускалося використання народної мови. Водночас православ'я освячувало загарбницькі війни Російської держави проти Речі Посполитої, у яких страждав також білоруський народ⁹². Існування таких поглядів – дійсний приклад того, наскільки політична складова змінила погляд білоруських істориків.

Очевидно, на тлі таких трансформацій актуальними лишаються погляди К. Івангородського про заполітизованість сучасної білоруської історіографії, що можна пояснити втягненням

конца XVIII в.: учебно-методический комплекс для студентов исторических специальностей. Могилев, 2015. С. 164–166.

⁹¹ Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В. та ін. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2021. С. 186.

⁹² Лойка П. Гісторія Беларусі. С. 89.

істориків в ідеологічну боротьбу⁹³. Історики не змогли встановити загальні правила гри, які б дали змогу професійному історичному співтовариству зберігати певну дистанцію від політичних процесів. Рух офіційної білоруської історіографії у фарватері державної політики від середини 1990-х років із часом перетворив її на виконавицю волі режиму О. Лукашенка. Відновлення радянських парадигм не сприяє відновленню та передачі історичної істини, особливо зважаючи на те, що він має диплом історика⁹⁴.

У сучасній білоруській навчальній літературі спостерігається тенденція до розуміння православної культури як важливої складової у білоруських землях. Зокрема, відзначено, що Православна Церква ВКЛ мала декілька впливових білоруських центрів, і митрополити мали свої резиденції не лише в Києві та Вільні (сучасному Вільнюсі), але й у Новогрудку та Мінську. А полоцький архієпископ посідав друге місце після митрополита в церковній ієрархії. Окремо акцентувалося на тому, що у ВКЛ на той час було багато православної шляхти і навіть магнатів. Вони дбали про Православну Церкву, будували нові церкви та монастирі. Православні магнати часто займали високі посади, користувалися повагою і довірою великих князів литовських. Окремо виділяли К. Острозького (1460–1530), який підтримував Православну Церкву і на власні кошти побудував багато храмів. У 1498 р. новгородський намісник Олександр Ходкевич (1475–1549) заснував на Підляшші Супрасльський монастир. Пізніше він став одним із найвідоміших православних монастирів країни. Православна Церква у ВКЛ намагалася зберегти давні духовні та культурні традиції народу, забезпечити їх передачу від старих до нових

⁹³ Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія... С. 93.

⁹⁴ Там само.

поколінь⁹⁵. Відзначимо, що походження Ходкевичів в українській історіографії прийнято називати руським, тоді як князі Острозькі так само є частиною української історії⁹⁶. Характерно, що у підручниках не наголошено на національній, але відзначено лише їхню релігійну приналежність.

У сучасних виданнях зменшено кількість згадок про окремих осіб, обмежено описи обставин ухвалення Берестейської унії. Відзначено, що питання об'єднання Католицької і Православної Церков порушувалося великими князями протягом кількох століть. У 1570–1590-х роках особливої актуальності набула ідея церковної унії, у чому були зацікавлені як православні, так і католики, оскільки окремо не могли протистояти реформаційному руху. Саме він відбирав віруючих з обох таборів⁹⁷. Надалі вказані постаті Петра Скарги, Іпатія Потія та Кирила Тарлецького, що також відомі з української історії.

Порівняння із відповідними матеріалами українських підручників для шкільного вжитку засвідчило цікаву тенденцію: на відміну від білоруського навчального матеріалу, українські автори досить відкрито вказують на зацікавлення українсько-білоруських церковних кіл в унійній політиці. Зокрема, проблему церковної унії обговорювали представники Папи Римського із українсько-білоруською православною знаттю. Останні прихильно ставилися до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на рівноправних засадах. Завдяки унії знать прагнула оновити Православну Церкву, наблизити її до потреб часу. Українсько-білоруські православні єпископи, прихильні до об'єднавчих починань, вбачали у цьому процесі

⁹⁵ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст.: вучэб. дапам. для 7-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. В. А. Вароніна, А. А. Скеп'ян. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2017. С. 34–35.

⁹⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. С. 512.

⁹⁷ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 94.

шлях до подужання кризи у православному світі. Вони вважали, що завдяки цьому позбудуться принизливої для духовенства залежності від торгово-ремісничого люду, об'єднаного в братства. Українсько-білоруська православна знать сподівалася, що унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Польсько-Литовській державі, що дасть змогу православним ієрархам, як і католицьким, отримати політичне представництво в сенаті⁹⁸. Проведення таких паралелей демонструє, що українські дослідники та методисти значно вільніше оперують національними категоріями й не бояться вказувати на спільність україно-білоруських інтересів, чого уникають у Білорусі. Такий процес можна пояснити впливом сучасного політичного становища, у якому опинилася білоруська історіографія й автори шкільної навчальної літератури.

Описи культурного життя білорусів упродовж XVI–XVII ст. схожі на матеріали українських підручників з історії відповідного періоду. Насамперед мовиться про інтеграцію європейської доби Відродження та Бароко у білоруський культурний світ. Йдеться про нерозривний процес інтенсивного й тривалого приєднання до західноєвропейського культурного простору. На практиці це втілювалося передусім у книгодрукуванні та освіті як домінуючих процесах для XVI–XVIII ст. Для шкільної історії Білорусі актуальною є проблематика книжкової культури, яка складається зі змістового наповнення (наприклад, доба полемічної літератури, що притаманно також українським освітнім виданням) та візуального змісту (книжкова гравюра, також знана з українських шкільних курсів). Відповідні параграфи щодо розвитку культури XVIII ст. повністю присвячені архітектурі білоруського (віленського) бароко та його трансформації в класицизм, що можна порівняти з актуалізацією українського козацького бароко. Щоправда, білоруські підручники

⁹⁸ Наприклад, див.: Гісем О., Мартинюк О. Історія України: підруч. для 8 кл. закл. загальн. серед. освіти. Харків: Ранок, 2021. С. 24–25.

містять і деякі риси, які не притаманні сучасним українським аналогам. Наприклад, просвітницька діяльність ордену єзуїтів постає ключовою у розкритті відмінностей історичного шляху простору Московської держави від Центрально-Східної Європи Речі Посполитої. Навіть головна сполучна особа – герой «братства білоруського і російського народів» Симеон Полоцький – акцентовано постає як випускник Віленської єзуїтської школи та особа, яка зробила свій внесок у виховання російського царя Петра Олексійовича⁹⁹. Для сучасних українських видань такі погляди нехарактерні – після окупації Кримського півострова, задовго навіть до початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 р., певні «сервілістичні» сюжети в українських підручниках були затерті. До того ж стосовно Московського царства не вживається назва «Росія», від чого в українських реаліях відмовилися ще давніше.

Водночас у білоруських матеріалах значно більше уваги приділено проблемі поширення уніатства та кривдам, яких зазнало місцеве населення. У новішому підручнику також вказано, що прихильники унії користувалися підтримкою королівської влади. Вони сподівалися, що церковна унія не зустрине опору. Вважалося достатнім, щоб єпископи та священники присягали новій вірі та Папі Римському. Мирному розвитку подій завадили насильницькі методи, які почали застосовувати унійні єпископи, хоча православні парафіяни та священники почали приймати унію. Особливою жорстокістю вирізнявся полоцький архієпископ Й. Кунцевич. Православні скаржилися не тільки на те, що в них відібрали храми. Полоцький архієпископ забороняв вінчати, хрестити дітей і ховати померлих за православним обрядом. Насильницькі методи діячів Унійної Церкви викликали обурення православних, особливо в містах. До недоволених приєдналася частина православних священників,

⁹⁹ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 169–170; Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 158–159.

міщан і шляхти, які не прийняли церковної унії. Замість єпископів, які підписали унію, православні обрали нових. Одним із них був Мелетій Смотрицький (1577–1633). Вони звернулися до віруючих, відданих православ'ю, єпископи закликали не пускати уніатів у міста, храми, не допускати богослужінь. Міститься також сюжет про убивство Й. Кунцевича¹⁰⁰. Хоча на національній приналежності усіх «дійових осіб» не наголошується, вони мають значення також для української історії. Особлива увага до представників унійного духовенства не зникла й надалі фігурує у підручниках із негативними конотаціями. Урахування цього аспекту дає змогу припустити, що саме православ'я вважається важливим базисом для становлення та розвитку білоруської культури. Це різнить білоруські підручники від українських, у яких Уніатська (від XVIII ст. – Греко-Католицька) Церква має об'єктивніше висвітлення.

Університетські курси з історії Білорусі також вказують на широке зацікавлення проблематикою утвердження Берестейської унії. Характерно, що згадки про Україну та українські землі тут трапляються частіше. Наприклад, Петро Дмитрачов навів ґрунтовний аналіз наукової літератури із вказаної проблематики, визначив проблемні елементи у трактуванні переговорів про форми й методи реалізації унії. Він відзначав, що, незважаючи на різні оцінки цього процесу у середовищі дослідників, ніхто з сучасних спеціалістів не виправдовує те насильство, яким супроводжувалося встановлення уніатства в Білорусі та Україні. Не заперечується й зацікавленість Ватикану в унії, яку він розглядав як засіб наближення і навіть переведення православних жителів Речі Посполитої в католицьку віру. Щоправда, й сама Унійна Церква для поляків була непотрібна й сприймалася лише як шлях для поповнення числа пастви. Тому незадоволення єднанням церков висловлювали не тільки православні, але й представники

¹⁰⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 97–98.

середнього й вищого польського католицького кліру, які були би не проти навіть розірвати існуючу угоду¹⁰¹. Хоча Ватикану у XVI ст. не існувало (радше, мовиться про Римський апостольський престол), варто вказати на те, що автор намагався висвітлити складні процеси поширення унійної віри у несприятливих обставинах. Також відомі досить небезпечні уявлення про підтримку Уніатської Церкви білоруськими та українськими національно-радикальними істориками¹⁰². Безперечно, політична складова має своє значення в історії, однак також не варто перебільшувати її роль для написання підручників.

Водночас варто зауважити, що у навчальній білоруській літературі для університетського вжитку акцент на національному компоненті значно більший. Відтак автори вільніше оперують поняттями «українські землі», «білоруські землі» тощо. Це дає змогу здобувачам освіти не тільки зорієнтуватися географічно, але й визначити, про які землі у політичному сенсі мовиться. Тож обриси появи нової християнської Церкви прив'язані не тільки до географічної, але й до політичної складової, що робить навчання простішим та ефективнішим. Появу більшої свободи у тлумаченні можна пояснити тим, що, напевно, до шкільних підручників, які затверджуються на міністерському рівні, увага з боку редколегій значно більша. Університетські курси з історії, хоч і можуть мати певне спрямування, усе ж володіють більшою демократичністю й відповідають навчальним програмам рівня вищої школи. Окрім того, складні питання релігійної ідентифікації та самоідентифікації навіть на рівні студентів-першокурсників пояснювати простіше, ніж для учнів 7-го класу середніх загальноосвітніх шкіл.

Формування Речі Посполитої (укладення Люблінської унії) у білоруських підручниках описано досить докладно. Зовсім

¹⁰¹ Дмитрачков П. История Беларуси... С. 164.

¹⁰² Там само. С. 165.

нескладно побачити паралелі між матеріалом, який присутній в українських підручниках для шкільного вжитку. Так, умови унії стали головним питанням на вальному Люблінському сеймі. Переговори почалися у січні 1569 р. і тривали майже пів року. Проти самої ідеї угоди між державним союзом виступили делегати від ВКЛ із Миколою Радзивілом Рудим (1512–1584) як очільником. Вони виступали за укладення військового союзу та проведення спільної зовнішньої політики. Польська сторона наполягала на інкорпорації (включенні) Речі Посполитої до складу Королівства Польського. Польські шляхтичі прагнули отримати нові землі та посади в Речі Посполитій. Під їхнім тиском король Сигізмунд II Август (1520–1572) вимагав від послів від ВКЛ погодитися на запропоновані умови. На знак протесту частина послів князівства залишила Люблін. Тоді польська шляхта зуміла передати від Сигізмунда II Августа Королівству Польському Підляшшя, Волинь, Київщину і Поділля¹⁰³. Схожі описи подій містяться і в українських підручниках, де також наголошено на протидії частини литовської еліти, яка навіть готувалася до військового протиборства із поляками¹⁰⁴. Характерно, що автори наводять уривки із промов учасників тих подій – литовських можновладців. До того ж в українських підручниках цитують князя Костянтина Вишневецького, у білоруських – Яна Ходкевича. «Національне коріння» цих осіб засвідчує позицію тогочасних білоруської й української еліт, які як руські елементи Литовської держави захищали її права та самостійність.

Існує також уявлення про різні позиції звичайної шляхти та магнатів, але на цьому наголошено вже у літературі для

¹⁰³ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 56–57.

¹⁰⁴ Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О. та ін. Історія України: підручник для 8 класу... С. 14–17.

університетського вжитку. Шляхта з білоруських та українських повітів на польовому сеймі під Вітебськом 13 вересня 1562 р. відправила великому князю Сигізмунду II Августу акт із проханням укласти унію з Польщею, щоб мати спільні з польською шляхтою сейми, разом обирати короля та великого князя, разом захищатися від ворогів і, головне, користуватися однаковими правами з польською дорогою. Проти унії з Польщею виступала частина ради, яку очолив Микола Радзивіл Чорний, віленський воєвода, канцлер і земський маршал. Таким чином, білоруська й українська шляхти були за унію з Польщею, а магнати виступали проти, прагнучи зберегти цілком незалежну державу¹⁰⁵. Спільність у позиції білоруської та української знаті частково розрита також у шкільних підручниках.

Водночас у старших підручниках містяться окремі пасажі, які вказують на те, що українські землі сприймалися як частина ВКЛ, а отже – білоруської історії. Описуючи анти-краківські настрої у середовищі литовської шляхти, автори зазначали, що це виявлялося як у словах, так і у вчинках панівної верстви ВКЛ. У листі оршанського старости Філона Кміти-Чорнобильського (1530–1587) до трокського каштеляна Остафія Воловича (1520–1587) згадано про важливість вираження позиції литовців, зокрема і щодо захисту місцевої руської мови від поляків. Ще різкіше проти пропольської політики Сигізмунда Августа, останнього короля з династії Ягеллонів, за якого була укладена унія, литовська шляхта виступила в «Промові Мелешка», яка датується 1589 р.: «Геть Сигізмунда короля! З народом також нема чого рахуватися, бо Підляшшя і Волинь втратили свої, потураючи ворогові»¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 110.

¹⁰⁶ Лойка П. Гісторія Беларусі. С. 47. У деяких університетських курсах з історії переходу українських земель до складу Польської Ко-

Такий погляд відкриває можливості для здійснення цікавого порівняння. Рішення Люблінського сейму в українських підручниках часто проаналізовані з огляду на роль русько-української шляхти. Наприклад, можна прочитати думку про те, що після отримання звісток про приєднання до Королівства Польського волинська шляхта скликала окремих сейм, на якому підтримала ідею приєднання, але спромоглася скласти свій привілей, у якому домоглася приєднання до Корони ще й Київського воєводства. Водночас тут наведено уривки із праць української дослідниці Наталії Старченко та польського історика Генріка Літвіна, що безпосередньо вказують на участь русько-української знаті як свідчення їх суб'єктності у тогочасному політичному житті¹⁰⁷. У сучасних (на відміну від старших) білоруських підручниках наголосу на участі місцевої ранньомодерної еліти у переговорах не бачимо. Загалом процес створення Речі Посполитої досить знеособлений у національному контексті: якщо українські автори підручників звертають увагу на досягнення русько-українських еліт, то у білоруських підручниках такого не бачимо. Невеликий виняток – перелік державних мов, які залишалися у вжитку в Речі Посполитій. У Польському королівстві залишалася латина, тоді як у землях ВКЛ – старобілоруська мова¹⁰⁸. Досить цікаве уточнення, оскільки в українських реаліях мову більше вважають або просто руською, або здебільша русько-українською. Сумнівно вважати таку оцінку упередженою, однак варто пам'ятати також про білоруський вектор розвитку руської мови.

рони присвячено цілий розділ. Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 111–112.

¹⁰⁷ Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В. та ін. Історія України: підручник для 8 класу... С. 16; Також див.: Mereniuk K., Parshyn I. MEDII AEVI in Ukrainian School Textbooks: Modern Paradigms and Contextual Analysis. *Futurity of Social Sciences*. 2024. Vol. 2 (1). P. 4–27.

¹⁰⁸ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 59.

Розуміння руської мови як старої білоруської вказує на складову частину існуючої педагогічної концепції, що тягнулася ще з 1990-х років. Зокрема, відзначалося, що у частині Польсько-Литовської держави «шляхетні люди» протиставлявся селянам і городянам, які належали насамперед до білоруського населення. Однак до «панства» на білоруських, як і в усьому ВКЛ, землях належали також «тутешні» землевласники. Вони зазнали полонізації, але їх самосвідомість ще навіть упродовж XVII–XVIII ст. залишалася литвинською. Один із маркерів «литвинства» – вживання старої білоруської мови¹⁰⁹.

У підручниках наголошено на важливості для історії будь-якого народу мови, що має найважливіше значення. Автори пояснювали, що завдяки мові один народ відрізняється від іншого, що впливає на самобутність. Водночас білоруський народ також мав свою мову, яка в історичних джерелах називається руською. Це ріднить її з українською та російською мовами, оскільки предки цих народів також користувалися нею, проте у XIV–XVI ст., незважаючи на загальну назву, мови трьох народів уже відрізнялися між собою. Старобілоруська мова отримала першість серед мов ВКЛ, тож нею укладалися найважливіші офіційні документи, зокрема Статути ВКЛ та великокнязівські привілеї¹¹⁰. Любов до своєї мови та наголос на її значенні – досить позитивна річ, на якій справді варто наголосити у шкільних підручниках. Заслуговує уваги також порівняння з українською мовою, яка також розвивалася у той час своїм шляхом. Хоча концепція «братніх народів» продовжує функціонувати, у ній є місце для висвітлення окремих характеристик народного розвитку.

Ще одним культурним елементом, який привертає увагу, є вертеп. У білоруському варіанті він називається «батлэйка» – це

¹⁰⁹ Лойка П. Гісторыя Беларусі. С. 55.

¹¹⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 111.

народний ляльковий театр у формі дерев'яної скрині зі сценою, поширений на білоруських, українських і польських землях. Спочатку із його допомогою ставили біблійні сценки під час різдвяних свят. Назва походить від місця народження Ісуса Христа – Вифлеєма, або Батлеєма по-білоруськи¹¹¹. Зауваження про поширення цього явища досить цікаве, оскільки не в усіх українських підручниках вказується про розповсюдження вертепу також на білоруських теренах.

Загалом формування Речі Посполитої і у білоруських підручниках подано досить неупереджено, наголошено на визначальній ролі шляхти (насамперед польської) у цьому процесі. Водночас привертає дослідницьку увагу загальний наголос – опис періоду у підручнику з білоруської історії схожий на сторінки підручника з всесвітньої історії. Докладна увага до політичних процесів розвитку ВКЛ та Королівства Польського не має певних «національних рис». Лише розглядаючи господарський і адміністративний устрій, автори повертаються до проблематики життя селянства та городян. Очевидно, що вихідці з таких станів належали саме до білоруського народу. Загальний огляд історії Речі Посполитої містить і певні українські елементи. Наприклад, у 1604 р. самозванець Лжедмитрій I (1581/1582–1606) очолив наймане військо і козаків у поході на Москву¹¹². Хоча про хід боротьби проти Московії (яка у білоруських підручниках зветься Росією) описано, значення козацтва у цій боротьбі більше не акцентується.

Термінологічний словник проаналізованого підручника містить також загальне визначення поняття «козак». Укладачі навчального тексту зазначили, що так називали особисто вільне населення південних (окраїнних) земель Речі Посполитої. Основним їхнім обов'язком була військова служба та охорона державного кордону. Водночас характерною рисою козаків

¹¹¹ Там само. С. 201.

¹¹² Там само. С. 69.

була відданість православній вірі¹¹³. Білоруські автори не стали вдаватися у деталі походження цього слова, його появи в історичному вжитку тощо. Хоча увага до такого важливого елементу української історії заслужена, згадка про «окраїну» (очевидно, її ототожнюють з Україною) спантеличує. У свідомості проросійських читачів згадки про «окраїну» формують неприйнятне ставлення до української історії як елементу російської «глухомані». Однак тут укладачі мали на увазі край слов'янського світу Речі Посполитої, що може бути доречнішим поясненням.

Термін «українний» в українській історіографії пояснюють також із такої точки зору. Зокрема, від 1569 р. так позначали належність певних територій до порубіжних воєводств Корони Польської, пізніше – Речі Посполитої загалом. До того ж, на думку Тараса Чухліба, назву «Україна» у Польсько-Литовській державі застосовували, по-перше, для відокремлення історико-етнографічного краю, у межах якого проживав «руський народ», по-друге – для поступового витіснення із тогочасної офіційної документації назви «Русь», тобто для формування узагальнюючого поняття, яке мало замінити звернення до руської спадщини. У королівській канцелярії та постановах Сейму Речі Посполитої термін «Україна» географічно позначав терени Київського та Брацлавського воєводств, але також в окремих випадках поширювався на інші землі – Руське, Волинське, Подільське воєводства Речі Посполитої. Зважаючи на такий обіг, від останньої третини XVI ст. – 1630-х років термін «Україна» поступово ставав уже вповні офіційною політичною назвою, до чого спричинилося ухвалення Люблінської унії 1569 р.¹¹⁴. Тож термінологічний аспект у білоруських під-

¹¹³ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 203.

¹¹⁴ Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 4–23.

ручниках не позбавлений реальних історіографічних основ, здійснених також українськими спеціалістами.

Також опис причин появи козацтва як соціального феномену у білоруських підручниках пов'язаний із соціальними конфліктами. Зокрема, пояснюється, що військово-політичні події, економічні перетворення XVI – початку XVII ст. призвели до зростання соціальних конфліктів. Містяни скаржилися на існування та розширення юридик (міських територій, що підпорядковувалися приватним власникам, зазвичай шляхті), жителі яких не сплачували податки до міської скарбниці. Почастішали сутички між представниками різних конфесій. Коли скарги до влади про порушення законів не давали результатів, виникали конфлікти між багатими міськими верхівками, магістратами та міською біднотою. Унаслідок цього міська біднота, як і селяни, тікала до козаків на Запорізьку Січ. Підсумовується, що так відбувалося покаяння¹¹⁵. Відповідний пажа супроводжується ілюстрацією, на якій зображено козака XVII ст.¹¹⁶ – однак із зовнішнього вигляду він більше подібний до московського стрільця відповідного періоду. В іншому підручнику читаємо, що антикріпосницькі настрої білоруських селян були добре відомі в Україні від тих же біженців на Запорізьку Січ, козаків – «русинів і литвинів» за походженням¹¹⁷.

Зображення козаків у навчальній літературі країн-сусідів України, до слова, є досить складною проблемою. Світлана Батуріна, наприклад, відзначала цікавий зразок ілюстрації до польського підручника. Мовиться про малюнок XVIII ст., який відобразив сучасні уявлення про цей стан, а також певним чином віддзеркалив і підсумував описи Козаччини в сучасних польських підручниках. Тож на малюнку присутній образ

¹¹⁵ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 86.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Крэнъ І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 499.

озброєного козака з конем, який сидить при шинку, тримаючи мішок із срібними чашами, хрестами тощо, які походять, очевидно, із пограбованого ним костелу¹¹⁸.

Пояснення для шкільного вжитку може відрізнитися від тих термінів, якими оперують під час навчання у вищій школі Білорусі. В університетських підручниках козацькому питанню та його генезі присвячено більше уваги. Насамперед стисло охарактеризовано причини незадоволення та появу перших козацьких виступів. Йдеться про помітне невдоволення жителів східнослов'янських земель, яке стало збільшуватися вже з кінця XVI ст. Це вплинуло на появу низки активних соціальних протестів селян, міських бунтів, повстань запорізьких козаків. Перший значний виступ запорізьких козаків відбувся в 1591–1593 рр. під керівництвом гетьмана Криштофа Косинського (1545–1593). Як вказано у білоруських текстах, у 1595–1596 рр. «на Україні» спалахнуло повстання козаків, яке очолив Северин Наливайко (1560–1597), воно стало ще більшим виступом і охопило південні та південно-східні землі Білорусі, зокрема також район Могильова¹¹⁹. Увага до появи та перших кроків українського козацтва дещо схематична та поверхова, проте варто пам'ятати, що білоруські підручники мають бути присвячені місцевій історії. Зважаючи на своєрідну роль Козаччини у XVII ст. для білоруських земель, пояснення щодо появи цього явища справді потребують хоча би лаконічних вказівок.

У контексті згадок про козацтво привертає увагу також зворот «на Україні», який вжито в університетському підручнику. Навчальна література, за якою навчаються у білоруських школах, не містить подібних зворотів. У білоруськомовних текстах

¹¹⁸ Батурина С. *Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів. Академічні й доакадемічні образи української історії*. Київ, 2012. С. 506.

¹¹⁹ Докладніше див.: Дмитрачков П. *История Беларуси*. С. 215–216.

трапляється «ва Україні»¹²⁰. Цікаво, що в російськомовних підручниках, які так само використовуються для викладання у школі, мовиться про «в Україні», «в Україну» тощо¹²¹. Невеликий аспект, який у реаліях російського вторгнення та агресивної російської пропаганди усе ж демонструє ставлення до України із належною, насамперед політичною, «орфографією». Зважаючи на те, що підручники для шкіл редагують на вимогу відповідного міністерства, вживання російського «на», як можна припустити, не підтримується на офіційному рівні.

Загалом варто погодитися з висновками про те, що іноді білоруська історіографія та шкільна література ідуть на явні поступки національному наративу. Так, упродовж 1990-х років почав формуватися підхід до державотворення ВКЛ як багатонаціонального та федеративного утворення, а отже, свідомо «повна» назва держави, на якій слід було акцентувати, становила дві складові частини – Велике Литовсько-Руське і Жемойське князівства (Білорусь проти Литви). Проте принцип першої половини 1990-х років у порівняно нетривалій «боротьбі» за першість у спадку Великого князівства змінюється термінологічною уніфікацією і вживається просто ВКЛ. Періодично з XIII ст. у текстах підручників з'являється термін «Литовська держава», явно запозичений деякими білоруськими авторами з оповідань Володимира Пашуто чи Едварда Гудавічуса. Процес мінімізації назви держави йде також через прикладну назву Річ Посполита Обох Народів, яка у 1990-х роках мала наголосити на невід'ємній складовій державного утворення, як-от Корони та Князівства (а Князівство – це переважно білоруські землі тощо). Однак у 2000–2010-х роках такий концепт стає

¹²⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 116, 122, 177.

¹²¹ История Беларуси, XVI–XVIII вв.: учеб. пособ. для 7-го кл. учрежденный общ. сред. образования с рус. яз. обучения / под ред. В. А. Воронина, А. А. Скепьян; пер. И. В. Летунович. Минск: Изд. центр БГУ, 2017. С. 121–122, 138.

неактуальним, адже вживання назви Річ Посполита за період 1569–1795 рр. поєднується в національному наративі з використанням терміна «довге» ВКЛ, який одночасно використовується для висвітлення місцевої політики чи ілюстрації т. зв. «литвинського сепаратизму»¹²². Безперечно, ця наукова дискусія впливала на написання педагогічної літератури, що мала охопити й такі погляди на минуле Білорусі.

Автори білоруських підручників свідомо вживають конструкцію Річ Посполита «обох народів», маючи на увазі литвинів та поляків. В українських реаліях така конструкція не застосовується, що, можливо, зумовлено додатковими пошуками русько-української ідентичності у часи XVI ст. – першої половини XVII ст. Складно визначити, чий погляд є об'єктивнішим. Хоча самі поляки визнають Хмельниччину як громадянську війну, усе ж вони пригадують нереалізовану Гадяцьку унію 1658 р. як єдину спробу трансформувати Річ Посполиту у державу «трьох народів» із Руським князівством як повноправним членом конфедерації¹²³. Водночас ігнорування політичних прав козаків спричинило руйнівні наслідки для Речі Посполитої й у перспективі визначило її падіння¹²⁴. Роль і місце України та її історії у цих процесах відчутні, проте в білоруських підручниках мовиться про литвинів як частину тогочасної еліти, що мала політичний вплив, але чи була вона білоруською?

Отже, Польсько-Литовський період у білоруській історії містить декілька важливих згадок про Україну, українські землі та населення. Насамперед йдеться про культурно-релігійне життя та велику увагу до укладання Берестейської

¹²² Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... S. 165.

¹²³ Кроль П. Річ Посполита Обоих Народів. *Польща – нарис історії* / за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. Варшава, 2015. С. 77–78.

¹²⁴ Там само.

унії 1596 р. Білоруські автори вважають православ'я основою своєї культури, тому акцентують на насильному нав'язуванні об'єднання Церков, вказуючи на інтерес окремих православних діячів, причетних до цього. Важливо, що саме такі портрети і події описуються в українських підручниках з історії, де розставлено дещо інші акценти. Білоруські автори наголошують на діяльності Іпатія Потія, Петра Скарги, уникаючи називати їх українцями, появі полемічної літератури як реакції на зрушення у церковному житті. Однак вказівки на національну приналежність відсутні у тексті загалом, що прикметною особливістю білоруських підручників. Негативно представлено постать Й. Кунцевича, роботу уніатських діячів (хоча зазначено, що прийняття унії дало змогу для діалогу із європейською культурою, окремих запозичень і нововведень), які важливі для української історії. Натомість укладачі підручників схвалюють постать П. Могили, проте без особливих згадок про обставини відновлення православної митрополії у Києві. Зрештою, чіткої національної ідентифікації митрополита також немає (не згадано про його молдовське походження).

Відзначення П. Могили та його досягнень – важлива риса, щоправда, на сторінках білоруських підручників вона жодним чином не ідентифікується із Україною. Можливо, автори сприймали його як певну культурну постать, яка однаково важлива для української та білоруської історій. Водночас навіть прямі вказівки на назви земель та міста «уникають» їхньої української приналежності.

Окремі ідеї про непотрібність Унійної Церкви поширені в університетських навчальних середовищах Білорусі. Зазначається, що позитивне сприйняття уніатської ідеї було поширене серед білоруських істориків упродовж 1920–1930-х років. Зокрема, вважалося, що унія стала знаком, який відрізняє білорусів від польських католиків та

московських православних, єдиною опорою білоруської культурної самобутності, білоруської нації. Проте станом на сьогодні такої потреби в унійному духовенстві не існує. Це досить різко контрастує із оцінками українських спеціалістів, які у підручниках для шкільного вжитку прямо зазначають, що, незважаючи на початкове неприйняття унійної ідеї, Греко-Католицька Церква відігравала вагомий роль у житті українців у майбутньому.

У контексті культурного розвитку акцентовано на важливості та поширенні старобілоруської мови, яку розуміють так само, як руську. Це відрізняє сприйняття білоруських спеціалістів від українських, які за таких самих обставин вважають офіційну мову ВКЛ русько-українською. Загалом, зацікавлення у мовному питанні очевидне, оскільки «литвинська» теорія, запозичена з давнішої національної історіографії, вказує на важливість білоруської мови і культури у політико-соціальному житті Литовської держави. Водночас «мовна проблематика» також актуальна з іншої причини. Зокрема, для періоду XVI–XVII ст. терміни «Україна», «український» та похідні від них вживаються значно частіше (особливо у підручниках для університетського вжитку). Щоправда, укладачі навчальних матеріалів використовують конструкцію «в Україні», а не «на Україні», що притаманно російським імперським виданням. Окрім того, використання словосполучення «в Україні» однакове у підручниках, що написані як білоруською, так і російською мовами.

Культурні впливи оцінювалися також як можливість для єднання. В окремих нарисах міститься думка про появу історичної перспективи об'єднання білорусів у єдиний етнос з українцями, із якими їх поєднували спільна самоназва «Русь», спільна мова і віра, близька культура¹²⁵. Однак вона не була реалізована, оскільки держава не регулювала цей процес, а також через

¹²⁵ Крэнъ І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 313.

приєднання українських земель до Польської Корони та появу власного політичного і культурного центру – козацтва. До католицького хрещення Литви цілком реальним було формування спільної білорусько-литовської етнічної спільноти. Предки латишів увібрали елементи білоруської культури, релігії, мови, права; культурний фонд білоруських предків у низці моментів значно переважав культуру етнічної Литви. Із кінця XVI ст. національно-культурний розвиток цих народів відбувався різними шляхами¹²⁶. Причина цього явища – Люблінська унія, яка роз'єднала білоруську й українську землі та не дала їм можливості перерости в окрему спільність. Такий етнічний зарис досить оригінальний на тлі інших підручників, виконаних у стилі дотримання концепції «трьох братніх народів».

Білоруські укладачі також вказали на участь руської шляхти в політичних процесах; утім і під час укладення Люблінської унії 1569 р. такі українські діячі, як князь Василь Острозький, представники роду Ходкевичів, згадуються поруч із литовськими родами Радзивілів чи Сапег, які відігравали помітну роль в ухваленні тогочасних рішень. Наголошу, що на білоруському походженні цих родин не акцентовано. Такий методологічний прийом не притаманний для української навчальної літератури, де відкрито описано приналежність окремих шляхетних і магнатських родин. Напевно, такий спосіб став характерним етапом на шляху усвідомлення еліт Польсько-Литовської держави як українських, оскільки вони були пов'язані з українськими землями, містами, культурою (такий підхід активно розвивається також і в українській історіографії). Білоруські укладачі навчальної літератури (навіть університетської) оминають це питання, обмежуючись або загальними фразами про місцеву шляхту, або зараховуючи до білоруського етносу насамперед городян та селянство.

Ухвалення Люблінської унії та утворення Речі Посполитої окреслено досить об'єктивно. Укладачі білоруських підручників

¹²⁶ Там само.

відзначають, що українські землі ВКЛ перейшли під управління Польської Корони. До того ж Річ Посполита тлумачиться як держава двох народів, що цілком не заперечується, оскільки «литвини» у цій державі також ідентифікують себе як білоруси (щоправда, без конкретних прив'язок до еліт). В українських реаліях існують спроби переглянути таке твердження, проте навіть у польській історіографії наявність козацької політичної сили не сприймається як достатні підстави для перетворення Речі Посполитої у державу «трьох народів». Ухвалення Гадяцької унії так і не було реалізоване, а тому робити висновки про трансформації у Польсько-Литовській державі складно. Навіть Хмельниччина в польських нарисах сприймається як «громадянська війна».

Білоруські автори лише схематично окреслили участь козаків у політичному житті XVI–XVII ст. Це можна пояснити тим, що ці воїни не були вагомою частиною білоруського минулого. В окремих посібниках вказано, що козаки були учасниками походу на Москву під час «Смутного часу». Однак результати такого походу не наведено. Термін «козак» також вжито у термінологічному словнику: так називали особисто вільне населення південних (окраїнних) земель Речі Посполитої. В університетському вжитку історія появи козацтва та перших козацьких виступів акцентована більш повно, хоча також, напевно, лише у прив'язці до наступних подій середини – другої половини XVII ст.

Безперечно, проблемі походження та розвитку українського козацтва як соціальної верстви у білоруській навчальній літературі присвячено значно менше уваги. Уявлення про козаків як про пограничний етнос, що увібрав у себе окремі риси слов'янського населення Подніпров'я та тюркських племен, виглядає дещо архаїчним. Однак акцент на пограниччі як фронтірній зоні, яка розділяла Схід і Захід, поступово почав формуватися. Це відповідає сучасним трактуванням феномену

козацтва, хоча для білоруської історії вони відігравали усе ж такі другорядну роль.

Водночас Московське царство у білоруських підручниках називають Росією, що є явним поспіхом, оскільки упродовж XVI–XVII ст. Московія лишалася Московією. Хоча відвертого «сервілізму» стосовно сприйняття «старшого брата» не зафіксовано, певні сентименти до московитів та тих білоруських діячів, які з ними співпрацювали, присутні. У деяких виданнях, якими користуються під час вивчення Всесвітньої історії, минулому московської держави посвячено надзвичайно велику увагу. Здійснено це крізь призму демонстрації історії слов'янських країн, де поруч із декількома параграфами про Польське і Чеське королівства більшість матеріалу присвячено саме Московії. Такий підхід не виправдовує себе із методичного боку, оскільки не відображає увесь обсяг інформації про слов'янські країни тогочасної Європи.

Білоруські автори навчальної літератури так само використали певні архаїчні методологічні схеми, які використовують російські дослідники під час висвітлення подій із минулого Польсько-Литовської державності. Не зникла, мабуть, і теорія «трьох братніх» народів, проте якщо у часи Русі вона мала політичний вимір, то у період бездержавності її змінило культурне спрямування, що ґрунтується, очевидно, на використанні руської мови та православній релігії. Укладачі білоруських підручників частково залучають також українське минуле в описану історичну схему. Однак це здійснено також без особливого врахування українського національного контексту, а самі поняття (наприклад, «український») вживаються переважно із наголосом на географічній приналежності, без докладної характеристики місцевого національно-культурного життя та побуту.

Христина Меренюк

РОЗДІЛ 3. ХМЕЛЬНИЧЧИНА ТА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Козацькі часи для української історії – особливий період, який пов’язують із відродженням державності та появою нової політичної еліти, що її очолила. Описи бурхливих подій, пов’язані з визвольною війною українського народу, присутні в білоруських підручниках, зокрема і тому, що білоруські землі частково увійшли до складу Гетьманщини, а військові дії відбувалися на території сучасної Білорусі. Бачення авторів різняться від українського, що можна пояснити як певними «литвинськими» сентиментами (участю еліти ВКЛ у протидії військам Б. Хмельницького), так і можливими впливами польської історіографії (для підручників початку 1990-х років), й певних промосковських орієнтацій (щодо підручників, що друкувалися від початку 2000-х років). Проблематика Козащини також зачіпає внутрішнє життя Речі Посполитої, і тут «українських сюжетів» можна спостерігати значно менше, оскільки білоруси належали насамперед до литовської частини цієї держави, тоді як основні події руйнівних кампаній та політичного протистояння були пов’язані з Польським королівством. Водночас появу козаків як політичної сили усі автори навчальної літератури вважають важливою подією у трикутнику ВКЛ, Польське королівство та Московське царство (про роль Кримського ханства як васала Османської імперії прийнято згадувати менше).

На прикладі Хмельниччини та подальших війн XVII–XVIII ст. на території Білорусі добре помітні окремі тенденції та проблеми у наповненні педагогічної літератури. Шкільний наратив продовжував функціонувати в підручниках,

офіційно затверджених спеціальними секціями та державними комісіями. Університети мають власні підручники (з 2010-х років – також в електронній формі) й орієнтуються на типову програму для спеціальностей вищої освіти, а не набір базових національних історичних наративів, затверджених для шкільного навчання. Це іноді призводить до руйнування змісту викладання білоруської історії в середній школі та закладах вищої освіти. Хоча основою розуміння дисципліни є системне викладання минулого – від заселення Білорусі давніми людьми до політичних, економічних і культурних процесів XXI ст.¹²⁷. Відсутність єдиної системи, спричинена більше браком концепту єдності, призводить до того, що окремі події і терміни, пов'язані з Хмельниччиною, можуть різнитися.

У підручнику за редакцією Павла Лойки, опублікованому у 1993 р., міститься окремий великий обсяг тексту під короткою назвою «Напередодні вибуху»¹²⁸. Він стверджував, що у середині XVII ст. атмосфера у всій Східній Європі була «перед штормовою»: з півдня Речі Посполитій загрожувала Турецька імперія, на сході «причаїлася» Московія, а на півночі не розплутувався вузол протиріч зі Швецією. До того ж у середині держави також було неспокійно. Посилення визиску селян-кріпаків обумовлювалося запровадженням у сільському господарстві садибно-панщинної системи. Це змушувало селян шукати кращих умов життя і праці, прагнути волі, зокрема тікати на Січ за Дніпрові пороги до козаків¹²⁹. Втечі селян стали регулярним явищем, особливо на півдні та сході Білорусі. Суспільство перебувало у гарячці через релігійне питання, бо Православна Церква не бажала поступатися своїми позиціями, поширювала антиунійні настрої серед білоруського селянства та городян. Цим користувалася також московська

¹²⁷ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 162.

¹²⁸ Лойка П. Гісторыя Беларусі. С. 102–104.

¹²⁹ Там само. С. 102.

дипломатія, яка створювала з образу московського царя «захисника-благодійника усієї православної пастви», що закликав під свою владу одновірців¹³⁰. Відбувалася також поляризація за етнічними ознаками: мовними, релігійними, що вносило додаткову напругу у відносини між панівною шляхтою та підпорядкованими їй селянством і буржуазією¹³¹ (досить цікавий термін, який мало використовується у сучасній історіографії навіть стосовно української історії XVIII ст.¹³²).

Водночас, зважаючи на час написання роботи П. Лойка, певну роль також відігравав класовий підхід. Автор наголошував, що дедалі відчутніше загострювалися класові протиріччя, що виникали в білоруському суспільстві, і поштовху було достатньо, щоби конфлікт вибухнув. Таким поштовхом став виступ українського козацтва 1648 р. Український гетьман Б. Хмельницький (1595–1657) і козацька старшина вбачали кінцеву мету виступу проти влади Речі Посполитої у створенні своєї козацької держави. Ця ідея була популярною в Україні, тому виступ швидко переріс у визвольну війну українського народу. У межах своєї держави Б. Хмельницький бачив східні та південні землі Білорусі. Вони були важливим плацдармом оборони України від натиску регулярних урядових військ. Тому вже в травні 1648 р. козацький гетьман почав посиляти сюди своїх агітаторів. Одночасно Б. Хмельницький поширив свої універсальні заклики до населення озброїтися і виступити проти магнатів та шляхти до Гомеля і за Дніпро до Борисова й далі, а також до Могилева і далі¹³³. На важливості білоруських земель у політиці Б. Хмельницького акцентували

¹³⁰ Лойка П. Гысторія Беларусі. С. 103.

¹³¹ Там само.

¹³² Одна із досить вдалих спроб: Чуткий А. Буржуазна альтернатива: українські землі в середині XVII – другій половині XVIII ст. Київ: Темпора, 2021. 456 с.

¹³³ Лойка П. Гысторія Беларусі. С. 104.

також українські історики. Зокрема, ще Іван Крип'якевич наголошував на тому, що через землі північних сусідів пролягав важливий шлях до балтійської торгівлі, у якій козацтво було надзвичайно зацікавлене: «Старий Бихів відразу почав відігравати велику роль в торгівлі. Вже давніше певно Кияни були з ним у близьких торгових зносинах, тепер – очевидно на бажання київських купців – Богдан Хмельницький заопікувався сею торгівлею і видав універсал з 15 березня 1657 р. Через те, що в Бихові “порт створився”, гетьман дозволяє київським купцям та міщанам “вгору або самим іти, або своїх факторів посилати до Бихова і, де-не-будь залоги наші остають, з усякими припасами і купецькими речами, сухим путем і водою, як хто може” – без ніякої задержки, без оплати всяких мит та інших “подачок”»¹³⁴. Хоча у білоруських підручниках такої інформації про плани гетьмана немає, увага до національно-визвольної боротьби українського народу велика. Йдеться саме про «визвольну війну українського народу», – писав П. Лойка ще в 1993 р. Надалі окремі аспекти тлумачення Хмельниччини змінилися.

Події XVII ст. у деяких білоруських підручниках старшої традиції прийнято окреслювати як «руйнівні» унаслідок низки військових катаклізмів, що частково відбувалися також на території сучасної Білорусі. Так, перед початком опису національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, щоби дати учням змогу зрозуміти передісторію цього конфлікту, автори підручників коротко ознайомлювали з історією козацтва та його генези. До появи козаків, як пояснюється в одному з підручників, долучилися представники тюркського й слов'янського етносів, що також обумовило їх визначальні

¹³⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вступ. стаття Л. Войтовича та І. Паршина. Львів, 2024. С. 279.

риси – православ'я і двомовність¹³⁵. Як акцентовано раніше, у сучасних підручниках із білоруської історії вміщено об'єктивніший опис походження козацтва.

Оригінально, що розуміння основних причин, які спонукали до початку козацької війни, відрізняється в українських і білоруських підручниках. Зокрема, українські автори як привід до війни наводять особистий конфлікт гетьмана із шляхтичем Данилом Чаплинським, який намагався захопити маєток Богдана Хмельницького у Суботові та побив його сина. У польській педагогічній літературі такою причиною вважають політику короля Владислава IV Вази, який намагався організувати військовий похід проти Туреччини, але так і не здійснив його. Руйнація цих планів перетворилася на іскру серед войовничо налаштованих козаків, які враз втратили перспективу здобути багату військову здобич¹³⁶. І у цьому питанні білоруські дослідники відзначають рацію поляків, пояснюючи початок Хмельниччини крізь призму невдалої організації анти-турецького походу.

Віктор Белазааровіч із колегами у 2010 р. відзначали, що розвиток козацько-селянського руху в першій половині XVII ст. зазнав впливу відносин між Річчю Посполитою та її південними сусідами – Австрією і Молдовою. Також кордони країни постійно порушували залежні від Османської імперії кримські татари. Королі Речі Посполитої почали використовувати українських козаків для захисту від набігів кримчаків і турків. Наприкінці свого життя король Владислав IV Ваза (1595–1648) задумав план великої війни з Османською імперією, у якій важливу роль мало відіграти українське козацтво. Король обіцяв їм

¹³⁵ Белазааровіч В. А., Крэнъ І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 69; Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

¹³⁶ Батуріна С. Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів. С. 508.

окрему територію та збільшення реєстру до 20 тис. осіб. Коли ж шляхта почала погрожувати королю виступом, він відмовився від своїх планів. Однак козаки продовжили підготовку до війни із польською шляхтою, католицьким духовенством та євреями. У цьому козацтво підтримували широкі верстви українського населення, насамперед селяни та міщани, які були незадоволені поширенням польського землеволодіння, збільшенням феодалних повинностей, запровадженням католицизму. Повстання швидко переросло у національно-визвольну козацько-селянську війну під проводом Б. Хмельницького¹³⁷. Тож відчувається взаємозв'язок у поглядах між польською історіографією та білоруськими підручниками. Варто вказати на спрямування козацького руху – проти католицизму, польської шляхти та євреїв. У сучасних українських підручниках, зазвичай, не прийнято наголошувати на такому етнічному складі (або хоча би вказувати на євреїв-орендарів).

Цікаво, але такий погляд фактично повторено також в університетській літературі. Вважається, що у XVII ст. міжнародна атмосфера навколо Речі Посполитої розпалилася до краю. З півдня їй загрожувала Туреччина, на сході чекала слушного часу «Росія», незадоволена умовами Поляновського трактату (1634), на півночі не розплутувався клубок протиріч зі Швецією. Неспокійно було й усередині Польсько-Литвинської федеративної держави. Це стосувалося насамперед України. Північна Україна разом зі східнобілоруськими землями була «руською» частиною ВКЛ. Після Люблінської унії українські магнати та шляхта відокремилися від ВКЛ та приєдналися до Корони. Керівні кола Литви демонстрували невдоволення, але насправді не дуже засмутилися, оскільки їм було надто складно захищати українські землі від експансії Москви, Кримського ханства, Туреччини. Після приєднання України до Корони

¹³⁷ Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 69–70.

відносини між поляками та українцями погіршилися. Інкорпорація східноукраїнських воєводств Польщею супроводжувалася проникненням в Україну польської шляхти та католицького духовенства, що призводило до закріпачення українських селян, посилення національного гноблення та релігійних розбіжностей¹³⁸. Трохи іншими словами описано такі ж процеси в іншому підручнику: «Для України цей історичний поворот (перехід з-під влади ВКЛ під Польщу) призвів до великої драми. Поляки сприймали її як колонію, загострилися відносини між поляками-католиками та православними українцями. Зрештою спалахнула кровопролитна українсько-польська війна. Обраний гетьманом козацького війська, Б. Хмельницький зумів об'єднати під своїм керівництвом значні сили повстанців, які в битвах під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.) завдали поразки польському війську. Перемоги запорізьких козаків і українських селян, а також поширені повстанцями заклики до повстання проти влади викликали зростання заворушень у південних районах Білорусі»¹³⁹.

У новішій навчальній літературі також наголошено на бажанні козаків утворити власну державу, вільну від влади польської шляхти¹⁴⁰. Однак про соціальну напругу як один із факторів початку Хмельниччини зауважено лише кількома реченнями. Водночас кількість повстанців постійно зростала, а першими постраждали не лише шляхтичі, а й представники таких націй, як поляки та євреї, що в очах повстанців були найбільшими винуватцями гноблення¹⁴¹. Козацький рух швидко охопив Білоруське Полісся – Б. Хмельницький вважав, що воно увійде до складу Козацької держави. Спочатку

¹³⁸ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 133.

¹³⁹ Крэнъ І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 497.

¹⁴⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 117.

¹⁴¹ Там само. С. 116–117.

гетьман надсилав послання, у яких закликав присягнути йому на вірність. Він обіцяв православній шляхті свободу віросповідання та захист її власності. Богдан Хмельницький закликав селян повстати проти «панів і мужиків» (так називали всіх католиків). Слідом за агітаторами в червні 1648 р. для захоплення білоруських земель були направлені козацькі загони (дружини)¹⁴². Подібна увага до української козацької проблематики справедлива, оскільки безпосередньо торкається місцевої історії. Водночас соціальний підхід і національні прагнення українців трохи менше висвітлені – в останніх версіях підручників зникло уявлення про Хмельниччину саме як національно-визвольну боротьбу. В окремих матеріалах наголошено на тому, що гетьман Б. Хмельницький походив зі шляхти. Однак у важливості для нього ідеї створення незалежної козацької держави автори не сумнівалися¹⁴³.

Більш реабілітований національно-визвольний характер боротьби Б. Хмельницького у літературі для університетського навчання. Пропонується тлумачити повстання як рух, що мав національно-визвольний характер. Його учасники (переважно козацтво) ставили завдання створити свою державу, звільнити від «ляхів», тобто від Польщі, всі «руські» землі Речі Посполитої¹⁴⁴. Ці наміри зафіксовані у низці джерел. Визвольний рух, що розгорнувся в Україні, не міг не вплинути і на білоруські землі, які перебували у ВКЛ, тим більше, що тут також соціальна обстановка була напруженою. У радянський період багато істориків акцентували на тому, що козацтво було солідарне з білоруським народом і прийшло допомагати йому у боротьбі з польсько-литовськими панами¹⁴⁵. Проте, на думку

¹⁴² Там само. С. 116–117.

¹⁴³ Шашкевич М. С. Гісторыя Беларусі ат старожитных часоу да канца XVIII ст. Мінск: Народная асвета, 2002. С. 101.

¹⁴⁴ Дмитрачков П. История Беларуси... С. 216–217.

¹⁴⁵ Там само. С. 216.

укладача, причина була не в класовій солідарності, хоча козаки розуміли устремління білоруських селян та городян. Богдан Хмельницький мав насамперед свої військово-стратегічні цілі і, зокрема, прагнув стримувати тут військові сили Литовського князівства, розширити фронт боротьби місцевим населенням¹⁴⁶. Очевидно, автор намагався поєднати існуючу історіографічну базу (зокрема, щодо соціальної напруги у Речі Посполитій) разом із об'єктивними оцінками військової діяльності Б. Хмельницького, окреслити його цілі та методи. Таке поєднання є досить продуктивним, оскільки демонструє не тільки абстрактну підтримку білоруського населення (як про це писали у СРСР), а й реальні кроки, що могли допомогти козакам у боротьбі з чисельнішими силами Речі Посполитої.

Підтверджено також задуми українського гетьмана щодо меж поширення своєї влади. Забігаючи наперед, відзначимо, що після Віленського перемир'я між Московією та Річчю Посполитою пошуки союзників активізували також шведи та Б. Хмельницький. Український гетьман був незадоволений тим, що цар Олексій Михайлович вів війну лише за своїм планом, обравши головним театром військових дій Білорусь. Остання ж вабила і Б. Хмельницького, який задумав будувати козацьку державу аж до Вільно. У серпні 1656 р. козаки запропонували королю Швеції дружбу, військову допомогу проти Польщі, а своєю метою оголосили «всю Русь до Вісли»¹⁴⁷.

Описи Хмельниччини у старших білоруських підручниках досить типові, хоча і містять чимало подробиць. Від кінця серпня 1648 р. козацькі загони рухалися у трьох напрямках й швидко просувалися уздовж басейнів Прип'яті, Березини та Дніпра і в напрямку Слуцька. Поява козацьких загонів, серед яких було

¹⁴⁶ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 216.

¹⁴⁷ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 143. Пропонований підручник загалом містить надзвичайно детальний опис тих подій, який також важливий для української історії.

чимало білорусів, призвела до масових виступів місцевого населення проти влади. До козацьких загонів приєднувалися не лише незаможне селянство, православні міщани та дрібна шляхта. Білоруси також створювали власні повстанські загони для дій проти шляхти, купецтва та неправославного духовенства. Зокрема, у Брагіні, Гомелі, Речиці та Мозирі були сформовані місцеві козацько-селянські полки. Свідок цих подій писав, що «всі з'явилися і поклялися один одному стояти до останнього»¹⁴⁸. Вони нападали на шляхетські маєтки, грабували католицькі та унійні монастирі. Коли козаки підходили до Пінська, у місті спалахнуло повстання. Організованого опору влади козаки не зустріли. Водночас Королю Яну Казимиру Вазі (1609–1672) не вдалося швидко зібрати шляхетське військо. Державна скарбниця була порожня, а налякані вельможі втекли. Магнати Речі Посполитої, зокрема польний гетьман Януш Радзивіл (1612–1655), почали наймати вояків для протистояння козакам, і лише у жовтні 1648 р. почало діяти військо Речі Посполитої: воно зайняло Пінськ, а потім й інші міста, захоплені козаками. Усіх жителів, які підтримали повстання, було вбито, а міста пограбовано¹⁴⁹.

Улітку 1649 р. Я. Радзивіл почав готувати похід козацьких збройних сил на землі України. Щоб перешкодити їхньому руху, на білоруські землі були направлені козацькі загони. Між Лоевом і Речицею розмістився 12-тисячний загін, який очолив Степан Подбайло (прибл. 1600–1654). На допомогу їм було направлено Михайла Кричевського (?–1649) із 15-тисячним козацьким загonom. До них приєдналися місцеві мешканці. Найбільша битва на білоруських землях часів війни 1648–1651 рр. відбулася 31 липня 1649 р. Військо М. Кричевського стрімко наступало на шляхтичів із боку Мозиря. Янушу Радзивілу вдалося відбити натиск козацьких загонів і піти в контрнатуп. Козаки спочатку ховалися в лісі, а потім кинулися

¹⁴⁸ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 118.

¹⁴⁹ Там само. С. 119.

втікати. Втрати армії Я. Радзивіла, яка налічувала орієнтовно 7 000 осіб, становила приблизно чверть сил. У битві загинуло від 3 000 до 7 000 козаків.

Козаки були змушені відвести свої частини з Полісся, але все ще контролювали переправи через Дніпро. Литовське військо було ослаблене й не мало достатньої кількості зброї та припасів, щоби продовжувати активний наступ на Київ. Хоча напруженість боротьби спала, ситуація у південних і східних частинах білоруських земель залишалася нестабільною. Обидві сторони збиралися з силами перед новим етапом бойових дій. Улітку 1651 р. бої відновилися, і 40-тисячне військо Я. Радзивіла швидко рушило на Чернігів, щоб піти далі на Київ. Богдан Хмельницький направив до Гомеля 15-тисячну армію Мартина Небаби (?–1651). Було вирішено зупинити Я. Радзивіла переговорами і зустріти його військо під Лоевом. Проте гетьман ВКЛ продовжував наступ. У результаті другої битви під Лоевом 6 липня 1651 р. козаки зазнали поразки, а сам М. Небаба загинув. У серпні литовські війська перемістилися на територію України та увійшли до Києва. Поразки, яких зазнали козаки в боях в Україні, змусили їх у вересні 1651 р. підписати Білоцерківський договір. Цей документ поклав край військовим діям. Козацьке військо скоротилося вдвічі, а Б. Хмельницький підпорядковувався польському гетьману. Маєтки повернули колишнім власникам. Селяни-втікачі визналися кріпаками і повинні були повернутися до своїх панів¹⁵⁰.

Події подібно охарактеризовані також в інших навчальних матеріалах для шкільного вжитку¹⁵¹. Старші підручники відрізняються досить докладними описами жорстокості, яку насамперед вчиняли литовські війська у білоруських містах і містечках. Зокрема, під час оборони Бобруйська загинули козаки.

¹⁵⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 119–120.

¹⁵¹ Сташкевіч М. С. Гісторыя Беларусі ат старожитных часоу да конца XVIII ст. С. 101–102.

Гетьман Я. Радзивіл нещадно розправився з мешканцями цього міста. У документі того часу зазначалося: «Городян катував усіх, хто навіть відкривав йому міську браму... 800 чоловікам він руки відрубав, 50 чоловікам відтяв голови, 100 чоловік посадив на палі. Він пролив невинну кров, але без жодного сенсу, для власної вигоди»¹⁵².

Не менш «криваві» також описи битви біля «Лоевської брами», що контролювала переправи через Дніпро. Литовське військо навесні 1649 р. під Речицею розбило 3-тисячний козацький загін Іллі Галоти (?–1649). Шляхетська кіннота змусила козаків відступити в болото, де більшість повстанців загинула. Біля Лоева загальна кількість вершників і воїнів становила понад 7 000 осіб. Щоби не допустити в Україну шляхетського війська та найманців, Б. Хмельницький направив туди загін, який очолив М. Кричевський. Козаки мали чисельну перевагу, але поступалися в підготовці та озброєнні. Вранці 31 липня 1649 р. М. Кричевський здійснив кінну атаку на табір Я. Радзивіла. Не послухав начальства – не дочекався обозу й піхоти, не приєднався до загону С. Подбайли, що отаборився на берегах Дніпра й став навпроти Лоева. Можливо, несподівана атака могла б завершитися успіхом, якби козаки не вдарили по шляхтичах, які відійшли в тил. Проте військо М. Кричевського було розсічено навпіл, ліве крило розбито, праве відійшло в долину Дніпра. Януш Радзивіл із Татарського броду тиснув на козаків, які переправлялися через річку. Потім шляхетське військо перехопило обоз і розігнало піхоту М. Кричевського. Козаки відступили до свого табору: військо Я. Радзивіла тричі атакувало, але щоразу було змушене відступати з великими втратами. Вночі під покровом темряви козаки рушили на Україну¹⁵³.

¹⁵² Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі. С. 72.

¹⁵³ Там само. С. 72–73.

Повертаючись до проблеми жорстокості, варто визнати, що й у новітніх підручниках вона присутня. Так, у наведеному листі гетьмана Я. Радзивіла вказано: «Військо наше литовське, забравши через 14 днів силою від козаків Пінськ, залишило на моєму старостві більше шкоди і розорення, ніж їхнє ... Убито 14 000 людей, молодих і старих, і взято величезну здобич. Це не вдовольнило вояків. Вони пробули десять тижнів у Моталі і там, як ворог, гнобили підданих, не шкодуючи ні людей, ні майна селян. Нарешті вони зайшли так далеко, що спустошили місто та округу»¹⁵⁴. Жорстокість не притаманна українським історичним текстам. Можливо, білоруські автори намагалися продемонструвати долю свого народу, який опинився у лещатах складного політичного протистояння. Ще П. Лойка зауважував, що простолюди потрапив у настільки складні життєві обставини, що окремі відчайдухи розорювали старі могили у склепах й забирали для себе одяг, у якому були поховані мерці¹⁵⁵. Можливо, такі «тренди» в оцінці суспільного становища після Хмельниччини лишилися досить стійкими у наступні десятиліття.

Докладні описи Хмельниччини у білоруських підручниках вказують на вагу цих подій для білоруської історії. Напевно, не варто вважати цей напрям сентиментами до радянської історіографії, яка возвеличувала постать Б. Хмельницького через приєднання українських козацьких земель до Московського царства. Очевидно, «воз'єднання» не було кінцевою метою діянь гетьмана, і навряд чи він уявляв собі, що такий мілітарний союз призведе згодом до повного підпорядкування царату, ліквідації козащини як соціального стану, нового закріпачення населення тощо. У Білоруських підручниках старшої традиції вказано на мету гетьманської політики – від'єднання від Речі Посполитої та формування нової незалежної козацької країни.

¹⁵⁴ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 119.

¹⁵⁵ Лойка П. Гісторыя Беларусі. С. 107.

Водночас у підручниках із всесвітньої історії для шкільного вжитку Хмельниччина мала інші результати. Тут окреслено, що важливою подією початку правління Романових було приєднання до «Росії» Лівобережної України у 1654 р. Це стало можливим у результаті козацько-селянської війни під проводом Б. Хмельницького. Входження України до складу «Росії» призвело до війни з Річчю Посполитою. Війна для «Росії» була успішною, і вона повернула собі Смоленську та Чернігово-Сіверську землі, втрачені під час Смути¹⁵⁶. Хоча держава Романових називалася тоді Московським царством, а імперія утворилася значно пізніше, варто зауважити, що російській історії присвячено чимало уваги – схожа картина спостерігалася для вивчення середньовічного минулого слов'янських держав, де московські землі та їхня культура отримували відчутні обсяги тексту. Повертаючись до тексту про Хмельниччину, маємо справу з надзвичайно схематичним уявленням про хід подій. Як побачимо також далі, Чернігово-Сіверщина у білоруських підручниках не асоціюється з Україною (українською землею).

Варто погодитися із думкою С. Батуриної про те, що загалом визвольна війна під проводом Б. Хмельницького означається як козацько-селянська війна, що охопила період 1648–1651 рр.¹⁵⁷. Верхню її межу білоруські автори визначають на підставі завершення активних бойових дій на території Білорусі. Такі описи загалом досить докладні – укладачі навчальної літератури присвятили їм чимало уваги. Відтак у підручниках докладно мовиться про хід воєнних дій на землях довкола Гомеля, Поліссі, детально змальовано Лоївську битву 1651 р.,

¹⁵⁶ Всемирная история Нового времени, XVI–XVIII вв.: учеб. пособ. для 7-го кл. учреждений образования, реализующих образоват. программы общ. сред. образования, с рус. яз. обучения и воспитания / под ред. В. С. Кошелева. 2-е изд., пересмотр. и доп. Минск: Изд. центр БГУ, 2024. С. 163.

¹⁵⁷ Батурина С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

облоги козацькими військами Пінська, Гомеля. Таку увагу до білоруської території пояснювали важливістю їхнього місця у стратегічних та політичних планах українського гетьмана Б. Хмельницького. Козацька держава, згідно із задумом гетьмана, мала бути незалежним утворенням, до якого належала би також частина білоруських земель. Наслідки козацько-селянської війни для історії Білорусі оцінюються як трагічні, тому що через воєнні дії південні землі були фактично зруйновані. Через військові невдачі Б. Хмельницький опинився перед складним вибором та звернувся по допомогу до московського царя. Приєднання України до складу Московського царства обернулося ще більшою трагедією для Білорусі¹⁵⁸, бо започаткувало війну Речі Посполитої з Московською державою, що проходила також у межах білоруських земель.

Авторські погляди на участь білоруського народу у Хмельниччині різняться. Наголошують на тому, що виступ був антикатолицьким, спрямованим супроти шляхти та зловживань проти місцевого населення. «Білоруський фронт» під час реальної Хмельниччини, звичайно, був другорядним, оскільки бойові дії точилися здебільшого на українських землях. Водночас в українській навчальній літературі описи цих проблем часто ігноруються, проте битва під Лоевим, хоч і не була вдалою для козаків, потребує акцентування. На думку білоруських авторів, виступ Б. Хмельницького підтримали городяни, селяни та місцеві дрібні шляхтичі. Цей перелік, фактично, змінювався та доповнювався із часом. Якщо П. Лойка 1994 р. вказував на поразку повстанців, до яких належали селяни та міська біднота¹⁵⁹, то вже у підручниках 2017 р. вказується на дрібних шляхтичів, городян загалом та селян. Зміну образу такого соціального переліку можна пояснити трансформаціями в уявленнях історіографії стосовно Козаччини та її значення для

¹⁵⁸ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

¹⁵⁹ Лойка П. Гісторія Беларусі. С. 106.

білоруської історії (до слова, така проблематика для української історіографії також є допоміжною, хоча «білоруському походу» козацьких полковників, відомих та знаних у науковій думці¹⁶⁰, варто приділити значно більше уваги).

Помітним також є вплив радянських текстів на формування образу Хмельниччини у білоруських підручниках¹⁶¹. Насамперед мовиться про подальшу експлуатацію класового погляду на причини виступу та його учасників, а також наголошено на прагненні східнослов'янських народів (білорусів та українців) до воз'єднання з росіянами. Очікувалося, що період наприкінці XX – початку XXI ст. запропонує окремі зміни як у сюжетах, так і в їхніх інтерпретаціях. Однак упродовж 30 років складання національного наративу у Білорусі ні про козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., ні про саму війну з військом Б. Хмельницького на території ВКЛ відомостей не було переосмислено. За збереженого й загальноновживаного терміна «козацько-селянська війна» зміст оповіді діаметрально протилежний у різних авторів. Розуміння ролі Великого князівства у війні Речі Посполитої, ролі Я. Радзивіла та великокнязівської армії, результатів війни за білоруські землі Полісся та Подністров'я – усе це поступово трансформувало події 1648–1651 рр. лише у «переддень» та пояснення причин війни 1654–1667 рр. Фактично, висвітлення апогею напруженої соціальної ситуації міських і козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. не вийшло поза структури уже відомих наративів радянської доби¹⁶². Варто зауважити, що подібні оцінки, можливо, занадто категоричні, оскільки певний поступ у формуванні образу Хмельниччини

¹⁶⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. С. 108, 112; Коваленко О. Мартин Небаба. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети: у 2 т.* Київ, 1998. Т. 1. С. 227–240.

¹⁶¹ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 171.

¹⁶² Там само. С. 171–172.

відбувається. З іншого боку, можна погодитися, що війна під проводом Б. Хмельницького демонструє усі жорстокості воєнних дій 1648–1651 рр., що сприймається певною преамбулою для наступних подій. Така конструкція могла би бути доцільною під час опрацювання курсу з всесвітньої історії, однак історія Білорусі для білоруської аудиторії, напевно, потребувала би докладнішого висвітлення.

Водночас у більшості проаналізованих білоруських підручників козацтво та Хмельниччина асоціюються з Україною, неодноразово вказувалося на прагнення Б. Хмельницького та його оточення створити свою державу, наголошувалося на ролі українських земель. Принаймні, коли мовиться про наміри сформувати Козацьку державу, то вона асоціюється безпосередньо з Україною, хоча прямим текстом так не вказано (зрештою, у вітчизняній навчальній літературі також використовуються терміни «Військо Запорозьке» чи «Гетьманщина»). Така позиція більше відповідає українським поглядам на історію й значно відрізняється від, наприклад, польських підручників. В останніх, на чому наголошували дослідники, тематика козаччини загалом майже не асоціюється з поняттям «Україна» у розумінні окремої держави чи частки її минулого. Польські автори вважають такі події складовою своєї історії, а розуміння України у них не набуло державного значення, а більше слугує як характеристика південно-східних земель Речі Посполитої (Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств). Незважаючи на певні винятки, така картина для польських навчальних шкільних підручників є цілком типовою¹⁶³. Білоруські автори сприймають українське козацьке минуле виваженіше, хоча відповідний розділ про Хмельниччину завершується 1651 р., коли бойові дії на білоруських землях припинилися.

¹⁶³ Батуріна С. Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів. С. 507.

У білоруських підручниках для університетського вжитку можна спостерігати схожу картину. Тут також охарактеризовано як соціальний склад повстанців, що підтримували козацькі війська, так і використано описи жорстокості, які лише трохи «розвивають» уже доступні описи. Так, козацько-селянські загони, підтримані городянами і навіть дрібною православною шляхтою та духовенством, стали головною рушійною силою повстань, що спалахнули на білоруських землях. Тому у навчальній літературі виступи того часу називають «козацько-селянською або селянсько-козацькою війною»¹⁶⁴. Таким чином, соціальна база повстань була широкою, по суті, це був народний рух, який мав не лише антифеодальну, антикріпосницьку спрямованість, а й визвольні риси¹⁶⁵. Таку оцінку повстанням дають багато сучасних істориків. У боротьбі, що розгорнулася тоді на білоруських землях, зіткнулися дві основні сили протистояння: козацько-селянські загони, підтримані міською біднотою, з одного боку, і збройні сили ВКЛ та й усієї Речі Посполитої, до яких належали найманці і шляхетське ополчення, – з іншого. Невипадково ця боротьба була кровопролитною, руйнівною, супроводжувалася вбивством панів та багатих городян. Дуже жорстко діяли козацькі загони. Наприклад, козацький загін М. Небаби, взявши навесні 1649 р. Гомель, перебив тут усіх католиків та уніатів і майже 1 500 євреїв. За рік до цього влітку 1648 р. козаки вирізали в Гомелі орієнтовно 600 шляхтичів¹⁶⁶. Тож університетські курси також вказують не неоднозначність соціальної бази Козаччини, хоча в окремих випадках відчуваються нотки марксистської історіографії радянського типу. На відміну від підручників для середніх шкіл, в університетських курсах містяться описи жорстокості, яку чинили також козаки, а не тільки литовські війська та найманці. Усе

¹⁶⁴ Докладніше див.: Дмитрачков П. История Беларуси... С. 218.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

це формує неоднозначне ставлення до Хмельниччини, хоча, напевно, для білоруської історії таке ставлення є швидше виправданим, оскільки місцеве населення було більше об'єктом, ніж суб'єктом історичного процесу.

Відверто радянські сюжети з описами українсько-білоруських культурних зв'язків впливають на формування білоруських освітніх наративів. Так, «з антифеодальними виступами XVII ст. окремі автори пов'язують появу козацьких пісень, бунтарської поезії кріпосного селянства. Вже першій половині XVII в. існували антикріпосницькі та антиклерикальні казки. У численних приказках, прислів'ях, загадках відобразилися життєвий досвід народу, його соціальний протест та моральні ідеали. Про тяжкий національно-релігійний утиск білоруського народу свідчить пісня “Був на Русі чорний бог”. В усній поетичній творчості відображалось прагнення білоруського народу до єдності з братніми російським та українським народами, що особливо яскраво виявилось в козацькій пісні “Туман, туман на долині”»¹⁶⁷.

Окремі події української історії XVII–XVIII ст. також опинилися у текстах білоруських підручників. Для білоруської історії розпочалися справді складні часи – період протистояння ворожих армій у цих землях. Козацько-селянська війна 1648–1651 рр., як вважав П. Лойка, стала початком руйнівної епохи в історії Білорусі. Мовилося про майже 100 років страшного, нелюдського випробування, екзамену винищеннями, знущаннями, тортурами. Одна біда, на думку автора, зумовлювала іншу, а ця інша не надто барилася й не змушувала себе чекати довго. Так, у 1654 р. на Річ Посполиту ударив кривавий потоп, який прийшов зі Сходу¹⁶⁸. Схожі характеристики також є у навчальній літературі для закладів вищої освіти. Зокрема, вважається, що у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. Річ Посполита вступила в смугу руйнівних воєн та внутрішньополітичних

¹⁶⁷ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 172.

¹⁶⁸ Лойка П. Гысторыя Беларусі. С. 107.

конфліктів. Найбільш кривавими були «антифеодальна» козацько-селянська війна 1648–1651 рр. та війна Московської держави з Річчю Посполитою у 1654–1657 рр. Остання була спричинена прагненням царя Олексія Михайловича (1629–1676) приєднати до своїх володінь Білорусь та Україну, «яка вже за домовленістю з українським гетьманом Б. Хмельницьким та московським боярством (Переяславська Рада 1654 р.) увійшла до складу Руської держави»¹⁶⁹ (sic!). Ця війна була однією з найважчих для білорусів, бо майже позбавила соціум їхнього міщанства й аристократії, прискорила процеси полонізації. У результаті воєн 1650–1667 рр. кількість населення Білорусі зменшилася від 2,9 до 1,4 млн осіб¹⁷⁰. Прийнято вважати, що свою чисельність населення білоруських земель відновило лише після Наполеонівських воєн початку XIX ст. Важке становище та руйнування досить докладно фіксуються на сторінках педагогічної літератури, проте наскільки сформовано участь українського козацтва у цих подіях?

Наступні війни за участю козаків проти Речі Посполитої пов'язані із залученням Московського царства до бойових дій. Мовиться, зокрема, про те, що після останніх боїв козацької війни на білоруські землі прийшла нова воєнна хвиля. Її початком стали події, які відбулися в Україні: козаки вирішили покинути склад Речі Посполитої і перейти на службу до «російського царя», унаслідок чого конфлікт між «Російською державою» та Річчю Посполитою ставав неминучим. Тож коли московське військо вдерлося до східних володінь Речі Посполитої, у його складі були й козацькі загони¹⁷¹. У старших підручниках продовження козацької боротьби за свою державність

¹⁶⁹ Юрис С. А., Елизаров С. А. Курс лекций дисциплины «История Беларуси» для студентов технических и экономических специальностей университета. Гомель, 2010. С. 74.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Згадки саме про «уладу расійскага цара» та «канфлікт паміж Расійскай дзяржавай і Рэччу Паспалітай» див.: Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 122.

розрахунків детальніше. Йдеться, наприклад, про політику гетьмана Івана Виговського, який без додаткових оціночних суджень позначений прихильником вектору зближення з Річчю Посполитою¹⁷². У деяких навчальних матеріалах зауважено, що після смерті Б. Хмельницького новим гетьманом став І. Виговський (1608–1664), який значно зблизився з Річчю Посполитою та розпочав спільну війну проти московських військ у ВКЛ. Зокрема, наголошено, що він вислав війська, очолювані полковником Іваном Нечаєм (? – після 1673). Полковник утвердився в районі Чавсів, Старого Бихова і встановив тут панування за прикладом Січі. Наприкінці 1657 р. І. Нечай відкрито почав виступати проти посланого сюди московського воєводи. Особливе невдоволення козацької старшини викликали спроби царських намісників притягнути «білорусів до підданства царю»¹⁷³.

Ситуація для московських військ складалася не на їхню користь: польські війська, козаки та місцеві партизани розбили московитів у кількох битвах (автор пише про «московські війська», а не «російські», як це траплялося в інших виданнях), витіснили їх з білоруських земель, оскільки основні бойові дії відбувалися «на Україні»¹⁷⁴. Однак у новіших виданнях більша увага звернена до проблем інтервенції шведської та московської армій до земель Речі Посполитої, зокрема і до територій ВКЛ, маловідомої в українській шкільній історії Кейданської унії тощо¹⁷⁵. Такий підхід можна пояснити небажанням занадто утруднювати текст підручника додатковими

¹⁷² Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 79. На це вказала, зокрема, С. Батуріна: Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

¹⁷³ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 517.

¹⁷⁴ Сташкевіч М. С. Гісторыя Беларусі ат старожитных часоу да конца XVIII ст. С. 103–104.

¹⁷⁵ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 122–125.

відомостями. З іншого боку, можливою причиною є пропольська політика гетьмана І. Виговського, що у реаліях 2010–2020-х років могла викликати непотрібні аналогії у політичних колах сучасної Білорусі.

Університетські курси з історії багатші на деталі воєнно-політичного становища білоруських земель упродовж 1650-х років. Зазначається, що складнощі для «російської влади» посилювались і тим, що на білоруських землях виявилось багато українських козаків, загони яких постійно поповнювалися місцевими селянами, і які нападали на магнатсько-шляхетські маєтки, вступали в конфлікти з «російською владою». У цьому аспекті характерна діяльність козацько-селянських загонів, очолюваних сотником Денисом Мурашкою (1656–1661): вони контролювали чимало населених пунктів у Мінському і Новогрудському воєводствах. Антиросійську позицію зайняли й загони Івана Золотаренка та полковника Івана Нечая, який змінив його й фактично захопив Чавси¹⁷⁶.

«Зрадив Росії» і новий гетьман України – наступник Б. Хмельницького І. Виговський, який восени 1658 р. уклав із Польщею угоду, за якою на землях, підвладних українським козакам, створювалося «Русское» князівство з автономними правами в Речі Посполитій. З угрупованням І. Виговського був пов'язаний і полковник І. Нечай, який очолював козацькі загони у Білорусі. Він також виступив проти «Росії» та розгорнув військові дії, встановивши свій контроль у Подніпров'ї, намагався навіть взяти Могильов¹⁷⁷. Власне, зі «зрадою» І. Нечая антимосковські дії значно активізувалися у 1656 р. Він оголосив себе «білоруським полковником» у Чавсах, відкрито виступив проти передачі Чавського повіту у підпорядкування московській владі. Для зміцнення своїх позицій він став шукати підтримки у селян та городян, народні маси відгукнулися на

¹⁷⁶ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 225.

¹⁷⁷ Там само. С. 225.

його заклики. Багато білорусів «показалися» і разом з українськими козаками руйнували маєтки «присяжної шляхти» (яка підтримала московську владу), брали участь у боях проти «російських військ»¹⁷⁸. Наповненість «українськими сюжетами» університетського викладу історії Білорусі відповідного сюжету вказує на важливість політики І. Виговського для розвитку Речі Посполитої. Лишаючи за дужками вислови про «Росію», «російську владу», «Русское» князівство та інші подібні конструкції, варто погодитися, що козацький слід у війнах середини XVII ст. надзвичайно помітний, а згадки про окремих полковників як впливових політичних фігур і полководців лише доводять таке твердження.

Прикметна увага також до можливої розбудови білоруського війська за козацькими зразками. Зокрема, повідомляється, що мешканці Могильова відчинили ворота супротивникам 24 серпня 1654 р., чому сприяв перехід на бік «Росії» місцевого шляхтича. Він мав зв'язки з «російським» царем і був зведений у ранг козачого полковника, зібрав довкола себе значну кількість військ, розгорнув активні дії у цьому регіоні, позначивши себе як «полковника білоруського». Стверджувалося, що цей шляхтич хотів створити на сході Білорусі самостійну державну за козацьким зразком¹⁷⁹. Наслідки Хмельниччини, спроби копіювати модель козацького устрою свідчать також про культурно-політичну взаємодію. Забігаючи наперед, відзначимо, що у низці білоруських підручників, у яких описано події XVIII ст., вказано на Кричевське повстання (1740–1744), яке очолив Василь Вошила. Щоб набути відповідного статусу, він, начебто, оголосив себе прямим нащадком Б. Хмельницького¹⁸⁰. У старшій білоруській навчальній літературі із цього приводу було

¹⁷⁸ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 136–137.

¹⁷⁹ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 222.

¹⁸⁰ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

зауважено, що випадок Кричевського повстання досить унікальний, оскільки показує, як влада опинилася у руках простолюду, що отримав змогу збудувати свою модель соціальних відносин¹⁸¹.

В іншому підручнику бачимо, що після укладання Гадяцького договору між Річчю Посполитою та Україною військові операції «Росії» проти Польщі на українській території без участі українських гетьманів втрачали сенс. У вересні 1658 р. у м. Гадяч на Полтавщині комісари Речі Посполитої підписали з новим гетьманом Запорізького війська І. Виговським договір про повернення України до складу Польщі. З Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств утворювалася окрема держава під назвою «Велике князівство Руське». Воно поєднувалося з Коронаю Польською за принципами федерації на зразок федеративного об'єднання ВКЛ із Польщею. Що стосується протидії царя, то передбачалося вести війну із ним спільними силами. Незважаючи на те, що польський сейм затвердив договір, він не набув чинності, оскільки унаслідок народного повстання І. Виговський був повалений. Тепер українські козаки воювали в Білорусі разом із польсько-білоруськими загонами проти російських військ. Щоправда, у жовтні 1659 р. новий гетьман України Юрій Хмельницький знову підписав договір про входження автономної «Східної України» до складу Росії. Після цього українські козаки були виведені з території Білорусі. Об'єднання усієї Білорусі чи її придніпровської частини та Полісся з Україною не відбулося¹⁸².

Зрештою війна із Московською державою завершилася Андрусівським перемир'ям, яке стало основою для «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московським царством. Держави, втомлені від тривалої війни, розпочали мирні переговори, а 30 січня 1667 р. у с. Андрусів біля Смоленська підписали угоду про перемир'я на 13 років. Умови виконання цього

¹⁸¹ Лойка П. Гісторія Беларусі. С. 151–152.

¹⁸² Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 145.

перемир'я у білоруських підручниках зачепили також проблеми української історії. Відомо, що, за умовами цього перемир'я, за Московію залишалися Смоленська та Чернігово-Сіверська землі, Лівобережна Україна та Київ¹⁸³. Хоча у білоруських підручниках ці події описані досить безособово, для української історії це була важлива віха, яка фактично узаконила розподіл Гетьманщини по Дніпру на Лівобережну та Правобережну. Поділ не був сприйнятий частиною козацької старшини, яка об'єдналася довкола гетьмана Петра Дорошенка (1627–1698) та почала шукати допомоги в Османській імперії¹⁸⁴. Такий поділ, однак, не привернув увагу білоруських укладачів, оскільки безпосередньо не торкнувся проблематики білоруської історії.

В університетській навчальній літературі спостерігається подібне явище, але з певною зміною. Тривалі переговори з Московією, як зауважено, завершилися підписанням 1667 р. Андрусівського перемир'я на 13 років: Білорусь залишилася у складі Речі Посполитої. Смоленщина, Чернігівщина і вся Лівобережна Україна з Києвом переходила до «Росії». «Вічний мир», підписаний у Москві в травні 1686 р., закріпив кордони, що сформувалися на той час¹⁸⁵. Абстрагуючись від згадок про участь українських земель (які з якихось причин розподілені на Чернігівщину та Лівобережну Україну), варто вказати на перехід Смоленської землі як частини старого ареалу розселення білорусів у склад Московського царства. Ані в шкільній, ані в університетській навчальній літературі з історії на такий білоруський втраті особливо не наголошено, а сам Смоленськ поставлений в один ряд із українськими землями, як, начебто, чужа для білоруського минулого територія.

¹⁸³ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 128.

¹⁸⁴ Чухліб Т. Андрусівський договір 1667. *Енциклопедія історії України в 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 87–88.

¹⁸⁵ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 137.

Наступні події XVIII ст. мають певні особливості у білоруському національному наративі. Цей час отримав відчутну увагу, навіть незважаючи на те, що в марксистській історіографії ніколи не виділявся як самостійний період. Тут постають дві особисті епохи – королів Августа II Сильного (1670–1733) та Станіслава Августа Понятовського (1732–1798), із виразним наголосом на політичному житті, що затьмарює усі інші галузі. З королем Саксонії та Речі Посполитої зазвичай пов'язують розгром країни часів Північної війни, а зі Станіславом Понятовським – ліквідацію держави внаслідок створення конфедерацій і трьох поділів. Проблемою у висвітленні цього періоду є дисонанс між описом економічних процесів і політичних трансформацій. Розвиток економіки (зокрема, поява та поширення мануфактур) оцінені позитивно, тоді як політичний розвиток призвів до втрати суверенітету. Щоправда, автори підручників завжди наголошували на обмеженості самостійності ВКЛ у межах спільної з Польською короною держави, а в культурно-релігійній сфері жалілися на відкриту політику ополячення та покатоличення еліт¹⁸⁶.

Водночас XVIII ст. у білоруських підручниках має більше українських сюжетів. Насамперед мовиться про Велику Північну війну, що розгорілася у складні для Речі Посполитої часи. На той час у ВКЛ тривав конфлікт між прихильниками Речі Посполитої та шляхетським родом Сапег. Обидві сторони шукали підтримки як у самій країні, так і за її межами. Сапегі всіляко намагалися отримати допомогу від шведів, які вступили на литовську територію. Окрім того, вони створювали у своїх володіннях козацько-селянські загони. Ці загони завдали декількох поразок прихильникам Речі Посполитої, які співпрацювали з «Росією» і обіцяли воювати зі шведами за королівську винагороду. Прихильники короля також сподівалися на допомогу «Російської держави» в боротьбі з селянсько-козацькими

¹⁸⁶ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі ... S. 172.

загонами на сході білоруських земель, тому підписали договір із «Росією» від імені ВКЛ¹⁸⁷. Такий дипломатичний крок втягнув Річ Посполиту і Московську державу у Північну війну. Хоча обидві сторони переслідували свої інтереси (московити цікавилися виходом до Балтійського моря), розвій воєнних дій у білоруських землях не сприяв ані господарському, ані соціальному розвитку цього краю. Роль козаків у наростанні такої нестабільності також актуальна, що відзначено під час опису наступних подій.

Український гетьман Іван Мазепа (1639–1709) згадується також без зайвих деталей та оціночних суджень – лише у контексті опису подій Північної війни, що відбувалася також і на території Білорусі¹⁸⁸. Зокрема, у роботі Павла Лойки вказано на підтримку шведського короля Карла XII (1682–1718) зі сторони Івана Мазепи¹⁸⁹. Так само лаконічно охарактеризовано участь козацького гетьмана в інших, новіших виданнях¹⁹⁰. У центрі опису авторів білоруських підручників – битва 1608 р. біля Лісної (сучасна Могильовська область). У ній московська армія зуміла розбити шведський корпус, захопити чимало припасів та зброї. Відтак, шведська армія Карла XII в Україні не одержала належного поповнення. Полтавська битва також згадується лише побіжно, хоча відзначається важливе її значення загалом для перебігу Північної війни. Окремі автори вказують, що без перемоги біля Лісної полтавська звитяга московського війська була би неможливою¹⁹¹. Інші зазначають, що поранений шведський король

¹⁸⁷ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 136.

¹⁸⁸ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431–432.

¹⁸⁹ Лойка П. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. С. 127.

¹⁹⁰ Белазаковіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 83; Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 138.

¹⁹¹ Лойка П. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. С. 127–128.

Карл XII разом із гетьманом Іваном Мазепою втекли до Туреччини¹⁹². У сучасних візіях відбулася лише поразка шведського війська біля Полтави без додаткових оціночних суджень¹⁹³. Загалом у білоруських підручниках з історії досить мало додаткових повідомлень про шведсько-український союз та «українські виміри» перебігу Північної війни взагалі. Окремі повідомлення (наприклад, про зустріч царя Петра I (1672–1725) із польськими конфедератами у Львові в 1707 р.¹⁹⁴) не рятують такого становища. «Малою Полтавою» для білоруської навчальної літератури стала битва біля Лісної, чому присвячені основні описи.

Навчальні підручники для університетського вжитку також значно більшу увагу присвятили розвитку політичної ситуації у Речі Посполитій. Описуючи перипетії Північної війни, боротьбу між польськими королями, яку підтримували шведський король та «російський» цар, автори зосередили увагу на численних військових зіткненнях, що впливало на перебіг бойових дій загалом. Участь українського козацького гетьмана І. Мазепи також зображена мінімально. Так, шведський король Карл XII вирішив не вступати до меж «Росії» та, розраховуючи на допомогу українського гетьмана Івана Мазепи, наприкінці вересня 1708 р. рушив «на Україну». Корінний ж перелом у ході військових дій на користь «Росії» стався унаслідок битви влітку 1709 р. біля Полтави, де шведська армія зазнала поразки, а Карл XII утік до Туреччини¹⁹⁵. В іншому навчальному тексті читаємо, що після перемоги під Полтавою (1709 р.) «російські війська» в союзі з ВКЛ очистили від шведів усю територію Білорусі¹⁹⁶. Українські контексти у такому описі ще менш актуальні.

¹⁹² Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 83.

¹⁹³ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 139.

¹⁹⁴ Шашкевіч М. С. Гісторыя Беларусі ат староžitных часоу да канца XVIII ст. С. 106.

¹⁹⁵ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 230.

¹⁹⁶ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 139.

Досить фрагментарно образи української історії представлені в описі наступних сюжетів білоруської історії. Насамперед мовиться про поділи Речі Посполитої, які торкнулися як білоруських, так і українських земель у її складі. Поступова втрата внутрішньої стабільності розвитку Польсько-Литовської держави сприяла проникненню до її політики російських, австрійських та пруських впливів, що не сприяло стабілізації. Можна погодитися із висновками дослідників про те, що вказані зовнішні сили не сприяли такій стабілізації, підтримуючи штучний безлад, у якому краще було ловити необхідних політичних «рибин». Такою здобиччю стали потужні магнатські роди, які, з одного боку, прагнули збереження шляхетських вольностей, а з іншого – активно змагалися за владу і вплив у державі. Білоруські (також українські) землі стали лише ареною цієї боротьби, що досить своєрідно відобразилося у підручниках з історії.

Поділи Речі Посполитої кінця XVIII ст. у навчальній літературі для шкільного вжитку трактуються із урахуванням як позитивних, так і негативних оцінок. Фактично, у найсучасніших навчальних посібниках їх оцінено без особливих пафосних слів – лише новий період у житті українського й білоруського народів¹⁹⁷. Щодо історії України, то насамперед у підручниках мовилося про Барську і Торговицьку конфедерації (утворені, відповідно, в українських містах Бар і Торговиця)¹⁹⁸, але з прив'язкою лише до географічного чинника, без політичних коментарів чи наголосів на інших аспектах. Деякі вказівки на залучення російських військ до походу в Україну проти конфедератів також досить обмежені. Описи поділу Речі Посполитої 1795 р. констатують перехід білоруських та українських земель під владу Пруссії, Російської (Західна Волинь і частина Холмської землі)

¹⁹⁷ Батурина С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431–432.

¹⁹⁸ Белазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 136, 142; Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 177, 184.

та Австрійської імперії. За цього такі українські землі, як Галичина, не згадуються: присутні натомість Мала Польща з Краковом та Любліном, південна частина Підляшшя, західна частина Брестського воєводства тощо¹⁹⁹. Подібно описані поділи Речі Посполитої також в університетських підручниках.

Зокрема, мовиться про те, що у 1768 р. прихильники «золотої» шляхетської вольності організували у м. Бар в Україні конфедерацію, яка об'єднала досить широкі кола шляхти-католиків і закликала їх до боротьби за скасування рівноправності з православними та протестантами. Барських конфедератів підтримала Туреччина, яка розпочала війну з Росією. Користуючись моментом, Австрія в 1769–1770 рр. окупувала частину Польщі й України, а Пруссія – північно-західну частину Польщі й запропонувала Росії укласти договір про спільний поділ Речі Посполитої. Після першого поділу (1772) Східна Білорусь відійшла до Росії²⁰⁰. Інший автор університетського курсу Володимир Снапковський вказував: «Розділи Речі Посполитої мали глибокі історичні наслідки для білоруського народу. Проживши понад 400 років разом із Литвою, Польщею та Україною у складі ВКЛ та Речі Посполитої, Білорусь цілком увійшла до Російської імперії, де вже не мала жодних ознак власної державності. Російські імператори приписали собі територіальну та релігійну спадщину Київської Русі та виправдовували свої вимоги володіти Білоруссю як власною стародавньою православною спадщиною. Століття угоди та конфронтації, що почалося в обставинах анархії та Північної війни, закінчилося знищенням польської та білорусько-литовської державності»²⁰¹. Досить лаконічний виклад матеріалу підбив підсумки розгляду надзвичайно важливого для білоруської історії питання.

¹⁹⁹ Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 149–150.

²⁰⁰ Вішнеўскі А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. С. 132.

²⁰¹ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 177.

Отже, серед історичного періоду середини XVII–XVIII ст. у білоруських навчальних підручниках можна виділити декілька головних українських сюжетів. Один із них – козацько-селянська боротьба Б. Хмельницького. Хоч у формулюваннях, які застосовують у відповідній навчальній літературі, почасти переважає радянський історіографічний спадок, супроводжений старими штампами про «антифеодальну боротьбу», «народні маси» тощо, водночас у низці видань автори виділяють національну складову часів Хмельниччини, і якщо прямо про Українську державу не згадується, зв'язок із Україною (до слова, майже завжди у шкільних підручниках – «в Україні») однозначно помітний.

Білоруські автори дидактичних видань розглядають Хмельниччину і крізь призму перебігу бойових дій на теренах сучасної Білорусі, зокрема звертають увагу на залучення до них місцевих соціальних прошарків (на кожному з її періодів акцентують на різній соціальній базі – шляхті, бідноті, городянах, селянстві), які долучилися до козацького руху («показалися»). Окрім того, білоруські укладачі підручників та посібників звертають увагу й на життєпис та діяльність окремих полковників, що діяли тут разом зі своїми загонами, переважно зауважують на сторінках книжок і на біографії самого гетьмана Б. Хмельницького (який загалом розглядається як визначна для тогочасного періоду особа нарівні з іншими видатними персонами для білоруської історії), наголошують, що в тодішніх умовах козаки були одним із чинників, який у тих умовах захищав православне духовенство, зокрема в Білорусі на тлі битви біля Лоева. Вони охарактеризовані досить докладно. Для порівняння, натомість українська історіографія, включно з навчальними виданнями з історії, на ці аспекти фактично уваги не звертає.

Водночас, Хмельниччину також розглядають як початок неспокійного періоду, коли Річ Посполита опинилася у вирі військової боротьби, що розоряла, зокрема, й білоруські землі, які

до неї належали. Окрім того, участь козаків у протистояннях, які відбувалися вже після смерті Б. Хмельницького – на тлі початку Руїни – уже менш помітна, хоча спільні походи московських (часто у білоруських підручниках – «російських») військ призвели до відчутних руйнувань, так само, як і наступні дії тих полковників, які оголосили вірність гетьману І. Виговському, підтримавши Гадяцьку унію із Польським королівством та ВКЛ. Водночас, Андрусівське перемир'я, яке фактично для історії України означило подальші занепад та руйнування закладеної Б. Хмельницьким державності, білоруські автори (як і наступний «вічний мир» із Московією) оцінюють лише як факт припинення тривалої кривавої війни.

Стисло подані у білоруських виданнях й українські контексти XVIII ст. Так, роль і місце гетьмана Івана Мазепи у подіях Північної війни зображено кількома невеликими пасажами про союз зі шведським королем Карлом XII та Полтавською битвою, після поразки у якій обидва володарі втекли до Османської імперії. Українські терени згадані також на тлі розгляду перебігу трьох поділів Речі Посполитої протягом останньої третини XVIII ст., утім радше не як суб'єкт, а як об'єкт, та й цілком номінально – де-факто, окрім географічної прив'язки Барської і Торговицької конфедерацій до відповідних містечок в Україні, про додаткові акценти не йдеться.

Загалом, варто відзначити переважно таки виважене ставлення авторів білоруських підручників до цілком непростої тематики Козаччини та її наслідків для білоруських земель. З одного боку, вони акцентували на поневіряннях, яких зазнало місцеве населення (від національних та релігійних і до соціальних), але також вказали на згубну роль різних «інтервентів» (чи то пак загарбників), що атакували білоруські землі як складову Речі Посполитої (а конкретніше – її «литовської» частини) (і серед таких «інтервентів» малися на увазі також й козацькі війська, які також руйнували і захоплювали білоруські

міста та села). До того ж неоднозначні постаті для української історії (особливо ті, які протилежно оцінюються в сучасних російській та українській історіографіях) з боку білоруських укладачів навчальних видань зазвичай не мають ані позитивних, ані негативних характеристик. Наприклад, Іван Виговський переважно згадується лише як один із ініціаторів зближення з Річчю Посполитою, тоді як Іван Мазепа трактується як союзник шведського короля Карла XII (без позитивної чи негативної оцінки такого факту). Та й битва біля Полтави, на відміну від українських та російських авторів, на сторінках білоруських дидактичних книжок поступається значенням битві біля Лісної, яка відбулася на землях Білорусі, а тому для місцевої історії значно важливіша (принаймні, на думку укладачів педагогічних матеріалів із Республіки Білорусь).

Окрім того, у низці видань усе ще трапляються відверто прорадянські оцінки відповідного періоду, які проявляються як у тезах про «одвічне» прагнення білоруського народу до союзу із українським та російським народами. Тож, незважаючи на досить докладну увагу до «українського питання», яка справді поширена в білоруських виданнях (на противагу «білоруським» сюжетам на сторінках українських відповідних видань), спорадично вони супроводжуювані й анахронізмами, використання яких у сучасному навчанні виглядає недоцільним.

Христина Меренюк

ЧАСТИНА II. НОВА ТА НОВІТНЯ ДОБА

РОЗДІЛ 4. ВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

«Першопрохідцем» у пострадянській системі білоруських шкільних підручників з історії «довгого XIX століття» стало видання авторства Михайла Біча – на початку 1990-х років заступника директора Інституту історії АН Білорусі, ініціатора запровадження «національної концепції історії Білорусі» (департизованої та деідеологізованої), вперше детально обґрунтованої ним 1993 р.²⁰². Того ж року побачило світ і перше видання його навчальної книжки для учнів 8-го класу «Гісторыя Беларусі. Канец XVIII ст. – 1917 г.»²⁰³.

Окреслюючи з перших рядків видання свій авторський намір відійти від традиційних для радянської історичної науки (та й дидактики історії) «догм і схем утопічного вчення про можливість досягнення загального щастя “трудящих” (“працоўных”) шляхом завоювання “диктатури пролетаріату”», які хіба що несли шкоду та загрозу цілковитой «ліквідації національної школи, занедбання вітчизняної історії та фальсифікації історичної пам’яті народу»²⁰⁴, М. Біч запропонував розглядати XIX ст. в історії Білорусі (а разом із нею – і тої частини Польщі, яка після поділів Речі Посполитої потрапила до Російської імперії разом із Правобережною Україною та Литвою)

²⁰² Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь. *Беларускі гістарычны часопіс*. 1993. № 1. С. 15–24.

²⁰³ Біч М. В. Гісторыя Беларусі: Канец XVIII ст. – 1917 г.: вучэб. дапам. для вучняў 8 кл. Мінск: Народная асвета, 1993. 336 с.

²⁰⁴ Там само. С. 3.

як період від часу їх «захоплення наприкінці XVIII ст. до повалення царизму за результатом Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.»²⁰⁵. У межах цього часового проміжку М. Біч виділив три етапи: кінець XVIII – 50-ті рр. XIX ст. («криза феодально-кріпосної системи»); 60–90-ті рр. XIX ст. («становлення буржуазного суспільства»); початок XX ст. («назрівання краху самодержавства»)²⁰⁶.

Прикметно, що М. Біча важко запідозрити у прихильному ставленні до Російської імперії та її впливу на розвиток тих земель, які потрапили до її складу наприкінці XVIII ст. Навпаки, він послідовно критикував підхід російсько-імперських та пізніших радянських істориків, які свого часу стверджували, що завдяки трьом поділам Польщі білорусам (та й українцям із Правобережної Наддніпрянщини) врешті вдалося здійснити «возз'єднання з братнім російським народом, як втілення споконвічної мрії ... за що велася боротьба протягом шести попередніх століть під час перебування під литовським та польським гнітом»²⁰⁷. Насправді ж, на думку автора підручника, замість «феодальної анархії», мовляв, характерної для періоду існування Речі Посполитої, на цих теренах запанував «азіатський деспотизм», що, зокрема, проявилось в тому, що «на 70 років затягнулося панування феодально-кріпосного ладу, що спричинило істотне відставання від країн Заходу»²⁰⁸.

Зрештою, попри те, що, наприклад, навесні 1793 р. (після другого поділу Речі Посполитої), як відзначив Михайло Біч, побачив світ маніфест імператрки Катерини II для мешканців усіх долучених до Росії областей (українських, білоруських, литовських та частково латвійських), яким для них забезпечувалася «повна і нічим не обмежена свобода» у публічному

²⁰⁵ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 4.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Там само.

сповідуванні віри, володінні і розпорядженні своїм майном та незмінне користування «без жодних винятків усіма тими правами, вольностями і перевагами», які були у її «старожитніх підданих», та звільнення на два роки від державних податків, документ все ж акцентував не стільки на правах нових підданих імперії Романових, як наголошував на тому, що їхнє майбутнє, поруч із іншими теренами Росії, які були в її складі раніше (включно з українським Лівобережжям), полягала в тому, щоб «досягнути об'єднання [в оригіналі – совокупления – П. А.] під єдиною державою з єдиноплемянним її російським народом і стати співучасниками блаженства, слави і величі, якими нині монархія наша, в мирі процвітаючи, насолоджується»²⁰⁹.

Однак справжньою причиною таких тимчасових «милоствих» заходів російської влади щодо населення автор підручника вважав винятково надзвичайно складну економічну ситуацію в регіоні, спричинену «феодальною анархією та численними походами [сюди – П. А.] ... російських військ за закликом різних шляхетських конфедерацій»²¹⁰. А ще – бажання принаймні тимчасово протиставити новий лад часам Речі Посполитої, коли, мовляв, «терпіли гніт ... землі і міста, що відійшли тепер до Російської імперії, які й колись були її [Росії – П. А.] надбанням, де жили її єдиноплемянники, просвітленні православною християнською вірою, яку й досі сповідують»²¹¹.

Втім, у будь-якому разі, обіцяні Катериною II збережені «права і свободи», наприклад конфесійні, за спостереженням Михайла Біча, не були релевантними, принаймні для греко-католиків (зокрема, Правобережжя Наддніпрянщини), яких почали примусово переводити у православ'я, а також євреїв, яким після виходу відповідного указу влітку 1794 р. заборонялося проживати поза межами окресленої «зони осілості»

²⁰⁹ Там само. С. 12–13.

²¹⁰ Там само. С. 13.

²¹¹ Там само. С. 12.

(яка охопила балтійські, білоруські та більшу частину українських (по обидві сторони Дніпра) губернії), що призвело до масового насильного їх переселення з постійних (і давніх) до теперішніх місць проживання. Але й усередині цього простору євреям заборонялося постійно проживати поза містами та містечками, а з єврейських міщан, зокрема купців та ремісників, стягувалися вдвічі більші державні податки, ніж із міщан-християн²¹². Та й щодо більшості селян соціальна політика російського уряду відзначалася «феодално-кріпосницьким характером», за якої «відповідні закони і постанови ... забезпечували диктат поміщиків над селянами, виконання ними усіх повинностей на користь панів, пошук і повернення власником втікачів, покарання за непослух»²¹³.

Зрештою, вся подальша політика офіційного Петербургу, попри «буржуазні реформи 60-х – 70-х рр. XIX століття», включно зі скасуванням 1861 р. кріпацтва, була скерована, на думку М. Біча, на тотальну русифікацію окраїн Російської імперії (і не лише через заборону застосування публічно національних мов, але й шляхом роздачі на новоприєднаних територіях маєтків російським поміщикам, вірним імператорському престолу) та деформування і гальмування національно-культурного та політичного розвитку неросійських народів, що населяли її (зокрема білоруського та українського) і упродовж «довгого XIX століття», попри перепони, таки перетворювалися у модерні нації²¹⁴.

Відповідним був і періодичний опір населення на просторі від теренів Польщі та Литви до Білорусі й України. Щоправда, для автора підручника до другої половини XIX ст. усі антиросійські виступи в цьому регіоні були так чи так інспіровані польською стороною.

²¹² Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 13–14.

²¹³ Там само. С. 17–18.

²¹⁴ Там само. С. 5; 9–10; 13.

Під час французько-російської воєнної кампанії 1812 р. (у книжці вона названа просто як «війна 1812 р.») серед місцевого населення військо Наполеона як «визволителів від російських загарбників» сприймала лише, за визначенням Михайла Біча, хіба що «ополячена шляхта» (зокрема й з України, але насамперед із Білорусі та Литви), яка зі зброєю приєдналася до нього для війни проти Російської імперії, сподіваючись, що Бонапарт, який 1807 р. уже на частині колишньої Речі Посполитої посприяв становленню Варшавського герцогства, загалом відродить цю державу або принаймні ВКЛ. І хоч, як зауважив Михайло Біч, у липні 1812 р. із подачі Наполеона навіть був створений Тимчасовий уряд ВКЛ, на думку автора підручника, поява такої інституції зовсім не означала становлення якоїсь самостійної держави (тим паче, що замість русифікації їй у тих умовах загрожувала хіба що інша альтернатива – «ополячування»), а йшлося про функціонування органу, який би забезпечував французьке військо рекрутами та ресурсами (часто шляхом надмірних поборів) на зайнятих теренах в умовах, коли «реальна влада ... перебувала у руках наполеонівських маршалів і генералів»²¹⁵.

Такий стан справ не підтримувала більшість місцевого населення, яке все ж, на відміну від частини еліти, вирішило навпаки боротися проти «грабежа окупантів» (все ж саме так найчастіше писав М. Біч про наполеонівську армію) і приєднуватися до партизанського руху, тим паче надіючись, що лояльність російській стороні у разі перемоги таки спонукає її до скасування кріпосного права. Врешті, українська Волинь, поруч із Литвою та Білоруссю, означена автором підручника територією, де відбулися ключові баталії тодішньої кампанії влітку – на початку осені 1812 р. Зокрема, волинські терени (та й Північна Україна загалом) постали на сторінках книжки як простір, де готувалася зустріти французьке військо

²¹⁵ Там само. С. 26.

3-тя російська армія (чисельністю 43 тис. осіб), очолювана генералом Олександром Тормасовим, якій врешті (завдяки активному опору французам зі сторони організованого селянства) у вересні 1812 р. вдалося відтіснити наполеонівське військо із західної частини Волині²¹⁶. Водночас, як відзначив М. Біч, загальний успіх російської армії, якого їй зрештою вдалося досягнути на всій лінії фронту восени–взимку 1812 р., не перетворився автоматично на покращення становища пересічного населення, насамперед селян. Ба більше, жодна з територій, де пройшли найгарячіші баталії 1812 р., у 1813–1814 рр. «не була звільнена від рекрутських наборів і поставок на потреби російської армії, яка продовжувала похід на захід», і в той час, як російський імператор «вибачив зраду місцевих поміщиків, які пішли на службу до окупантів», натомість «нічого не зробив для селян, навіть тих, що боролися у партизанських загонах на стороні російського війська ... навпаки: кріпацтво і свавілля поміщиків ... після війни 1812 р. стрімко посилювалися»²¹⁷.

Такі процеси, поруч із поширенням у Російській імперії (зокрема Наддніпрянській Україні), попри поразку наполеонівських військ, ідей «Французької буржуазної революції, які сприяли розповсюдженню демократичних ідей “свободи”, “рівності”, “братерства”», призвели до виникнення в регіоні таємних політичних товариств (від Товариства філаматів до Товариства філаретів та Патріотичного товариства). На думку М. Біча, до них належали насамперед представники все тої ж «ополяченої шляхти – прихильники ідеї відновлення незалежної Речі Посполитої ... з включенням до її складу Білорусі, Литви і Правобережної України», а частина з них навіть «виступала за визволення селян із кріпацтва»²¹⁸.

²¹⁶ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 22–32.

²¹⁷ Там само. С. 33.

²¹⁸ Там само. С. 34–35.

Водночас автор книжки визнавав, що під їх впливом на початку 1820-х років опозиційною до влади стала й частина власне офіцерів Російської імперії (зокрема українського походження) – такі собі «російські дворянські революціонери-декабристи»²¹⁹. Серед них була група, очолювана Павлом Пестелем (автором проекту «Руської правди» – програмного документа Південного товариства, яке він очолював, – створеної у березні 1821 р. таємної декабристської організації в Україні), яка навіть допускала незалежність Польщі з включенням до її складу білоруських, литовських та частково українських земель, хоч для народів решти теренів Російської імперії «у праві на самовизначення своєї долі було відмовлено»²²⁰. Однак навіть такий варіант керівник Північного товариства Микита Муравйов та Кіндрат Рилєєв відхилили як неприйнятний. Зрештою, після невдалої спроби перевороту 14 грудня 1825 р. та подальших арештів представників руху врешті не було створено сприятливих умов ні для реалізації цієї, ні будь-якої іншої програми реформування російської державної системи.

Наступне за хронологією повстання 1830–1831 рр., яке охопило переважно Польщу, Білорусь, Литву і правобережні українські терени, за спостереженням М. Біча, також насамперед було інспіроване «польськими магнатами і шляхтою», яких не задовільняла повною мірою державна автономія Королівства Польського, створеного відповідно до рішення Віденського конгресу 1815 р. у складі Російської імперії, яке навіть мало свою конституцію, яка, втім, неодноразово порушувалася²²¹. Водночас радикальне крило повстанців виступало за наділення селян землею з виплатою відповідних витрат поміщикам, а також допускало залучення до спільної «визвольної війни з царизмом під лозунгом “За нашу і вагу свободу”» російського

²¹⁹ Там само. С. 35.

²²⁰ Там само. С. 36.

²²¹ Там само. С. 37.

народу, хоч для білоруського, литовського та українського народів національні права не визнавали²²². Однак до вересня 1831 р. повстання було придушене російським військом, і не лише була припинена дотеперішня практика російського уряду, який до початку 1830-х років, «шукаючи підтримки серед поміщиків, чиновників та інтелігенції, поблажливо ставився до їх колонізаційної діяльності», але й «було взято курс на всебічне послаблення шляхти, викорінення полонізму і послідовну русифікацію краю»²²³. Зокрема, у цьому контексті на просторі між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною проводилося «очищення державних установ, органів суду, освіти і культури від чиновників “польського походження”», замість яких запрошували на посади людей із центральних губерній Російської імперії, а саме діловодство, як і навчання, відтепер велося російською мовою. Зокрема, як вказував М. Біч, у руслі цих процесів 1832 р. було закрито Віленський університет, який у Петербурзі розглядали як «центр розповсюдження полонізму у громадсько-культурному житті краю», а університетська бібліотека була перевезена до Києва, де з 1833 р. розпочалося становлення нового закладу – Імператорського університету Святого Володимира – як альтернативи до закритих уже згадуваного університету у Вільно та Кременецького ліцею²²⁴.

«Польські шляхецькі революціонери» (щоправда, переважно без- та малоземельні), які апелювали до відновлення Речі Посполитої у межах 1772 р., за спостереженням М. Біча, були і серед організаторів Січневого повстання 1863–1864 рр. Водночас, поруч із ними, особливо на теренах Литви, Білорусі та Правобережної України, важливий вплив намагалися чинити й «революційні демократи» – своєрідний продукт, зароджений у середині XIX ст., на платформі боротьби проти самодержавства

²²² Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 37–38

²²³ Там само. С. 40.

²²⁴ Там само. С. 41.

та за демократизацію державного ладу, вирішення аграрно-селянського (навіть пропонувалася передача поміщицьких земель селянам) та національного (надання пригніченим народам права на самовизначення) питань революцією²²⁵. Окрім того, саме ігнорування «шляхетством» згаданих соціальних вимог, на думку автора підручника, врешті відвернуло від повстання більшість селянства – основної складової тодішнього суспільства, що призвело до придушення повстання та його поразки із подальшим сплеском замість польського російського шовінізму²²⁶. І хоч, як відзначав М. Біч, «після падіння повстання ... розпочалася похмура смуга реакції та тотальної русифікації», і напередодні, і під час подій 1863–1864 рр. у тодішніх недержавних народів Російської імперії з'явилися умови для «переростання ... національно-культурного руху у політичний, у боротьбу за державність ... у формі народовладдя, за якого уряд був би добрим слугою народу»²²⁷.

Повстання також дало поштовх і до подальшого розвитку селянського руху (головно організованого поміщицькими селянами-кріпаками), який активізувався ще у 1840-х роках із «кризи феодално-кріпосницького ладу», був підживлений селянським повстанням 1846 р. у Галичині (М. Біч називає цей край «Галицця»²²⁸), «весною народів» 1848–1849 рр., а з проведенням селянської реформи після 1861 р. не лише не пригальмувався, а через її половинчастість та виклики під час втілення лише став інтенсивнішим – тим паче за постійної підтримки «громадсько-політичного руху інтелігенції», скерованого (й надалі після 1860-х років) на «повалення самодержавства і революційне вирішення аграрно-селянського та національного питань»²²⁹.

²²⁵ Там само. С. 138–145.

²²⁶ Там само. С. 144.

²²⁷ Там само. С. 148–149.

²²⁸ Там само. С. 71.

²²⁹ Там само. С. 69.

У цьому контексті в підручнику розглядається діяльність упродовж 1870-х років народницької течії, яка у 1874 р. розпочала «ходіння в народ» (переважно, за уточненням М. Біча, йшлося про регіони Поволжя, Дону та України) з метою «мирної пропаганди ідей соціалізму серед селян», але така діяльність завершилася провалом, оскільки «селяни не сприйняли соціалістичних ідей, а влада на цю акцію відповіла масовими репресіями проти пропагандистів»²³⁰. Такий стан справ врешті призвів до того, що частина народників вирішила перейти до тактики індивідуального політичного терору, яка, врешті, теж себе ненадто виправдала – навіть вбивство 1881 р. імператора Олександра II не спричинило «ніяких значних хвилювань у народних масах», а його наступник Олександр III взагалі «покінчив з ваганнями у бік лібералізму і оголосив відверто реакційний курс внутрішньої політики та непохитність самодержавного режиму», а народницькі локальні осередки, зокрема в Україні, були розгромлені²³¹. Одна частина їх послідовників, які не були заарештовані, зайняла нішу «ліберально-реформаційного народництва», яке продовжувало робити ставку на селянство, але прагнуло вже радше не революції, а еволюційного розвитку села (завдяки трансформації сільських господарств, запровадженню на них «капіталістичних елементів» та підвищенню загального рівня освіти (й економічної грамотності) селян і зрівнянню прав останніх із рештою соціальних прошарків). Інша частина, яка була переконана, що після реформ Олександра II «Росія безповоротно вступила на капіталістичний шлях розвитку», робила ставку на підтримку нового соціального стану, який виник на тлі індустріалізації – «пролетаріат» («робітничий клас»), як основу майбутньої революційної сили, особливо після активізації

²³⁰ Біч М. В. *Гісторія Беларусі...* С. 154–155.

²³¹ Там само. С. 156–157.

робітничого руху у великих промислових центрах Російської імперії впродовж 1870–1890-х років²³².

Поступово саме цей осередок народництва посприяв появі соціал-демократичних громадських та партійних організацій (зокрема, й в українських губерніях). Врешті, з-поміж іншого, М. Біч відзначив, що «на хвилі підйому робочого і соціал-демократичного руху на початку березня 1898 р. у Мінську відбувся з'їзд делегатів Петербурзького, Московського, Київського та Катеринославського (тепер українське місто Дніпро) “Союзів боротьби за визволення робітничого класу”, київської “Робітничої газети” та Бунду [єврейської соціалістичної організації, створеної 1897 р. – П. А.], на якому було прийняте рішення про об'єднання цих організацій у Російську соціал-демократичному робітничу партію»²³³. Окрім того, на сторінках книжки відзначалося, що хоч протягом певного часу її діяльність не була регламентована ні програмою, ні статутом, все ж здебільшого діяльність її міських та регіональних організацій на рубежі XIX–XX ст. була скерована на «керівництво економічною боротьбою робітників, з якою пов'язувались й політичні завдання робітничого руху», хоч, наприклад, національні аспекти практично не розглядалися²³⁴. Зрештою, після внутрішнього протиборства, 1903 р. усередині партії виникло дві фракції – більшовиків, які пропонували перетворити РСДРП на строго централізовану законспіровану організацію (очолив цю групу Володимир Ленін), та їхніх поміркованіших опонентів меншовиків, а представники Бунду взагалі вийшли з її складу²³⁵.

Водночас М. Біч відзначав і виникнення інших політичних осередків на просторі між Польщею, Литвою, Білоруссю

²³² Там само. С. 159–161.

²³³ Там само. С. 172.

²³⁴ Там само. С. 172–173.

²³⁵ Там само. С. 210–211.

та Україною, які переважно поєднували ліві, соціалістичні (та навіть революційні) лозунги поруч із національними гаслами, включно із пропозиціями принаймні створення автономій у межах імперії, а також державної незалежності окремих її частин. Щоправда, сам автор у цьому контексті згадував хіба що місцеві осередки ППС, які діяли на території Литви та Західної Білорусі, що утворили восени 1902 р. «ППС на Литві» та вимагали постанови насамперед незалежних Литви і Білорусі та встановлення там соціалістичного ладу, а також посталу того ж року «Білоруську революційну громаду», яка закликала до знищення у всій Російській імперії капіталістичного ладу, переходу до громадської власності на землю, повалення самодержавства та становлення такого державного ладу, за якого «усі народи мали якнайбільшу свободу», тобто фактично йшлося про створення незалежної (але все ж, вочевидь, всеросійської) демократичної республіки²³⁶.

Із таким внутрішнім політичним багажем імперія увійшла в революційні події 1905–1907 рр., які, як влучно відзначив М. Біч, розпочалися тому, що «залпами на Двірцевій площі і у інших місцях столиці [маються на увазі розстріли військом протестувальників у Петербурзі 22 січня 1905 р. – П. А.] була розстріляна не революція, а віра народу у царя», унаслідок чого «прокинулася колосальна революційна енергія, могутня, небачена раніше хвиля протестів – страйків, вуличних демонстрацій і маніфестацій робітників – прокотилася по всій країні»²³⁷, зокрема і на українських теренах. Зокрема, М. Біч звертав увагу на те, що коли на кораблях Чорноморського флоту розпочалися солдатські бунти (насамперед на панцернику «Потьомкін»), в усіх куточках імперії (особливо в її західній частині – від Польщі до Литви та Білорусі) відбувалися «виступи

²³⁶ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 212.

²³⁷ Там само. С. 218.

солідарності ... з революційними матросами, які йшли в авангарді визвольного руху»²³⁸.

Загалом, особливістю тодішніх протестних подій М. Біч відзначав той факт, що поруч із вже звичними з попередніх десятиліть вимогами робітників щодо скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, обмеження свавілля власників підприємств, покращення медичного обслуговування та кращих і безпечніших умов праці та закликами селян знищити поміщицькі землеволодіння, чи не вперше в модерній історії Російської імперії «захиталася головна опора царизму – армія», до того ж заворушення, наприклад, на чорноморських кораблях тривали й надалі, адже, зокрема, після червневого «Потьомківського» у листопаді 1905 р. розпочалося й Севастопольське повстання, яке очолили Петро Шмідт та Олександр Меллер-Закомельський, до якого долучилися матроси Чорноморського флоту і солдати Севастопольського гарнізону поруч із робітниками тамтешнього порту і морського заводу²³⁹. Цей чинник певною мірою, на думку М. Біча, був показовим і визначальним і на наступні роки.

Створення імператорським маніфестом від 19 серпня 1905 р. Державної думи та оголошення у жовтневому маніфесті того ж року громадянських прав та свобод для населення Росії, які в історіографії почасти розглядають як одне із найбільших досягнень революції 1905–1907 рр. у Росії, автор підручника оцінював як спробу імператорського двору «ослабити натиск революційних сил, розколоти демократичний табір, притягнути на свою сторону ліберальну буржуазію»²⁴⁰. І частково намір, хоч у дещо тривалішій перспективі, таки вдався. Попри те, що, за твердженням М. Біча, ще певний час «революційна хвиля заряджалася і набирала силу переважно на західних

²³⁸ Там само. С. 221.

²³⁹ Там само. С. 222–223.

²⁴⁰ Там само. С. 224.

та південних околицях Російської імперії – Балтії, Польщі, Білорусі, Україні, на Закавказзі»²⁴¹, а частина лівих «революційно-демократичних» партій, зокрема й більшовики, вирішили бойкотувати роботу Думи, сподіваючись «на новий революційний підйом», все ж «ліберально-буржуазні партії закликали народні маси спинити революційні виступи і взяти участь у виборах до Думи, обіцяючи їм, що таким – мирним, парламентським шляхом можна вирішити всі наболілі питання»²⁴², і зрештою провести їх вдалося. Втім перше скликання парламенту проіснувало всього лише 72 дні, а з розпуском її другого скликання 16 червня 1907 р. та заміною того ж дня виборчого закону, який, заперечуючи жовтневий маніфест 1905 р., надавав переваги у виборах лише великим землевласникам, пов'язують і завершення першої революції в імперії Романових²⁴³.

У будь-якому разі, як стверджував автор підручника, події 1905–1907 рр. хоч і завершилися фактично поразкою для їх ініціаторів, однак вони точно не залишилися безслідними у майбутньому, адже ще під час їх перебігу «однією із найважливіших її складових став національно-визвольний рух пригнічених царизмом народів [зокрема українського – П. А.], метою якого заявлялося національне відродження занедбаного і забутого, офіційного невизнаного селянського етносу, його “хамської” (в очах панів і чиновників) мови і культури, й боротьба за “почесне місце поміж народами”»²⁴⁴.

Такі процеси продовжувалися навіть тоді, коли під час проведення, починаючи з 1906 р., здавалось би насамперед аграрної реформи Петра Столипіна, російський уряд, на думку Михайла Біча, проводив цілеспрямовану політику русифікації околиць імперії (зокрема в Україні) шляхом масового «насадження тут

²⁴¹ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 226.

²⁴² Там само. С. 235.

²⁴³ Там само. С. 245.

²⁴⁴ Там само. С. 246.

російського землеволодіння» завдяки створенню там за кошт державних земель спеціального фонду для російських переселенців²⁴⁵. Робилося це, як пояснював М. Біч, із метою, з одного боку, «витіснення, чи, принаймні, істотного послаблення політичної ролі на місцевому та імперському рівні великих земле-власників “польського походження”», а з іншого – дотримання у владі на місцях балансу сил поміж місцевим заможним селянством (етнічно російського та неросійського походження) для забезпечення вигідного для російської влади стану справ²⁴⁶.

І хоч напередодні Першої світової війни національні рухи (зокрема, в українських губерніях) постійно звинувачували у проурядових колах у «сепаратизмі», «мазепинстві» та «ополячуванні» (останнім фактом продовжували пояснювати явище, за якого «русские» ставали модерними білорусами чи українцями)²⁴⁷, вони й надалі залишалися активними, хоч і доводилося їхнім представникам «тримати удар» між «російськими великодержавними шовіністами-чорносотенцями» та «польськими поміщицько-клерикальними шовіністичними групами», до того ж в умовах, коли після «поразки першої буржуазно-демократичної революції» в Російській імперії відновився «жорсткий воєнно-політичний режим», який із початком Першої світової війни лише посилювався²⁴⁸.

Як відзначав М. Біч, початок світового конфлікту в імперії Романових супроводжувався «масовою ідеологічною кампанією, яка велася під стягами оборони вітчизни і вилилась у розгул шаленого шовінізму» зі закликами населення «до громадянської згоди та жертвовності на користь перемоги»²⁴⁹. Однак, як стверджував автор підручника, попри те, що таку

²⁴⁵ Там само. С. 261.

²⁴⁶ Там само. С. 267.

²⁴⁷ Там само. С. 274.

²⁴⁸ Там само. С. 269–279, 283.

²⁴⁹ Там само. С. 283.

«патріотичну» кампанію активно підтримали, зокрема, й партії «буржуазно-ліберальної опозиції» і більшість соціалістичних партій, були й опозиційні до воєнної риторики осередки. Серед них М. Біч виділив, по-перше, більшовиків, які відмовлялися підтримувати російський уряд, вважаючи «корисним в інтересах пролетаріату поразку царизму у війні, з якою з'явилася можливість перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську і перемоги революції», а також національні осередки в різних куточках Російської імперії (зокрема в Україні), представники яких були переконані, що «війна ведеться не в інтересах народу і несе мільйонам ... не згоду, волю і щастя, а загрозу загибелі та незліченних катастроф»²⁵⁰. Врешті, як відзначалося на сторінках навчального видання, вже протягом перших місяців війни, через стрімке зубожіння й надмірні військові повинності, по всій імперії Романових, зокрема на Наддніпрянщині, «робітники та селяни в основному позбавилися патріотичного чаду, яким прикривалися чужі для них, загарбницькі плани війни»²⁵¹. Відтак, за спостереженням М. Біча, якщо на початку воєнної кампанії заворушень, спровокованих робітничими чи селянськими колами, була незначна кількість, уже до осені 1916 р. їх побільшало, а в лютому 1917 р. вони взагалі значно активізувалися, що «призвело врешті до краху самодержавства»²⁵². Не останню роль, на думку автора підручника, тут відіграло наростання протесних настроїв серед військових (зокрема українського походження), спровоковане «значними військовими поразками царської армії у кампанії 1915 р., невдачі бойових дій 1916 р., значні людські, територіальні і матеріальні втрати, пов'язані з катастрофічним браком зброї та боєприпасів, господарською розрухою і розвалом транспорту, невіглаством вищого командування,

²⁵⁰ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 283–284.

²⁵¹ Там само. С. 285–289.

²⁵² Там само. С. 289.

продажністю і злочинними махінаціями чиновників» та підживлене пропагуванням представниками лівих партій, зокрема більшовиками, які потрапили до війська, антиурядових і антивоєнних поглядів²⁵³.

Одним із яскравих прикладів таких військових протестів М. Біч вважав солдатське повстання на збірному пункті у Кременчуці, у якому взяло участь 6 000 мобілізованих осіб, які відмовилися їхати на фронт. І хоч його врешті владі вдалося придушити, а організаторів – заарештувати (частину – розстріляти), все ж автор виснував, що «такими діями вже було неможливо спинити процес розпаду війська», і ще швидше, масовіше та активніше, аніж це було під час революції 1905–1907 рр., «з опори царизму воно стрімко перетворювалося на його ворога»²⁵⁴.

Зрештою, як відзначалося у виданні, у той час, як внаслідок Лютневої революції, «скинули ненависне царське самодержавство» і у столичному Петрограді (так відтепер називався Петербург) фактично сформувалося двовладдя із «буржуазного Тимчасового уряду та Петроградської ради робочих і солдатських депутатів», які намагалися оперативно створювати й свої місцеві осередки, власне на самих місцях (зокрема й у Білорусі та Україні) почали відроджуватися й національні осередки, які апелювали до щонайменше створення національних автономій у складі бажаної «федеративної демократично-республіканської Росії». Зокрема, М. Біч наводив приклад проведення в Мінську 25–27 березня 1917 р. з'їзду представників білоруських національних організацій, який своїми привітальними телеграмами намагався встановити контакти із Тимчасовим урядом, Петроградською радою, військовими, які ще перебували в окопах Східного фронту Першої світової війни, та національними організаціями інших народів вчорашньої Російської імперії (серед них – й українцями, зокрема створеною

²⁵³ Там само. С. 292–293.

²⁵⁴ Там само. С. 293.

трохи раніше у Києві Центральною Радою), та отримати з їхньої сторони визнання²⁵⁵. На цьому ж з'їзді було створено Білоруський національний комітет, який мав підготувати вибори до Білоруської крайової ради, а також загально окреслити терени, на яких мала би бути створена державна автономія Білорусі у складі Росії, серед яких зазначалася й частина тодішньої Чернігівської губернії (потенційного предмету дискусій з українською стороною у майбутньому), хоч остаточне встановлення меж (які мали визначатися на основі етнографічних кордонів) мало бути довершене згодом за результатом роботи спеціальної комісії вчених²⁵⁶.

Однак, як зрештою підсумовував М. Біч, національні рухи, зокрема український, одразу ж опинилися «під прицілом» своїх різношерстих опонентів, адже проти них «єдиним фронтом» виступали російські великодержавники усіх політичних напрямків – від давніх чорносотенців до есерів та більшовиків», у яких щодо майбутнього Росії було єдине бачення – «єдиної і неподільної» держави, у якій щодо інших, неросійських народів, потрібно продовжувати політику русифікації²⁵⁷.

Втім на подальших подіях він своєї уваги вже не зосереджував, залишивши цю нішу для інших своїх колег. Серед них – і колектив авторів із Олександром Кохановським як очільником, які 1996 р. підготували до друку навчальний посібник з історії Білорусі для вихованців закладів середньої та вищої освіти, також підготований у руслі «національної концепції історії»²⁵⁸.

Як і у підручнику М. Біча, у цьому виданні «довге ХІХ століття» розглядалося здебільшого крізь призму суспільно-політичних,

²⁵⁵ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 305–306.

²⁵⁶ Там само. С. 306.

²⁵⁷ Там само. С. 307.

²⁵⁸ Каханоўскі А. Г., Ходзін С. М., Яноўскі А. А і інш. Гісторыя Беларусі: навучальны дапаможнік. Мінск: НПЧ «Фінансы, улік, аудит», 1996. 298 с.

соціально-економічних та культурних трансформацій на теренах, які після поділів Речі Посполитої відійшли до Російської імперії, серед них, зокрема, й Правобережної України, які фактично постали ареною боротьби «полонізаційних» та «русифікаційних» загроз щодо тамтешнього населення в той час, коли там формувалися модерні (відмінні від російської) нації. За таких обставин, з одного боку, XIX ст. на сторінках книжки постає як період «встановлення загальноімперських державних інститутів та установ, залучення щойно приєднаних територій та населення до загальноімперських політичних та економічних процесів», а з іншого – ще декілька десятиліть впливових позицій шляхти як місцевого привілейованого стану, чимало з представників якого хоч і приймали російське дворянство, але продовжували суттєво відрізнятися від більшості дворян імперії католицьким віровизнанням та пов'язаними з ним традиціями, польською мовою і бажанням відродити у найближчій часовій перспективі Річ Посполиту²⁵⁹. Водночас поміж репрезентантами російської влади та шляхетського стану значно чисельнішим, але здебільшого менш помітним, на думку авторів підручників, було селянство (основа, на якій власне і творилися новочасні нації, особливо в Центрально-Східній Європі) – сила, про яку «неможливо було сказати, що вона залишалася поза увагою російського уряду, але й належним чином нею особливо не опікувалися», і згадували переважно лише «у критичні для монархії часи» – від повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка чи війни 1812 р. до повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр., коли, з метою залучення селян на свою сторону, владою «їм завжди щось обіцялося, але потім обіцянки не виконувалися», або ж втілювалися лише частково, як-от скасування кріпацтва на початку 1860-х років, за якого реальне звільнення селян від своїх вчорашніх поміщиків розтягнулося на наступні десятиліття²⁶⁰.

²⁵⁹ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 112–113.

²⁶⁰ Там само.

Однак саме цей суспільний стан в умовах дедалі більшого поширення початкової, середньої, а то й вищої освіти серед населення, а також розвитку промисловості, яка потребувала дедалі активнішої перекваліфікації частини вихідців зі села у робітників (та й підприємців, які засновували в містах чи в тих таки селах власну прибуткову справу), став основою для формування у соціумі не лише «надійних прихильників існуючого режиму», але й тих, «хто встав на шлях спротиву самодержавству і почав боротися за соціальне, національне і релігійне визволення»²⁶¹. Зрештою, вплив останніх виявився як вагомим напередодні і під час революційних подій у Російській імперії 1905–1907 рр.²⁶², так і визначальним у 1917–1918 рр. у вирі подій, які розпочалися з розгортанням спершу Лютневої «буржуазно-демократичної» революції, а згодом, з одного боку, втілилися в Жовтневий більшовицький переворот, а з іншого – активізацію національного відцентрового чинника у різних частинах колишньої Російської імперії, зокрема в Білорусі (та й в Україні), що, зрештою, проявилось у проголошенні у березні 1918 р. незалежної БНР, що, як стверджували автори видання, «знайшло підтримку у більшості держав Європи і Азії», де в результаті виникли дипломатичні представництва БНР²⁶³ (зокрема, навесні 1918 р. активізувалися контакти між білоруською стороною та керівництвом УНР, а після кінця квітня 1918 р. – Української держави, яку очолив Павло Скоропадський, що, врешті, завершилось обміном посольствами). Врешті, питання національного самовизначення, на думку О. Кохановського та його колег, настільки було в цей період актуалізоване, що його були вимушені взяти на озброєння навіть більшовики, які фактично розпочали війну зі щойно створеними на вчорашніх теренах Російської імперії національними утвореннями – у випадку, зокрема, Білорусі

²⁶¹ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 114.

²⁶² Там само. С. 185–186.

²⁶³ Там само. С. 212–213.

та України це подавалося у руслі боротьби за національне визволення від спочатку «німецько-австрійських» (1918) та «польських» (1919–1920) окупантів поруч із лейтмотивом про «активний соціальний змаг робітників і частини селянства» проти використання ними відповідних територій як винятково сировинного придатку для ворожих армій²⁶⁴. Хоч, як підсумовували автори книжки, таку риторичку підтримали не всюди (зокрема в Білорусі та Україні), тому запланований більшовиками масштабний похід на Захід врешті був зупинений, що втілювалося у підписанні Ризького мирного договору 1921 р., який, з-поміж іншого, закріпив на наступні два десятиліття поділ білоруських (та й, зрештою, українських) територій між різними, посталими після Першої світової війни, державами²⁶⁵.

Однак зі зміною політичної парадигми в Білорусі з обранням Президентом О. Лукашенка змінилися й парадигми в історіографії (і дидактики історії) – із націонал-демократичної на дедалі проросійську (з достатньо відчутними ще радянськими інтенціями)²⁶⁶. Хоч офіційно почасті йшлося про «об'єктивізацію» історії шляхом її не лише департизації та деідеологізації, але й позбавлення тих міфів, яких вона, мовляв, набула в процесі «національної концептуалізації». Так, у підручнику, написаному 1998 р. (перше видання) колективом авторів під керівництвом Євгенія Новика для студентів та викладачів закладів вищої освіти Білорусі, наголошували, що, «відмовившись від надмірної ідеологізації і політизації історичної науки», вони «намагалися не підфарбовувати історії, як це часом робилося досі, та не подавати її лише в негативному,

²⁶⁴ Там само. С. 213.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Шадурський В. Историческая политика в Республике Беларусь: этапы развития и версии интерпретации прошлого. *Труды факультета международных отношений*: науч. сборник. Минск, 2014. Вып. 5. С. 12.

очорненому ... свідомо наклепницькому вигляді, як це часто буває тепер»²⁶⁷. Щоправда, на практиці це почасти означало повернення до білоруських навчальних видань, характерних для російської (та/чи радянської) історичної науки словесних кліше, і в цьому авторський колектив разом із Є. Новиком, який підготував для білоруської вищої школи впродовж наступних двох десятиліть декілька перевидань дидактичних матеріалів, залишався послідовним і надалі. Яскравий тому зразок – вже російськомовний підручник для студентів з історії Білорусі з найдавніших часів до 2010 р., що побачив світ 2011 р. із цілком конкретно окресленою метою: «... допомогти студентам, які вивчають історію, систематизувати отримати історичні знання, скласти об'єктивну картину найважливіших подій і на цій основі виявити закономірності історичного процесу» в умовах «перманентного перелому політичних, ідеологічних і духовних основ суспільства, коли в масовій історичній свідомості раніше накопичені знання витісняються новими, часто якісно протилежними, чим робиться спроба змінити історичну пам'ять народу»²⁶⁸. Так виглядає, що «об'єктивність» у цьому випадку у візіях співавторів підручника означала демонстрацію конструктивного впливу російського чинника на історію і Білорусі, і решти складових імперії Романових (зокрема України).

Характеризуючи політику російського уряду на землях, щойно приєднаних до Росії після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., у книжці відзначали, що в офіційному Петербурзі «враховували відмінності економічного та політичного розвитку Російської імперії та Речі Посполитої у XVIII ст.», де, зокрема, «основа економічного устрою ... була

²⁶⁷ Новік Я., Марцуль Г., Качалаў І. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Мінск: Унівэрсітэцкае, 1998. Ч. 1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г.: Вучэб. дапам. С. 5.

²⁶⁸ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 4.

однакова – феодальна власність на землю», але, на думку авторів видання, «рівень розвитку виробничих відносин в Російській імперії був вищим», бо там, мовляв, «значно раніше розпочався процес зародження товарно-грошових відносин», оскільки «поміщики Росії переводили селян на грошовий оброк як більш розвинену форму ренти, тоді як в Речі Посполитій переважала відробна рента – селяни відробляли панщину»²⁶⁹. І лише намагання імператорського двору завоювати лояльність у шляхетського стану як досі найвпливовішого на колишній території Речі Посполитої (а отже, «не створювати загрози державній цілісності Російської імперії») спонукало до збереження на відповідних теренах (серед них – і на Правобережній Україні) попередніх судових та правових порядків²⁷⁰.

Проте французько-російська військова кампанія 1812 р. у підручнику – це «Вітчизняна війна 1812 р.»²⁷¹, під час якої хоча частина «демократичних, шляхетських, міщанських, інтелігентних кіл орієнтувалася на Наполеона»²⁷² як на «визволителя від російських загарбників»²⁷³, усе ж саме військо Наполеона протрактовано у виданні як «окупант», проти якого виступила більшість населення, яке активно об'єднувалося в «народні ополчення» і врешті перемогло, хоча жодних економічних преференцій для себе не здобуло: податки не зменшилися, кріпосне право не скасували за одночасного збереження прав та привілеїв шляхти (навіть тої, яка «скомпроментувала себе співпрацею з Наполеоном»)²⁷⁴.

Водночас, описуючи рух «російських дворянських революціонерів-декабристів», у підручнику відзначали, що

²⁶⁹ Там само. С. 163.

²⁷⁰ Там само. С. 165.

²⁷¹ Там само. С. 174.

²⁷² Там само. С. 175.

²⁷³ Там само. С. 179.

²⁷⁴ Там само. С. 179–181.

представники цього напрямку, з одного боку, готували в Російській імперії державний переворот із метою проведення надалі у Росії реформ, а з іншого – не зважали на національні рухи всередині імперії Романових, хіба що будучи готовими до співпраці з польською стороною – у декабристському Південному товаристві навіть допускали повстання у результаті незалежної Польщі із долученням до її складу білоруських, литовських та частини українських земель (тобто право на національне самовизначення тамтешніх народів навіть не бралось до уваги), але більшість репрезентів були проти будь-яких поступок навіть полякам²⁷⁵.

У цьому ж ключі оцінено і повстання 1830–1831 рр., інспіроване та проведене, на думку авторів підручника, насамперед «шляхтою, незадоволеною поділами Речі Посполитою та порушенням російським урядом польської Конституції 1815 р.», і хоч у процесі серед повстанців визріли «революційно-демократичний» та «аристократичний» табори, жоден із них не висував питання національного визволення інших народів Російської імперії, а лише йшлося про відновлення незалежності Речі Посполитої у кордонах 1772 р.²⁷⁶.

Зрештою, і Січневе повстання 1863–1864 рр., як відзначено у книжці, було спровоковане насамперед «польським питанням», і навіть серед тих представників «демократів», які репрезентували готову до найрадикальніших дій групу повстанців, хоч і висловлювалися позиції щодо відстоювання рівності національних прав білорусів, литовців та українців із поляками, у контексті державотворення вони виступали винятково «за єдину незалежну Польщу в кордонах 1772 р.» (тут автори підручника, щоправда, дещо хибно ототожнили останню зі всією колишньою Річчю Посполитою)²⁷⁷.

²⁷⁵ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 183.

²⁷⁶ Там само. С. 184.

²⁷⁷ Там само. С. 213.

Врешті, хоч саме повстання, як визнавали на сторінках видання, справді мало «національно-визвольний характер», але останній стосувався радше польського населення та й скерування його «шляхетським керівництвом на реалізацію в основному польських державних і соціально-культурних інтересів не сприяло приєднанню до нього широких кіл білоруського, литовського та українського населення», хоча воно таки спонукало російську владу до прискорення розпочатих напередодні реформ, які надалі тривали впродовж 1860–1880 рр., а також активізувало національні рухи серед білорусів, українців та литовців²⁷⁸. Водночас характерно, що Є. Новик та його співавтори стверджували, що ці рухи ніколи не були спрямованими проти Росії – ба більше, на їхню думку, перебування теренів тих же Білорусі та України у складі імперії Романових, а не, як раніше, Речі Посполитої, було «єдиним порятунком цих народностей від їх знищення поляками, оскільки в результаті насильної політики колонізації та окатоличування ... етноси перестали би існувати»²⁷⁹. Це, мовляв, була ще одна, якщо не найголовніша, причина, чому більшість населення Литви, Білорусі та України не підтримувало польських повстанських акцій проти російської влади, бо ніколи «не просило польську шляхту звільнити його від Росії»²⁸⁰.

Натомість Російська імперія постала на сторінках видання як сторона, яка, попри все, таки намагалася інтегрувати простір від Литви до Польщі, Білорусі та України шляхом: аграрних реформ (ще починаючи з 1830-х років від реформ «буржуазно-прогресивного характеру» щодо державного селянства, ініційованих Павлом Кисельовим, через селянську реформу скасування кріпосного права після 1861 р. і аж впритул до початку Першої світової війни, коли напередодні почала реалізовуватися

²⁷⁸ Там само. С. 218.

²⁷⁹ Там само. С. 219.

²⁸⁰ Там само.

столипінська реформа)²⁸¹; промислової революції²⁸²; урбанізації та інтенсифікації торгівлі як всередині Російської імперії (зокрема поміж Україною, Білоруссю, Литвою, Польщею та власне російськими губерніями імперії Романових), так і зі сусідніми їй державами²⁸³; поступового переведення системи освіти з-під церковного впливу в підпорядкування держави та створення умов для «умовної доступності суспільства до навчальних закладів, відсутності обмежень національного характеру, забезпечення дівчатам права відвідувати школу»²⁸⁴ тощо.

За таких обставин більшість населення Литви, Білорусі та України якщо і було готовим до якогось протистояння, то радше за реформи в Російській державі, і навіть проти самодержавства, але не проти Росії як держави. Цим у підручнику й пояснювали феномен «буржуазно-демократичної» революції 1905–1907 рр. в імперії Романових, спровокованої тим, що хоч Росія протягом попередніх десятиліть «рухалася досить швидкими темпами на буржуазному шляху розвитку», однак (і тут вже розпочинається вторування радянській історіографічній риториці) «однією з особливостей цього розвитку була наявність феодально-кріпосних пережитків в політичній та соціально-економічній сферах», серед яких називалися «самодержавство, поміщицьке землеволодіння, селянська община, общинне землеволодіння, напівкріпосницькі форми експлуатації селян ... становий поділ суспільства і суспільна нерівність, відсутність у громадян демократичних прав і свобод»²⁸⁵.

До Лютневої ж (також, за визначенням авторів, «буржуазно-демократичної») революції, розпочатої у 1917 р., призвели,

²⁸¹ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 195–196, 205–212, 249–253.

²⁸² Там само. С. 196–197, 233–238.

²⁸³ Там само. С. 198–199, 229–230, 238–242.

²⁸⁴ Там само. С. 200–201, 282–283.

²⁸⁵ Там само. С. 258.

як аргументували на сторінках підручника, «глибокі економічні та політичні кризи», спричинені Першою світовою війною. Однак сам перебіг революційних подій наприкінці зими – навесні 1917 р. у Є. Новика та його колег відображений дуже своєрідно: виявляється, із ліквідацію в Росії самодержавства до влади прийшли «російські масони» (так охарактеризовані у підручнику представники Тимчасового уряду), які «як носії чужої ідеї западництва, вступили на шлях знищення державності та армії», оскільки «Росію міряли західними мірками, хотіли перебудувати її і російський народ за західноєвропейським зразком ... але забували про дійсно унікальну “російську свободу духу”, яка породжувала “російську вольницю” та “російський бунт”» (йшлося про всю територію колишньої імперії, зокрема Україну)²⁸⁶.

Ба більше, мовляв, через те, що на цьому тлі саме більшовики «боролися за єдину та суверенну Росію», їхній Жовтневий переворот (у книжці його, вслід за радянською традицією, окреслили «революцією») у підсумку підтримало чимало офіцерів колишнього війська Російської імперії, склавши основу Червоної армії, яка розпочала війну проти білогвардійців, на чолі якої «стояли “діти лютого” [прибічники Лютневої революції – П. А.], які разом з Антантою бажали знищити Росію та перетворити її в колонію» (це, до речі, написано 2011 р.!)²⁸⁷.

Характерно, що серед ознак «розпаду Російської держави» автори підручника вважали й оголошення автономії України, а далі – незалежності УНР, що пізніше спонукало більшовиків «боротися сміливо та рішуче ... проти уряду Петлюри»²⁸⁸. Тож більшовики для Є. Новика та його співавторів – це не руйнівники російської державності, а навпаки – її реконструктори. Та й для білоруського національного

²⁸⁶ Там само. С. 271.

²⁸⁷ Там само. С. 271–272.

²⁸⁸ Там само. С. 272.

державного проекту становлення державності інших сусідніх народів було, на думку авторів підручника, несприятливою обставиною, адже «Центральна рада України розпочала українізацію південної частини Білорусі, яка відійшла до неї згідно із Брестським договором, литовське керівництво ... претендувало на приєднання західних регіонів Білорусі до своєї держави ... Керівники Польщі на словах були за федеративні відносини з Білоруссю, Україною та Литвою, але насправді хотіли “проковтнути” їх і приєднати до Польщі, що означало би відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р.»²⁸⁹. Врешті і посталу навесні 1918 р. БНР Є. Новик із колегами оцінював лише як «спробу створення білоруської національної державності на буржуазній основі», яку, втім, не вдалося повноцінно реалізувати, оскільки, мовляв, жодного міжнародного визнання вона не отримала, та й всі питання державного рівня на підконтрольній їй території «вирішувалися не Радою і Народним секретаріатом БНР, а німецькою військовою адміністрацією», та й саме її керівництво начебто було відірваним від білоруського народу²⁹⁰. Хоча це ще не найгірші характеристики, надані в цьому підручнику тогочасним національним утворенням на теренах колишньої Російської імперії, які загалом подавалися як «спроби здійснити державний переворот, ліквідувати радянську владу [там, де вона вже встигла встановитися на рубежі 1917–1918 рр., зокрема в Україні – П. А.] і усунути більшовиків від управління краєм»²⁹¹. Утім кульмінацією стала подія, за яку, як видається, вболівали й самі автори підручника – після завершення Першої світової війни та капітуляції Центральних держав, які підтримували БНР та Українську Державу, для більшовиків знову склалися сприятливі обставини для

²⁸⁹ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 306.

²⁹⁰ Там само. С. 307–308.

²⁹¹ Там само. С. 303.

посилення своїх позицій у регіоні та становлення тут уже радянських республік²⁹².

Схожі тези Є. Новик із колегами повторював і у підручнику, призначеному для аудиторії білоруських одинадятикласників, що побачив світ за його загальною редакцією у 2009 р. У виданні відзначалося, що національні державотворчі проекти на колишніх західних теренах Російської імперії, серед них – і БНР (вочевидь, на їхню думку, й УНР та Українська Держава), почасти були інспірованими та підтримуваними зовнішніми силами, що від самого початку було стратегічною помилкою, бо дистанціювало державне керівництво того чи того національного державного утворення від самого народу, який не підтримував перебування на його території іноземного війська («чи це мова йшла про війська Центральних Держав, чи Антанти»)²⁹³.

На думку авторів підручника, ситуація суттєво не змінилася й після завершення Першої світової війни, коли західні держави-переможці були більш зацікавлені у створенні міцної Польської держави (зокрема внаслідок приєднання до неї принаймні частини литовських, білоруських та українських земель, які належали до Речі Посполитої напередодні поділів наприкінці XVIII ст.) як буферної зони між Європою та більшовицькою Росією, аніж у підтримці ще якихось національних держав поміж Польщею та Росією²⁹⁴. Це, зокрема, як відзначено у виданні, проявилось у значній допомозі держав Антанти польській стороні зі швидкої розбудови власних збройних сил, що, врешті, дало змогу відбити більшовицький наступ 1920 р., домогтися підписання Ризького мирного договору 1921 р.,

²⁹² Там само. С. 308–312.

²⁹³ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. мовай навучання / пад рэд. Я. К. Новіка. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2009. С. 109–110.

²⁹⁴ Там само. С. 110–111, 116.

який санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Радянською Росією²⁹⁵.

Схожим чином охарактеризована БНР на сторінках підручника з білоруської історії 2021 р., що вийшов під загальним науковим керівництвом Олександра Касовіча та Андрія Солов'янова, які стверджували, що їй «не вдалося реалізувати ідеї національної свободи та державної незалежності ... бо не стала справжньою державою ... будучи повністю підпорядкованою німецькій окупаційній адміністрації та діяла в межах обмеженої встановленої компетенції»²⁹⁶, а подальша «польська окупаційна адміністрація» 1919–1920 рр. дозволу на подальше існування білоруського національного уряду не дала²⁹⁷. УНР же згадана у виданні лише раз – і то фактично в негативному ключі – як сторона, яка за результатами перемовин у Брест-Литовську долучилася до «розподілу» білоруських теренів разом із Німеччиною та Радянською Росією, отримавши «частину Білорусі на південь від Поліської залізниці»²⁹⁸. Однак, судячи з подальших пасажів, і до неї ставлення авторського колективу було несерйозним – по-перше, О. Касовіч зауважував, що вже незабаром, після поразки Німеччини у Першій світовій війні у листопаді 1918 р., більшовики анулювали Брест-Литовську мирну угоду, а події 1919–1921 рр. включно з укладенням Ризьким миром зображені переважно в контексті саме протистояння Польщі та Радянської Росії і фактично не згадано ні українського, ні білоруського чинників²⁹⁹.

²⁹⁵ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі... С. 116–120.

²⁹⁶ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. А. В. Касовіча, А. П. Салаўянава. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2021. С. 26.

²⁹⁷ Там само. С. 113.

²⁹⁸ Там само. С. 112.

²⁹⁹ Там само. С. 112–114.

Із подібних підходів написаний і збірник курсу лекцій для білоруської вищої школи, зокрема студентів історичних факультетів, присвячений періоду від кінця XVIII до кінця XX ст., що підготував 2002 р. до друку колектив авторів, який очолив Петро Бригадін – відомий історик і на той момент міністр освіти Республіки Білорусь та колишній ректор Академії управління при Президенту Республіки Білорусь³⁰⁰.

Відзначаючи особливості «довгого XIX століття», на початку видання зауважували, що йдеться про час, коли з білорусами та «іншими народами західного регіону колишньої Російської імперії [серед них – й українців – П. А.] ... з'являється тісний зв'язок з історичною долею російського народу»³⁰¹. Та й між Білоруссю й іншими складовими імперії Романових, як намагалися продемонструвати автори книжки, були налагоджені та утримувалися протягом століття тісні контакти на суспільно-політичному, соціально-економічному, культурному рівнях. Так, зокрема, відзначаючи розвиток економічних відносин у регіоні, зокрема шляхи торгівлі з та до білоруських земель, у виданні зауважували, що у цьому контексті «особливо поширили зв'язки з Росією та Україною»³⁰², що ставало особливо очевидним під час, наприклад, проведення на білоруських теренах ярмарків (щорічно майже 200), куди «привозили сільськогосподарські і промислові товари не лише з Білорусі, але і Московської, Володимирівської, Нижньогородської губерній, України, Польщі, Пруссії і т. д.»³⁰³.

Водночас простір Польщі, Литви, Білорусі та Правобережної України постав як терен, де протягом декількох десятиліть

³⁰⁰ Бригадін П. І., Ладысеў У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Мінск: РІВШ БДУ, 2002. Ч. 2: XIX–XX стагоддзі: Курс лекцый. 656 с.

³⁰¹ Там само. С. 3.

³⁰² Там само. С. 37.

³⁰³ Там само.

тривала боротьба між спробами «зміцнити самодержавні тенденції ... та основи монархічного правління» зі сторони Російської імперії та залишити їх у сфері впливу польського чинника, який хоча перетворився на бездержавного, але за підтримки шляхти, яка опинившись у складі імперії Романових, все ж «марила про відновлення Речі Посполитої і автономної Литви у її складі», намагався декілька разів (під час війни 1812 р. та двох повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр.) «відновити втрачену державність та минулу велич»³⁰⁴.

І хоч у такому своєрідному протистоянні загроз колонізації та/чи русифікації цих територій, зокрема, литовці, білоруси та українці відображені протягом більшої частини XIX ст. радше як об'єкти, а не суб'єкти такої боротьби, однак, як відзначали автори, згадані процеси впливали й на ці народи, спонукаючи розвиток їхніх національних рухів та вирішення соціально-економічних проблем, а саме, скасування кріпосного права, а в другій половині XIX ст. – і проведення інших реформ у руслі «буржуазного розвитку держави»³⁰⁵, хоч і дещо обмеженого, бо ж відбувався в умовах «хоч і модернізованої, але, за суттю, старої політичної системи, при збереженні самодержавного та станового ладу»³⁰⁶. Сукупно, врешті, це призвело до появи серед «бездержавних» народів імперії (зокрема українського) вимог «соціального і національного визволення» та проти «деспотії і пригнічення» з поступовим становленням «нової концепції національно-державної ідеї»³⁰⁷. Хоч і надалі, як і до цього, цим націям доводилося виборювати своє право на існування поміж польським шляхетством, яке, як відзначали у виданні, послідовно стверджувало, що «Литва, Білорусь,

³⁰⁴ Брыгадзін П. І., Ладысеў У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі... С. 39–40.

³⁰⁵ Там само. С. 107.

³⁰⁶ Там само. С. 112.

³⁰⁷ Там само. С. 81.

Волинь, Поділля і Україна завжди були одним [з поляками – П. А.] народом, єдиною Польщею»³⁰⁸, хоча, на думку П. Бригадіна та його колег, ні білорусів, ні українців «не цікавила проблема відновлення Речі Посполитої обох народів, у якій вони не були ані першим, ані другим народом»³⁰⁹, та російською імператорською владою, яка апелювала до спільного походження «трьох племен “руського” народу», для чого поруч із канцеляризмами «Південно-Західний» та «Північно-Західний край» функціонували поняття «Білорусь» та «Малоросія» (на окреслення Наддніпрянської України), щоб наголосити на спільно-кореневості з «Великоросією» (власне Росією)³¹⁰.

Попри такі виклики, за спостереженням авторів книжки, українцям, як і білорусам та литовцям, упродовж XIX ст. вдалося пройти шлях національної емансипації від культурно-просвітницької стадії кінця XVIII – початку XIX ст. («крайового патріотизму частини шляхти та магнатів») до стадії, «пов'язаної з політичною агітацією» відповідних переконань національною інтелігенцією серед загалу в другій половині XIX – на початку XX ст. і врешті появи перших політичних партій, які відстоювали потребу якщо не незалежності, то принаймні автономії для свого народу³¹¹. Тож, як зауважили у виданні, коли у Російській імперії 1905 р. розпочалися революційні події, їх відлунням були виступи та акції протесту й в Україні, зокрема в Києві, Харкові та Севастополі, де поруч зі закликами до реформування самодержавної системи в імперії та соціальними вимогами виголошувалися й національні гасла, а також до 1907 р. відбувалася активізація робочого, селянського та національно-визвольного руху³¹².

³⁰⁸ Там само. С. 73.

³⁰⁹ Там само. С. 141.

³¹⁰ Там само. С. 53–54.

³¹¹ Там само. С. 155–159.

³¹² Там само. С. 202–210.

Щоправда, з початком Першої світової війни – цієї, за твердженням авторів книжки, «боротьби за розподіл вже розподілених територій та “сфер впливу” поміж основними двома групами капіталістичних держав: Троїстого союзу ... і країнами Антанти», у яку Росія (а разом із нею – значна частина українських теренів) вступила «під лозунгом братерської солідарності зі Сербією, оборони слов'янського населення від німецького мілітаризму», а також із урахуванням своїх інтересів в Османській імперії (включно зі заволодінням протоками Босфор і Дарданелли), у Персії (Ірані) та в підавстрійській Галичині («Галицї»)»³¹³. Як відзначали П. Бригадін та його співавтори, у той момент, як «маєтні класи [типова словесна калька родом із ще радянської історіографії – П. А.] підтримали урядову військові політику», пропагуючи «ідеї панславізму і націоналізму, передбачаючи близьку перемогу “слов'янської зброї”»³¹⁴ (зрештою, як і більшість ліберально-демократичних та соціалістичних партій, які закликали населення «до громадянської згоди в “ім'я Вітчизни”»), крайні ліві організації, зокрема більшовики, виступали проти участі імперії Романових у війні, оскільки вважали останню «імперіалістичною, загарбницькою», а тому закликали своїх прихильників «змагатися за поразу свого уряду і перетворення війни імперіалістичної у громадянську»³¹⁵. Водночас перебіг самої війни хоч і подано як час викликів безпековій, економічній, зрештою – культурній, сферам національного життя народів Російської імперії, які опинилися безпосередньо в центрі бойових дій між німецько-австро-угорським та російським військами, однак на сторінках книжки цей проміжок часу подано й як період відродження серед політичних та інтелектуальних кіл ідей відродження чи то ВКЛ,

³¹³ Бригадін П. І., Ладыев У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі... С. 237.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Там само. С. 238.

а чи й створення «Сполучених штатів Білорусі, Литви, Латвії та України від Балтійського до Чорного морів» (обидві концепції обговорювалися у 1916 р.), хоча самі автори відзначали, що вони в тодішніх умовах не мали шансів бути реалізованими, тому що, з одного боку, ні в планах «кайзерівської Німеччини» не було створення будь-яких незалежних державних утворень на відповідному просторі, ані уряди держав Антанти не були зацікавлені у будь-яких внутрішніх трансформаціях Російської імперії як свого союзника, принаймні до завершення війни³¹⁶.

Через такий підхід і подальші національні державотворчі процеси, що активізувалися на тлі революційних процесів, які розпочалися у різних частинах Російської імперії наприкінці лютого 1917 р. – від становлення БНР і до незалежної УНР, а далі – Української Держави, яку очолив П. Скоропадський, автори книжки оцінювали винятково зі спробами «кайзерівської Німеччини» створити на цих теренах буферну зону між собою та Росією і послабити останню. Зрештою, саме начебто небажання населення підтримувати пронимецьку орієнтацію своїх урядів (адже сприймали перебування німецького та австро-угорського військ на білоруських та українських землях як окупацію) та втома цивільного населення (та й військовиків) від затяжної війни, підживлена більшовицькою «умиротворяючою» пропагандою, призвели до подальшої внутрішньої збройної боротьби і врешті остаточного встановлення радянської влади як у Білорусі, так і в Україні на початку 1920-х років³¹⁷.

Подібні підходи поступово перейшли і на рівень навчальних видань для середньої школи у Білорусі. «Традиційними» авторами шкільних підручників, у яких окреслювалося «довге ХІХ століття», стали історики з Мінська Сергій Панов, Володимир Сосно та дослідниця з Гродно Світлана Морозова, чиї навчальні видання вже пережили в Білорусі декілька перевидань.

³¹⁶ Там само. С. 245–247.

³¹⁷ Там само. С. 295–303.

Характерним прикладом концептуального підходу згаданих співавторів є одна з останніх редакцій їхнього підручника, присвяченого історії Білорусі періоду кінця XVIII – початку XX ст. – від поділів Речі Посполитої до Першої світової війни, що побачив світ у 2018 р.³¹⁸. У цей час, як відзначали у вступі видання автори, у Центрально-Східній Європі (зокрема і на теренах сучасних Білорусі та України) «відбувався перехід від феодальних до буржуазних відносин, спалахували повстання і буржуазно-демократичні революції, точилися битви Вітчизняної війни 1812 р. [французько-російська війна 1812 р. – П. А.] і Першої світової війни», формувалися нації (хоч і бездержавні) на тлі визрівання національної свідомості та національної ідеї, кінцева мета якої полягала у створенні тою чи тою нацією власної держави³¹⁹.

Історія більшості українських теренів у підручнику аналізується на тлі розгляду минувшини білоруських земель, які після трьох поділів Речі Посполитої опинилися у складі Російської імперії, як і українське Правобережжя, зокрема Київщина, Волинь, Західне Поділля, Брацлавщина. Варто відзначити, що з 1770–1780-х років до Російської імперії, за результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр., остаточно було приєднано й терени сучасного Півдня України.

Окреслюючи політику російської влади щодо різних суспільних прошарків на щойно приєднаних територіях, автори видання відзначали, що насамперед особлива увага була звернена на шляхту, яка досі, впродовж ранньомодерного періоду, і на білоруських, і на українських землях відігравала роль провідного та елітного стану та, врешті, навіть вже

³¹⁸ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. У. А. Сосны. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2018. 159 с.

³¹⁹ Там само. С. 3.

в нових умовах була «основною економічною та політичною силою, яка марила про відновлення колишньої державності у вигляді Речі Посполитої та Великого Князівства Литовського»³²⁰. Намагаючись «задобрити» представників шляхетського стану (як і місцевого духовенства) та поступово інтегрувати до нових реалій, російська імператорка Катерина II ініціювала надання їм дворянства. Відтак, узамін на збереження власних поміщицьких маєтків зі житлом, землями, підприємствами, зрештою – селянами, більшість вчорашніх репрезентантів шляхти та духовного стану присягнули на вірність російській очільниці³²¹. Врешті, це могло допомогти зберегти і свій політичний та адміністративний вплив на місцевому рівні, адже, як відзначали у книжці, хоч «місцеві жителі мали можливість працювати на адміністративних посадах ... проте посади губернаторів могли обіймати лише чиновники, які вірно служили царському уряду»³²².

У підручнику наголошували, що в нових реаліях більшість селянства (навіть частина досі особисто вільних державних селян, яких із феодалної залежності від держави почали дедалі частіше переводити у приватні поміщицькі маєтки) ставала фактично власністю таких щойно спечених дворян (і чиновників), їх безапеляційно могли продати, перевезти в будь-який момент в інше місце, і при цьому селяни не мали права будь-яким чином скаржитися на своїх господарів. Водночас на представників чоловічої статі як із числа селянського, так і міщанського прошарку почали поширювати досі невідому ні в Білорусі, ні на більшості територій України, щойно включених до складу імперії Романових, рекрутську повинність, відповідно до якої розпочався їх призов на 25-річну військову службу до російської армії.

³²⁰ Там само. С. 8.

³²¹ Там само.

³²² Там само.

У контексті зміни становища міщан на відповідних теренах С. Панов, С. Морозова та В. Сосно відзначали, що характерна для цього простору у попередні століття система магдебурзького права з автономією міста та його мешканців була скасована, на міста і містечка, які стали повітовими центрами, поширилася система російського міського управління, а мешканці інших, менших, містечок взагалі почасти прирівнювалися до селян-кріпаків³²³.

Водночас більшість українських земель, як і білоруські на сторінках видання – це і простір, на якому з 1794 р. була локалізована єврейська зона осілості, у межах якої дозволялося постійне проживання осіб, які визнавали свою приналежність до єврейської національності і сповідували юдаїзм. Автори підручника зауважували, що оскільки євреї займалися здебільшого тільки торгівлею і ремеслами, вони селилися переважно в містах та містечках і складали у них левову, а то й основну, частку всього міського населення на українських та білоруських землях³²⁴.

Наступний вагомий епізод, у якому фігурують українські терени у підручнику, – період напередодні вторгнення французького війська, очолюваного Наполеоном, до Російської імперії. Зокрема, у навчальному виданні згадується т. зв. «план Огінського» – державний проект авторства сенатора Міхала Клеофаса Огінського 1811 р. зі створення на території восьми губерній Російської імперії: Віленської, Волинської, Гродненської, Вітебської, Могильовської, Мінської, Київської, Подільської, а також Білостоцької області та Тернопільського краю автономного ВКЛ. Утворення, за задумом М. Огінського, мало би стати певною протигагою створеному Наполеоном 1807 р. на частині польських земель Варшавського герцогства. Останнє мало підтримку й серед частини місцевої еліти в підросійських Білорусі, Литві та Україні, які сприймали таку подію як перший крок

³²³ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 9.

³²⁴ Там само. С. 10.

до відновлення колишньої Речі Посполитої. У таких умовах відновлене в дещо гібридній формі ВКЛ під скіпетром Петербурга, за планом сенатора, могло би віднадити цю групу від підтримки французької армії в умовах тоді ще лише ймовірної війни з Росією, тим паче за умови обіцянки локальній еліті внутрішнього самоврядування у межах створеної провінції. Однак проєкт так і не підтримав імператор Олександр I, і його не було імплементовано російською стороною ні напередодні, ні тим більше з початком нападу наполеонівської армії у червні 1812 р.³²⁵

Натомість карту відродження ВКЛ спробувала розіграти французька сторона. Як відзначали С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, вже 19 червня (1 липня за новим стилем), через тиждень від початку французько-російської війни (у виданні її названо вслід російській історіографії «Вітчизняна»/«Айчинная»), у Вільні (тепер – Вільнюс) було створено Тимчасовий уряд ВКЛ, який, втім, свою дію на українські території не поширював (французька армія туди не дійшла, за винятком західних околиць Волинської губернії), обмежившись Мінською, Віленською, Гродненською губерніями та Білостоцьким округом. Однак хоча спочатку ідея постанови такого утворення отримала чимало прихильників головно серед білоруської та литовської еліт, однак, як зазначили автори підручника, коли стало зрозуміло, що основним завданням ВКЛ мало би стати надійне поповнення рекрутами з числа місцевого населення війська Наполеона та його продовольча підтримка («Загальновідома вимога Наполеона до литовської делегації у Вільнюсі: “Хліба, хліба і хліба”»), це врешті призвело до розчарування навіть серед ще вчорашніх прихильників очільника Франції, які спочатку сподівалися на сприяння з його сторони у справі відродження Речі Посполитої і збільшення підтримки на користь Росії³²⁶.

³²⁵ Там само. С. 12.

³²⁶ Там само. С. 15–17.

Урешті кампанія 1812 р. завершилася «вигнанням наполеонівської армії», яке від відступу «перетворилося на її втечу» за межі Російської імперії. Однак, як відзначали автори видання, і регіонам, які зачепила військова кампанія 1812 р., вона принесла «великі спустошення», частина людей загинула, «багато міст і сіл було зруйновано» і майже вдвічі зменшилася кількість худоби та посівні площі. У таких умовах лише добрі врожаї повоєнних 1813 р. та 1814 р. урятували місцеве населення від масового голоду³²⁷.

З іншого боку, попри те, що військові обставини мали би вносити певні суспільні зміни, у виданні відзначили, що навіть до скасування кріпосного права справа не дійшла, попри те, що селяни у складі народних ополчень долучилися до перемоги російського війська. Це певною мірою призводило до спорадичних сутичок на просторі Литви, Білорусі та частково України (на її північних теренах між поміщиками, які поверталися у свої маєтки, та селянами, частина з яких почала вважати себе вільними після подій 1812 р.).

У той же момент, як відзначали у підручнику, певного соціального напруження в окресленому регіоні додавав той факт, що для власників маєтків, які в часі війни перейшли на бік Франції, спеціальним імператорським маніфестом від 12 грудня 1812 р. оголошувалося помилування – власне для тих, хто упродовж наступних двох місяців повертався з-за кордону. Власність на користь держави у результаті була конфіскована лише у тих, хто так і не повернувся після завершення зазначеного періоду³²⁸.

Все ж, за словами С. Панова, С. Морозової та В. Сосна, окрім спустошення, французьке військо принесло зі собою на східні терени від Литви до частини України опосередковано й «теорію французьких просвітників про природні права» та «їх ідею суспільного договору», який після 1812 р. повпливав

³²⁷ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 16–17.

³²⁸ Там само. С. 17.

на розвиток громадської думки на західних теренах Російської імперії. Такий стан справ супроводжувався появою всіляких масонських лож та таємних товариств, з-поміж яких у підручнику згадуються Товариство філолатів (серед співзасновників був і відомий у майбутньому поет, а станом на час заснування організації у 1817 р. – студент Віленського університету Адам Міцкевич) та розвинуте на його базі Товариство філаретів (створене 1820 р.), представники яких пропагували ідеали, суголосні з гаслами Французької революції – рівності та свободи, які у контексті Російської імперії ще й доповнилися вимогами скасування кріпосного права та надання усім народам імперії можливості незалежного існування (зокрема й українцям)³²⁹.

Водночас, окреслюючи в Росії «боротьбу проти самодержавства» з боку «дворянських революціонерів-декабристів», у виданні відзначали, що прибічники цього руху не передбачали незалежності для якоїсь із частин імперії (виняток становила лише Польща). Втім, незважаючи на це, на початку 1820-х років тривав постійний діалог між цим осередком та польським Патріотичним товариством, члени якого ставили собі за мету відновлення Речі Посполитої у межах кордонів 1772 р., тобто на польських, білоруських, литовських та частково українських територіях. Однак, врешті, це все зійшло нанівець після невдалого декабристського повстання у грудні 1825 р.³³⁰

Описуючи перебіг Листопадового повстання 1830–1831 рр., яке, як відомо, розпочавшись із підросійського Царства Польського, через декілька місяців поширилося за Литву, Білорусь та Правобережну Україну, автори підручника про останній регіон практично не згадали, зосередивши увагу насамперед на діяльності Віленського центрального повстанського уряду, до якого увійшли шляхтичі-повстанці головно з литовських та білоруських теренів. Щоправда, у виданні все ж наголошували,

³²⁹ Там само. С. 20.

³³⁰ Там само. С. 21–22.

що метою діяльності цього інституту, як і всього повстання загалом, було, поруч із боротьбою проти російського самодержавства, й відновлення Речі Посполитої у межах 1772 р., тобто включно з частиною українських земель.

Водночас на сторінках книжки відчутним є протиставлення авторами самого контингенту повстанців, до числа яких, мовляв, належали «шляхта, учнівська молодь, католицьке і часткове уніатське [греко-католицьке – П. А.] духовенство», пересічним селянам та міщанам. Їх начебто набирали у повстанські загони переважно примусово, вони не були взагалі зацікавлені воювати проти російської сторони. Зрештою, не обійшлося тут і без очевидного антипольського меседжу від авторів видання, які іронічно зауважували, що «заклики до боротьби “за Польщу, вітчизну нашу” не викликали ентузіазму у більшості населення», тим паче, коли питання державності польських земель колишньої Речі Посполитої взагалі не порушувалося, як і були проігноровані очікування селянства щодо скасування кріпацтва та надання землі у їхню власність. Власне ось цей факт, що «пани не хотіли визволити селянство, бо втративши панщину і підданство селян, вони втратили б і доходи», і подається у книжці як чи не ключова причина того, що вже до осені 1831 р. російській владі вдалося це повстання придушити і впродовж наступних років розпочати курс на послаблення польського впливу на тих землях, де відбувалися протестні рухи³³¹.

Одним із напрямків політики у цьому контексті стала конфесійна сфера. Так, у книжці відзначалося, що у другій половині XVIII – на початку XIX ст. на тих теренах, які увійшли до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої (включно з Правобережжям України), досить потужні впливи мали Католицька та «Уніатська» (тобто Греко-Католицька) Церкви. Однак відчутним є упереджене ставлення авторів підручника

³³¹ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 22–23.

до цих конфесійних напрямків християнства. Так, католицизм для них – це насамперед про «ополячення» колись православних представників шляхти Литви, Білорусі та України, постійне інспірування серед них ідей відродження Речі Посполитої та, мовляв, пов'язану з цими процесами діяльність ордену єзуїтів, незважаючи на те, що останні одні з перших присягнули на вірність російській імператорці Катерині II після входження відповідних земель до складу Росії. «Перепало» на сторінках видання і греко-католикам – частина з них, мовляв, «схилилися до зближення з костелом» (тобто з католицизмом), що подавалося як ледь не зрада свого «православного обрядового коріння». Таке «загравання» не додавало жодного авторитету цій частині віруючих і з католицької сторони, яка зі свого боку називала «уніатство “мужицькою вірою”»³³². Тим не менше, як наголошували С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, частина греко-католиків зберігали тісні контакти з православними колами і на рубежі XVIII–XIX ст. навіть перейшли у православ'я. Однак частка православних вірян у Литві, Білорусі та Правобережній Україні за рахунок вчорашніх греко-католиків (та, зрештою, католиків) набула тенденційного виміру вже впродовж першої половини XIX ст. – після вигнання членів ордену єзуїтів за межі Російської імперії відповідно до указу імператора Олександра I 1820 р., дедалі частішого закриття костелів і відібрання у католицького духовенства основної маси церковних земельних володінь упродовж 1830–1840 рр. (як відповідь на підтримку Католицькою Церквою Листопадового повстання 1830–1831 рр.) і врешті «приєднання уніатської церкви до Рускої (в оригіналі – “Рускай”) православної» відповідно до рішень Полоцького собору 1839 р., унаслідок затверджених імператором Миколою I³³³. Фактично ж йшлося про остаточну ліквідацію в межах Російської імперії як ідейно ворожої Руської

³³² Там само. С. 26–27.

³³³ Там само. С. 27–28.

Греко-Католицької Церкви, заснованої ще 1596 р., на просторі від частково Литви, Білорусі та Правобережної України – процес, який розпочала ще 1795 р. Катерина II, скасувавши своїм указом унійну Київську митрополію та єпархії, окрім Полоцької. Однак у підручнику автори вирішили детальніше не аналізувати цю спробу одномоментно знищити цілий понад двохсотлітній церковно-культурний феномен, лише коротко зауваживши, що «ліквідація унійної (“ўніяцкай”) церкви супроводжувалася заміною унійних книг, ікон та начиння на православні, внаслідок цього було втрачено багато предметів унійного культу»³³⁴. Втім автори дидактичного видання таки визнавали, що багато з вчорашніх греко-католиків продовжували дотримуватися своїх колишніх традицій, оскільки «віруючим було важко звикнути до православних священників, нових молитовників, іконостасів»³³⁵.

Під час розгляду соціально-економічної ситуації на просторі від Литви, до Білорусі та Правобережжя України впродовж першої половини і до середини XIX ст. у підручнику наголошувалося, що чи не найбільше в центрі уваги у цей час стояло питання збереження (у якому були зацікавлені поміщики) чи скасування (до чого апелювали узалежнені селяни) кріпосного права. Зволікання уряду щодо цього спорадично призводили до відмови селян підпорядковуватися власникам господарств чи виходити на відробіток панщини, а також нападів на поміщицькі двори чи селянських заворушень. Тим не менше, як відзначили автори видання, вирішення ключового для цього періоду аграрного питання (щодо права власності на землю та її розподілу) все ж розпочалося з прошарку державних (становили 1/5 усього тодішнього селянства), а не загалу кріпосних селян. Пов'язаною з цим була реформа, ініційована наприкінці 1830-х років тодішнім міністром державних

³³⁴ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 28.

³³⁵ Там само.

маєтностей графом П. Кисельовим. У ході реалізації реформи провели опис державних володінь, зменшувалися повинності державних селян за одночасного збільшення їх земельних наділів, а самих селян переводили з панщини на чинш. Водночас припинялася дотеперішня практика передачі казенних земель (а разом із ними – і селян, які ними користувалися) в оренду приватним особам. У правовому контексті у державних селах створювалися сільські громади – общини, які очолювало виборне керівництво, які отримали повноваження самостійного вирішення господарських, адміністративних та судових справ³³⁶.

У книжці зазначено, що з метою часткового послаблення напруги у відносинах між рештою кріпосних селян та поміщиками наприкінці 1840-х років російський уряд за сприяння все того ж П. Кисельова запровадив у поміщицьких селах литовських, білоруських та українських теренів т. зв. «інвентарну реформу», відповідно до якої регламентувалися розміри наділів та повинностей, які фіксувалися в інвентарях, ведення яких було обов'язковим не тільки для селян, а й для поміщиків. «Інвентарна реформа офіційно обмежила владу поміщиків і дала селянам-кріпакам хоч якусь можливість відстоювати свої інтереси, – зауважували автори підручника, хоч при цьому й підсумовували, що вона “викликала опір поміщиків, які не бажали нормалізації селянських повинностей” та й самі ці перетворення не знищили кріпацтва, яке й надалі залишалося “основою феодальних порядків”»³³⁷.

Водночас Білорусь із Литвою та Правобережною Україною на сторінках видання постають територією, яка з економічної зони колишньої Речі Посполитої поступово упродовж XIX ст. перетворювалася на інтегральну частину економічного поля імперії Романових, де унаслідок промислового перевороту до

³³⁶ Там само. С. 30–32.

³³⁷ Там само. С. 32–33.

дотеперішніх ремісничих майстерень (із використанням ручного виробництва та без розподілу праці), мануфактур (із поділом роботи та переважним використанням безоплатної праці селян-кріпаків) поступово додавалися й фабрики, на яких не лише існував поділ праці, але й уже використовувалися у виробництві машини (а ще на частині з них дедалі частіше працювали не кріпосні селяни, а наймані робітники)³³⁸.

Окрім того, перші десятиліття XIX ст. – це і час розбудови поштових шляхів, облаштованих доріг (із дорожнім полотном, узбіччями та кюветами) та каналів – тих «ниток», які мали тісніше «зв'язати» різні ділянки Російської імперії: «Зі сходу на захід проходила головна магістраль Москва – Брест – Варшава, з півночі на південь – Петербурзько-Київська дорога. Реконструювалися і будувалися канали, що з'єднали ріки басейнів Чорного та Балтійського морів ... По Дніпру, Прип'яті ... пішли перші пароплави»³³⁹. Врешті, Правобережжя України разом із Литвою та Білоруссю продовжували виконувати ту роль, яку відігравали ще й у складі Речі Посполитої – торговельних «посередників» між Західною Європою та Росією.

Вищезгадані процеси у комплексі сприяли й урбанізаційним тенденціям у відповідних регіонах із розширенням кількості, площ та чисельності населення міст, які водночас із економічними залишалися й освітніми центрами. У випадку теренів Литви, Білорусі та Правобережної України до початку 1830-х років це, на думку С. Панова, С. Морозової та В. Сосна, почасти все ще означало колонізацію населення через систему освіти, де до Листопадового повстання переважала польська мова викладання (особливо на рівні вищих студій). А після придушення російським урядом заворушень 1830–1831 рр., на думку авторів підручника, розпочалися кардинально протилежні процеси, коли відтепер: «На

³³⁸ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 34.

³³⁹ Там само. С. 35.

освіту поширювався принцип “православ’я, самодержавства і народності”, це означало виховання й освіту в дусі вірності Російській Православній Церкві та відданості російському самодержавству ... Відбувалося переведення навчання з польської мови на російську»³⁴⁰.

Розповідь про другу половину XIX ст. на сторінках книжки розпочинається зі згадки про селянську реформу 1861 р. у Російській імперії, ініційовану її очільником Олександром II, відповідно до якої передбачалося скасування кріпосного права та надання досі залежним від поміщиків селянам особистої свободи. У підручнику наголошували, що перші проекти нововведень, які почали розглядатися ще 1857 р., навіть не передбачали для селян права власності на землю, яке залишалося за поміщиками, а вчорашні кріпаки могли хіба що нею користуватися за умови обов’язкового відбуття повинності. Втім, врешті російський уряд «не наважився визволити селян зовсім без землі», допустивши в остаточній версії відповідного імператорського Маніфесту від 19 лютого 1861 р. можливість отримати наділи у власність, викупивши їх. У книжці відзначається, що в контексті реформи передбачалося, що держава вноситиме за селян 80 % викупної суми, щоб вони могли розрахуватися з поміщиками, натомість вчорашні кріпаки були зобов’язані повернути цю державну позику протягом 49 років, до того ж під час платежів щорічно мало повертатися 6 % від позиченої суми. Водночас до повноцінного викупу наділів за користування землею селяни повинні були виконувати попередні повинності на користь свого колишнього господаря-землевласника – панщину (щоправда, вже без особистої залежності) або оброк у розмірах, визначених державою. Таким чином, такі селяни й надалі вважалися тимчасово зобов’язаними перед поміщиками, від згоди яких врешті залежало укладання викупної угоди. Як зауважували

³⁴⁰ Там само. С. 36–40.

у підручнику, це тимчасове становище селян могло тривати і до 9 років. Та й сама реформа реалізовувалася своєрідно: у виданні відзначалося, що на всіх теренах, де реалізовувалась реформа, зокрема в Україні, поширеною була практика, коли «поміщики залишали за собою найкращі орні землі. Селянам надавали пустирі, піски або заболочені ділянки. Крім того, вони позбавлялися сіножатей, вигонів, водойм, лісових угідь, без яких сільське господарство зазвичай не обходилося. Внаслідок цього ... роз'єднаність і дроблення селянського земельного наділу на окремі частини»³⁴¹.

Врешті, як підсумовували С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, хоч селянська реформа в Росії і принесла особисту свободу колишнім кріпакам, більшість із них усе ж були розчаровані з нововведень, адже упродовж наступних десятиліть їм довелося викупляти земельні ділянки, якими досі незмінно користувалися й так вважали своїми, за ціною, яка почасти в декілька разів перевищувала реальну їх вартість, та ще й втративши доступ для використання до частини колишніх угідь. Та й цілком самостійними господарями багато з вчорашніх селян-кріпаків так і не стали, будучи вимушеними й надалі, окрім своїх, досить скромних за площею та якістю землі, наділів, обробляти ділянки й колишніх господарів, яким врешті вдалося залишити за собою більшість землі (почасти значно кращої)³⁴².

Проте для авторів підручника скасування кріпосного права таки стало «своєрідною межею між двома епохами – феодалізмом та капіталізмом», адже відтепер звільнені особисто селяни-кріпаки отримали можливість «укладення договорів та угод, вибору роду занять, вступу у навчальні заклади, вільного шлюбу», що створювало сприятливі передумови для інтенсифікації нового типу економіки. Однак реформа не ліквідувала

³⁴¹ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 56–57.

³⁴² Там само. С. 57.

й чимало «феодалних пережитків», зокрема ще зберігалися поміщицькі землеволодіння, що почасти гальмувало подальші повноцінні соціально-економічні трансформації в аграрному контексті³⁴³.

Останній факт, включно з бажанням частини еліти на підросійських теренах Польщі, Литви, Білорусі та Правобережній Україні повернутися до ідеї відродження на цих землях державності Речі Посполитої поруч із боротьбою проти «самодержавства, залишків кріпосного права та соціальної нерівності», призвели до вибуху у 1863–1864 рр. чергового – цього разу Січневого – повстання. Вказуючи, що його центром «стали етнічно польські території з Варшавою», автори підручника відзначили, що воно знайшло відгук і у вищезгаданих регіонах, які раніше належали до складу Речі Посполитої, включно з Україною.

Як зауважували С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, ще напередодні повстання, на початку 1860-х років, на відповідному просторі сформувалися дві політичні групи: «червоних» та «білих». Перші репрезентували інтереси «дрібної та безземельної шляхти, міщан, інтелігенції, значною мірою – селян», частина з них були готовими досягнути мети відродження Речі Посполитої шляхом «загальнонародного повстання». Найрадикальніше крило цього напрямку складала «революційно-демократична течія», представники якої виступали й за «селянську революцію» задля «встановлення демократичного республіканського ладу» та «самовизначення народів». Водночас «білі» виражали інтереси «великих землевласників і верхівок буржуазії» та «намагалися не допустити переростання повстання в селянську революцію», надіючись відновити незалежність Речі Посполитої через тиск на Росію з боку західноєвропейських держав. Із цією метою вони й встановили контакти з урядами Франції та Англії. Саме зі середовища цього табору у Варшаві ще навесні

³⁴³ Там само. С. 58.

1862 р. для підготовки повстання було створено Центральний національний комітет³⁴⁴.

Врешті, як відзначено у підручнику, саме повстання почалося в Польщі в січні 1863 р. Приводом для виступу стала рекрутська акція за списками, до яких була включена вся «неблагонадійна» молодь. Поступово виступи поширилися й на Білорусь, Литву та Правобережжя України включно з Київщиною. Однак надалі, описуючи перебіг повстання, автори видання переважно акцентують увагу винятково на білорусько-литовських теренах, спершу окреслюючи діяльність створеного ще влітку 1862 р. Литовського провінційного комітету, який очолив Кастусь Каліновський, що мав координувати повстання у Білорусі та Литві, а 1 лютого 1863 р. став Тимчасовим провінційним урядом цих земель, потім діяльності різних за чисельністю повстанських загонів (зокрема, згадавши про загін під керівництвом колишнього підполковника російської армії, учасника Кримської війни, а впродовж жовтня 1863 р. – квітня 1864 р. – диктатора і фактичного керівника всього повстання Ромуальда Траугутта, який навесні–влітку 1863 р. діяв на Берестейщині, зокрема і на сучасних українських землях), врешті – боротьбі російських військ проти повстанців та остаточному придушенні повстання навесні 1864 р.³⁴⁵

Хоч, як наголосили у підручнику, чимало організаторів та учасників якщо не були публічно «покарані смертю», то заслані до Сибіру, на окремих, охоплених повстанням теренах, аж до кінця 1860-х років зберігався воєнний стан і всіляко ще більше зменшувався польський вплив, зокрема через примусове відчуження шляхетських маєтків на користь держави (та арешту їх власників), утім «справа повстання не пройшла безслідно: воно пробудило наступні покоління до боротьби за волю»³⁴⁶,

³⁴⁴ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 59.

³⁴⁵ Там само. С. 59–63.

³⁴⁶ Там само. С. 63.

та й певні послаблення щодо селянства на відповідних теренах (як-от зупинка «тимчасових обов'язків» колишніх кріпаків щодо вчорашніх господарів чи термінове переведення селян, незалежно від згоди поміщиків, на обов'язковий викуп земельних ділянок зі зменшенням розміру викупних платежів на 20 %) сприяли покращенню їхнього економічного становища, як врешті і комплекс реформ (у підручнику вони означені «буржуазними») імператора Олександра II, проведених вслід за селянською реформою впродовж 1860–1880-х років.³⁴⁷

У виданні відзначали, що, на відміну від решти Російської імперії (включно із Лівобережжям України), на теренах, де проживало багато землевласників – учасників Січневого повстання (на просторі підросійської частини Польщі, Литви, Білорусі та правобережних губерній України), «царський уряд не пішов на проведення ... земської реформи, розпочатої у Росії у 1864 р.», не бажаючи створювати тут виборні установи для керування місцевою економікою, народною освітою чи медициною, де би більшість могли скласти вчорашні вороги російської влади з числа локальних поміщиків³⁴⁸.

Врешті, як відзначили автори підручника, після вбивства 1881 р. імператора Олександра II та приходу на владний п'єдестал його сина Олександра III «надійшов період контрреформ, які супроводжувалися викоріненням всіякого іншодумства», зокрема через спроби «обмежувати польський політичний і культурний вплив» та «підірвати його економічне та політичне становище». На практиці, як зауважено в підручнику, це, вслід попереднім методам, супроводжувалося закриттям чи перетворенням костелів під православні церкви, переслідуванням католицької («ополяченої») шляхти за одночасного встановлення союзу російського уряду «із православним “російським” дворянством, яке було визнаним опорою самодержавства» та

³⁴⁷ Там само. С. 63–67.

³⁴⁸ Там само. С. 66–67.

пріоритетною підтримкою імператорським двором у Росії ще однієї основи російсько-імперської державності – діяльності Православної Церкви³⁴⁹.

Окреслюючи соціально-економічну ситуацію в регіоні у другій половині XIX ст., автори книжки відзначали, що в той час, як у селах розпочався повільний, але впевнений процес розпаду тих поміщицьких маєтків, які не переорієнтовувалися на нові, «капіталістичні» методи ведення господарства, і програвали конкуренцію на ринках збуту, а натомість з'являлися успішні сільські господарства, навіть підприємства, засновані ініціативними селянами, зокрема вчорашніми кріпаками, та активізовувалася спеціалізація господарств у селах, дедалі інтенсивнішими в регіоні ставали також урбанізація (зі збільшенням частки міщан серед загального населення) та розширення мережі нових заводів і фабрик. Із останніми дедалі чисельнішим ставав прошарок робітників (у виданні, вочевидь, за інерцією за радянською історіографією, названих «класом»), який головно формувався із безземельних та малоземельних селян, які покидали села заради життя (або, принаймні, праці) у містечках чи містах, а також зубожілих ремісників, хоч і дотеперішні ремісничі майстерні та мануфактури і на кінець XIX ст. також ще співіснували (це у підручнику загалом вважали особливою рисою всього регіону від Литви до України)³⁵⁰.

Загалом, окреслюючи довершення промислового перевороту на зазначеному просторі, автори підручника відзначали, що поруч із технологічними змінами (переходом на машинне, фабрично-заводське, виробництво) відбулися й суттєві громадські трансформації (і тут без «марксистсько-ленінських» установок та термінології не обійшлося): «Заміна примусової праці вільнонайманою та формування буржуазії ... пролетаріат був класом ... найманих робітників, позбавлених власності на знаряддя

³⁴⁹ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 67.

³⁵⁰ Там само. С. 69–72.

праці. Єдиним джерелом його існування був продаж своєї робочої сили власнику підприємства за певну плату ... Буржуазія як клас формувалася з купців, власників заводів, міщан, заможних ремісників, а після 1861 р. – і за рахунок заможного селянства – сільських “господарів”»³⁵¹. Пов’язаний із цими процесами стрімкий розвиток міст спонукав російську владу до проведення у 1870-х роках міської реформи зі створенням виборних дум у містах, і хоч депутати до них, як зауважувалося у підручнику, обиралися із урахуванням майнового цензу («це означало, що право голосу отримали платники міських податків: власники торгових і промислових установ, банків, міської нерухомості ... така система виборів забезпечувала більшість на думку представників великого капіталу ... основна частина населення – робітники, службовці, інтелігенція – такої власності не мала і тому звільнялася від сплати податків, а значить, була усунена від участі в самоврядуванні»³⁵²), автори видання відзначали, що новація «посприяла покращенню стану міського господарства, збільшила прибутки місцевого бюджету»³⁵³.

У підручнику звернено увагу на ще один інструмент інтеграції теренів від Польщі і до Литви, Білорусі та Правобережної України (врешті, як й інтенсифікації контактів між імператорським центром та українським Лівобережжям і Півднем) – будівництво залізниць. З-поміж іншого, у підручнику фігурують і залізничні шляхи, які пов’язували через білоруські землі Україну із північно-західною частиною Російської імперії – Лібаво-Роменська залізниця, прокладена у першій половині 1870-х років територіями Віленської, Мінської, Могилівської, Чернігівської та Полтавської губерній, та Поліські залізниці із Вільно-Рівненською лінією (із гілкою на Білосток),

³⁵¹ Там само. С. 72–75.

³⁵² Там само. С. 78.

³⁵³ Там само. С. 79.

спорудження яких розпочалося у 1880-х роках³⁵⁴. Загалом, у цьому контексті у виданні підсумовувалося, що «будівництво залізниць сприяло зміцненню економічних зв'язків між різними регіонами [зокрема й українськими губерніями – П. А.] ... і перетворенню їх на невід'ємну частину загальноросійського і європейського ринку»³⁵⁵.

Та й подавалися наочні приклади таких торговельних контактів, активізованих завдяки вдосконаленню системи шляхів, на прикладі Білорусі: «У міста Росії, України, а також за кордон, крім збуту на місці, вивозилися сільськогосподарська продукція та промислова продукція (спирт, сірники, папір і картон, віконне скло, цегла, черепиця, мотузки та канати). В Білорусь везли метал, машини, вугілля, нафту, сіль, зерно ... У той же час білоруський ринок виявився відкритим для товарів з інших регіонів Росії. Деякі види продукції тепер було дешевше імпортувати з сусідніх регіонів [зокрема з України – П. А.], ніж організовувати їх виробництво в Білорусі. Так, зникло виробництво цукру, занепала текстильна промисловість, тютюнові фабрики перейшли на виробництво неякісної продукції»³⁵⁶.

Врешті, як простежували у підручнику, соціально-економічні зміни безпосередньо впливали й на зміни суспільно-політичні, насамперед у західних та південно-західних (серед них – й українських) губерніях, які географічно були найближчими до європейських держав, де поширювалися різноманітні модерні на той час політичні ідеї. Унаслідок цього, як відзначали С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, із середини 1870-х років тут «на зміну поколінню шляхетських революціонерів прийшло народництво», прибічники якого «були прихильниками соціалізму – вчення про суспільний лад, за якого панує спільність власності на засоби виробництва та природні ресурси, відсутній поділ на

³⁵⁴ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі...

³⁵⁵ Там само. С. 80.

³⁵⁶ Там само.

класи та експлуатація, реалізуються принципи рівності, соціальної справедливості та свободи ... частина народників поділяла ідею селянського соціалізму: можливість переходу до соціалізму шляхом збереження селянської общини в обхід капіталізму»³⁵⁷. Як зауважували в підручнику, схожі ідеї стали особливо популярними серед учнів закладів середньої освіти та студентів університетів, зокрема в Україні. Насамперед ця категорія суспільства найактивніше долучилася до «ходіння в народ» для «пропаганди соціалістичних ідей серед селянства», хоча, значною мірою, справа виявилася провальною, оскільки, як стверджували у виданні, «селяни, яких народники намагалися підняти на боротьбу за землю і волю, все ще продовжували вірити в “доброго царя” і тому видавали народників поліції»³⁵⁸.

Невиправданою виявилася і тактика індивідуального терору створеної 1879 р. народницької організації «Народна воля», що мала розгалужену мережу на місцях, зокрема в українських губерніях, – вбивство через замах російського імператора Олександра II 1 березня 1881 р. не викликало значних народних протестів (не кажучи про «початок народної (селянської) революції»), на які сподівалися у цьому таборі. Ба більше, як зазначали в книжці, ефект від події виявився протилежним – «престол посів Олександр III, який незабаром відмовився продовжувати буржуазні реформи свого батька»³⁵⁹.

Натомість, як зауважувалося у виданні, починаючи зі середини 1880-х років, «революційне народництво поступово сходило з історичної арени, на яку заступала соціал-демократія», прихильники якої «проголосили своєю метою боротьбу за побудову соціально справедливого суспільства», дотримуючись марксизму, який «пояснював поступальний історичний хід розвитку ... змінами соціально-економічного ладу», а «боротьба

³⁵⁷ Там само. С. 83.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Там само. С. 84.

між панівними і пригнобленими класами розглядалася як рушійна сила історії, найвищим проявом якої мала стати соціалістична революція»³⁶⁰.

Вагоме місце для розвитку цього руху, як відзначали автори, мало створення: 1897 р. – єврейського соціалістичного Бунду, 1898 р. – РСДРП, а 1902 р. – Партії соціалістів-революціонерів, діяльність яких (зокрема і місцевих осередків в Україні) значною мірою впливала на подальший хід суспільно-політичного життя в Російській імперії включно з Наддніпрянською Україною. Водночас зауважувалося, що на рубежі XIX–XX ст. у державі Романових почали з'являтися й національні партії, які поруч із громадсько-соціальними ставили вимоги, що стосувалися національних питань (досягнення прав народу на вільне, добровільне етнічне, державне і культурне самовизначення)³⁶¹. Ці вимоги, поруч зі суспільним запитом на подальше вдосконалення аграрної реформи та незадоволенням зі збереження необмеженої монархії (чи взагалі її існування), спричинили першу в Російській імперії революцію, що тривала впродовж 1905–1907 рр.

Аналізуючи її початкові політичні наслідки, у підручнику зауважували, що одразу з проголошенням 17 жовтня 1905 р. імператорського Маніфесту про надання всім підданам політичних свобод, включно зі створенням парламенту (Державної думи), з'явилася можливість до легальної діяльності політичних партій, серед яких до вищезгаданих соціал-демократичних (соціалістичних) долучилися створені у жовтні 1905 р. «Союз 17 жовтня» («октябристи») («партія великої буржуазії та поміщиків»), представники якої підтримали уряд та його програму викладу в Маніфесті, та Конституційно-демократична партія («кадети»), яка виражала інтереси «тієї частини буржуазії, яка прагнула продовжувати реформи, та буржуазної інтелігенції»,

³⁶⁰ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 85.

³⁶¹ Там само. С. 85–87.

для якої кінцевим ідеалом, який треба досягнути, була повноцінна конституційна монархія в Російській імперії та створення 1907 р. монархічного, крайнього консервативного «Русского народного союзу»³⁶².

Врешті, саме ці партії, як відзначено у виданні, стали основою й перших двох скликань російського парламенту на тлі революційних процесів, у стінах якого обрані депутати «з національних країв» (зокрема від українських губерній) створили групу автономістів, адже «стояли на обороні інтересів свого краю», апелюючи до необхідності створення відповідних автономій. Автори книжки також додавали, що, окрім національного питання, упродовж усієї революції 1905–1907 рр. (як і після неї) у стінах російського парламенту активно дискутувалося й питання аграрне³⁶³. Однак уже 1907 р. революційні процеси почали згортати, і, як відзначали в підручнику, у всій імперії, включно з Наддніпрянської Україною, «влада розпочала арешти лідерів і активістів революційно-демократичних партій ... Діяльність більшовицьких, меншовицьких [обидві групи виникли 1903 р. із розколом всередині РСДРП – П. А.] і есерівських організацій... фактично повністю припинилася в 1908 р. і була відновлена лише в 1917 р.»³⁶⁴.

Щоправда, навіть у таких умовах, як наголошували автори видання, при невіршенні нагальних викликів, зокрема подальшого реформування аграрної сфери, російська імперська влада надалі залишалася між вибором: або незабаром знову «стати жертвою народного незадоволення, яке вже переростало у революцію 1905–1907 рр., або піти на ліквідацію феодальних пережитків шляхом економічної реформи»³⁶⁵. Як наслідок, влада вирішила провести нову аграрну реформу, безпосередньо

³⁶² Там само. С. 92

³⁶³ Там само. С. 93.

³⁶⁴ Там само. С. 95.

³⁶⁵ Там само. С. 97.

ініційовану міністром внутрішніх справ П. Столипіним та розпочату восени 1906 р. Однак і вона виявилася вигідною далеко не всьому селянству – С. Панов, С. Морозова та В. Сосно відзначили, що не бажаючи втрачати підтримки та опори серед поміщиків, російський уряд, «щоб не чіпати поміщицького землеволодіння... вирішив збагатити одних селян за кошт інших. Для цього передбачалося скасувати общини і сприяти перерозподілу земельних наділів бідноти у власність заможних селян»³⁶⁶. Економічно це мало би сприяти швидкому розвитку «капіталістичних відносин» у сільському господарстві зі збереженням власності поміщиків, а політично додавало в селах прихильників влади з числа заможного селянства («сільської буржуазії»), а не тільки як досі поміщиків, хоча, з іншого боку, загострювало поділ серед селян на заможних і збіднілих, що загрожувало соціальним протистоянням. Однак загалом ще до початку Першої світової війни, як відзначали у підручнику, столипінська реформа таки почала демонструвати певний ефект: «Період аграрної реформи – розширення посівних площ, зростання сільськогосподарського виробництва. Активніше використовувалися сільськогосподарські машини, мінеральні добрива. Посіви стали стабільними. Заможні селянські господарства поступово втягувалися в товарно-грошові відносини, пропонуючи свою продукцію для продажу на ринку. Руйнування сільської громади і допущення селян до консолідації володіння своїми земельними наділами створило умови для реалізації прискореного “американського” шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві – на основі селянських господарств, вільних від феодальних пережитків»³⁶⁷.

Водночас (і про це у книжці теж написано) новації не ліквідували ні явища масової селянської бідності (яка радше лише поширювалася), ні малоземельності чи й безземельності

³⁶⁶ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі...

³⁶⁷ Там само. С. 99.

селян, які з кінця XIX ст. із європейської частини імперії, зокрема України, дедалі частіше переселялися до малозаселеної азійської, зокрема до Сибіру, та й не у всіх селах навіть у заможних селян з'явилась можливість створити виборні органи місцевого самоврядування – селянські земства, появу яких також ініціював П. Столипін із 1911 р. Втілення реформи в Російській імперії, зокрема в її українських губерніях, не протривало й десятиліття, бо її перервало розгортання Першої світової війни³⁶⁸.

Ще один ключовий аспект, на який звертають увагу у виданні, окреслюючи час напередодні Першої світової війни (і одне з найважливіших загалом для «довгого XIX століття»), – національне питання. Визначаючи у цьому контексті термін «нація», у виданні відзначали, що вона є «спільнотою людей, яка історично є спадкоємницею народності» та «характеризується постійним проживанням населення на одній території, спільністю господарського життя, спільною мовою, особливостями культури та психологічного складу ... у процесі свого становлення ... поступово перетворюється на політичну спільноту людей, визначальною ознакою якої є власна державність»³⁶⁹. Водночас під пов'язаним із цією категорією поняттям «національна свідомість» у книжці розуміли «сукупність ідей, переконань, знань, почуттів, у яких народ сприймає себе як націю і усвідомлює історичні коріння свого походження»³⁷⁰.

Зауважуючи, що станом на кінець XIX ст. у межах Російської імперії частина національних рухів досягла рівня політизації, а відтак – формулювання гасел певної своєї самостійності (принаймні, у статусі автономії) (серед таких був й український), у підручнику відзначали, що російська влада була зацікавлена винятково в територіальній єдності імперії та послабленні всіх без винятку національних рухів у її середині.

³⁶⁸ Там само. С. 98–100.

³⁶⁹ Там само. С. 101.

³⁷⁰ Там само. С. 103.

Переломними за таких умов були події Першої світової війни – глобального конфлікту, який, як відзначено в підручнику, різні загальноросійські політичні осередки в імперії Романових (зокрема в українських губерніях) зустріли неоднозначно: «На підтримку царського уряду виступили монархічні та ліберальні партії, а також есери, меншовики, бундівці ... Більшовики виступали проти війни. Вони вважали його за імперіалістичним характером і закликали перетворити його на війну за владу всередині країни з метою повалення самодержавства»³⁷¹.

Про ставлення власне українських (та й білоруських чи будь-яких інших) національних осередків автори видання не згадали. Але натомість звернули увагу, що у вирі вже безпосередньо Першої світової війни серед частини еліти на просторі від Литви до України спершу вкотре з'явилися ідеї відродження ВКЛ (що особливо підтримувалося на окупованих німецьким військом теренах Російської імперії), а 1916 р. з'явилася й пропозиція створити «Сполучені штати Білорусі, Литви, Латвії та України від Балтійського до Чорного морів», що могло би, як писали у виданні, на думку автора цієї концепції Антона Луцкевича (до речі, майбутнього ініціатора проголошення незалежності БНР), по-перше, «забезпечити незалежність молодих держав від Польщі і Росії», а по-друге, загалом «зміцнити обороноздатність і допомогти відновити зруйновану війною економіку»³⁷².

У підручнику зазначали, що концепцію Антона Луцкевича презентували білоруські представники, яких очолив Вацлав Ластовський, на міжнародних конференціях народів Росії, що відбулися 1916 р. у Стокгольмі та Лозанні. І хоч ідея появи нового міждержавного утворення так втілена й не була, однак пов'язані з цим інтелектуальні розмірковування врешті посприяли тому, що вже незабаром на порядку денному

³⁷¹ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 124.

³⁷² Там само. С. 130.

дедалі частіше почали фігурувати думки про повну державну самостійність (аж до незалежності) та територіальну цілісність відповідних одиниць всередині Російської імперії (у цьому випадку основний акцент зроблено на питанні становлення незалежної білоруської державності)³⁷³.

Вимоги щодо розширення владних повноважень на місцях активно висувалися і з вибухом Лютневої революції (у підручнику її назвали «буржуазно-демократичною») – періоду, під час і після якого у різних куточках Російської імперії (яка, у підсумку зникла зі світової арени) поступово складалося двовладдя, за якого «з одного боку, революційно-демократичну владу здійснювали місцеві Ради, які спиралися на робітників, солдатів і селян ... з іншого боку функціонували органи буржуазної влади – міські та районні комітети громадської безпеки», а «Тимчасовий уряд [у Петрограді – П. А.] призначав губернських і повітових комісарів, яким передавалася влада на місцях»³⁷⁴. Однак будь-які пропозиції навіть щодо обмеженої автономії для окремих національних одиниць (у виданні основна увага приділена діяльності Білоруського національного комітету та пізнішої Центральної ради білоруських організацій, втім схожі вимоги висловлювалися впродовж 1917 р. й УЦР) отримували від Тимчасового уряду відмову, що ще більше загострювало невдоволення суспільства його політикою (тим паче, на тлі дедалі глибшої економічної кризи, продовжуваної війни та не цілком вирішеного питання власності на землю)³⁷⁵.

Загалом, підсумовуючи період XIX – початку XX ст. в історії простору від підросійської Польщі до України, у підручнику назвали його «епохою змін у соціально-економічному, політичному та культурно-національному становищі», коли тамтешнє

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Там само. С. 132.

³⁷⁵ Там само. С. 135.

населення пережило декілька аграрних реформ, два великих повстання, дві «буржуазно-демократичні революції», «важкі часи Вітчизняної війни 1812 р.» та Першої світової війни, а також відбувся «поступовий перехід від феодального до буржуазного суспільства» із характерними для нього промисловим переворотом, «подоланням натурального характеру економіки та становленням економіки ринкової – з товарно-грошовими відносинами ... із виходом на загальноросійські та європейські ринки», революційними перетвореннями, «пов'язаними з різким стрибкоподібним переходом від одного суспільно-політичного ладу до іншого» та, зрештою, формуванням модерних націй, які кінцево апелювали до мети тої чи тої форми власної державності (чи, принаймні, певної самостійності від імперської метрополії)³⁷⁶.

Підсумовуючи, варто відзначити, що підручник С. Панова, С. Морозової та В. Сосна для 8-го класу зразка 2018 р. загалом повторював ключові тези видання цих же авторів щодо періоду кінця XVIII – початку XX ст., що побачили світ у першому варіанті для 8-го класу 2005 р.³⁷⁷, у другому – в 2011 р. (тоді цей період історії через зміни у шкільних навчальних планах тимчасово викладали білоруським школярам у 9-му класі³⁷⁸), хоч у редакції 2018 р. «реверанси» у бік російських (чи пак – ще навіть радянських) історичних наративів чи не найвідчутніші. Щонайменше, наприклад у книжці 2011 р., цілком відсутнє

³⁷⁶ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 143–144.

³⁷⁷ Сосна У. А., Марозава С. В., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі (XIX ст. – 1917 г.): вучэб. дапам. для 8 кл. ўстаноў, якія забяспеч. атрымманне агульнай сярэд. адукацыі, з бел. і рус. мовамі навучання / пад рэд. М. С. Сташкевіча. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2005. 167 с.

³⁷⁸ Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў агул. сярэд. Адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. У. А. Сосны. 2-е выд., дап. і перагледж. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2011. 199 с.

поняття «Велика вітчизняна війна» щодо подій французько-російської військової кампанії 1812 р., яку без жодного ідейного навантаження названо «війною наполеонівської Франції проти Російської імперії»³⁷⁹, або ж просто «війною 1812 року»³⁸⁰. Окрім того, хоч у всіх варіантах підручника поділи Речі Посполитої та входження теренів простору від Польщі, Литви, Білорусі і аж до Правобережжя України названо «доленосною подією»³⁸¹, все ж лише у підручнику 2018 р. ще й із певним пафосом додано, що ці процеси розглядалися у владних колах Російської імперії ще й як «возз'єднання одного православносхіднослов'янського етносу», оскільки «в межах однієї держави білоруси, українці та росіяни виявилися об'єднані спільною історичною долею»³⁸².

Окрім того, і для відносно нейтрального підручника з 2011 р. характерні певні «огріхи», як-от твердження про те, що саме «централізована російська держава спинила на долучених землях шляхетську анархію та магнатські міжусобиці»³⁸³, хоч, з іншого боку, власне боротьба опозиційних середовищ проти того таки російського владного централізму (у формі повстань та формування народницьких, соціал-демократичних та національних рухів) власне розглядалася у виданні як чинники, які врешті посприяли тому, що «Росія з феодальної монархії перетворилася у буржуазну республіку», а народи, які до цього часу її населяли, не маючи власної державності, ставши модерними

³⁷⁹ Там само. С. 6.

³⁸⁰ Там само. С. 15.

³⁸¹ Наприклад див.: Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. ... С. 64.; Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. ... С. 49.

³⁸² Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. ... С. 49.

³⁸³ Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. ... С. 64.

націями, почали озвучувати власні вимоги щодо самовизначення³⁸⁴. Втім і тут без радянського дискурсу не обійшлося: відзначаючи, що для того, щоб «згуртуватися в націю та ствердити свої права як рівних серед європейської сім'ї», народам у Російській імперії потрібно було самовіддано працювати «на економічній та культурній ниві, змагаючись за свої національні, громадські та політичні ідеали», і в цьому, як стверджено у виданні, білоруський народ «разом з братніми російським, українським, а також іншими народами Російської імперії підійшов до якісно нового рубежа своєї історії», коли «постало завдання створення власного нового державного дому»³⁸⁵.

Певний відхід від винятково проросійських інтенцій та з акцентом на вряди-годи автономності від державного центру народів простору від Литви до України у XIX ст. присутній у посібнику, що побачив світ у першій половині 2010-х років (періоду тимчасового погіршення російсько-білоруських відносин) з історії зовнішньої політики Білорусі авторства Володимира Снапковського. Зокрема, описуючи поділи Речі Посполитої, він стверджував, що вони дозволили «втїлити віковичний намір російських самодержців ... зібрання всієї Русі», хоч для білорусів та українців, яких російські імператори помилково (на помилковості наголошує сам автор) трактували «як частину великоросійського народу, "зіпсуту" за час "відторгнення" від нього польсько-католицьким впливом», це загрожувало русифікацією – за імперською інтерпретацією зняттям закладених ВКЛ, Польським Королівством та врешті Річчю Посполитою «етнічних, мовних та релігійних бар'єрів», особливо серед місцевої еліти – магнатів та шляхти³⁸⁶. Приєднання білоруських і правобережних українських земель, окрім ідейного, мало, на думку В. Снапковського, й військово-практичне

³⁸⁴ Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі... С. 171.

³⁸⁵ Там само. С. 178.

³⁸⁶ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 201.

значення, адже «у складі розкинутою на європейських та азіатських просторах Російської імперії вони повинні були служити інтересам самодержавства, виконуючи стратегічну роль західного форпосту Росії»³⁸⁷. Водночас похід французького війська, очолюваного Наполеоном, для автора – теж не порятунок і не звільнення цих теренів «від російських загарбників» (хоч так, вважає автор видання, думала частина «панів і шляхти»³⁸⁸), а лише «нашествя», а метою будь-яких обіцянок французької сторони з відродження Речі Посполитої (на що орієнтувала частина місцевої еліти), на його думку, було лише одне – створити сприятливі умови для «рекрутських наборів, військових податків, реквізицій, участі тутешніх легіонерів у наполеонівських війнах»³⁸⁹. За цього автор визнавав, що й людські (шляхом набору в рекрути) та матеріальні (насамперед продуктивні) ресурси Білорусі, Литви й України були важливими в цих умовах і для імперії Романових, тож у тодішніх умовах їх населення опинилося «поміж двох вогнів»³⁹⁰.

І хоч у підсумку В. Снапковський таки трактував французько-російську військову кампанію 1812 р. як «Вітчизняну війну», все ж він підсумував, що «у Білорусі, як і в Україні та інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії мав парадоксальний характер», адже «з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження та зміцнило лояльність до імперії; з іншого – вона пробудила розуміння того, що політична та економічна система імперії потребує глибоких змін»³⁹¹. Це призвело до формування серед відповідних народів, які перетворювалися у модерні нації, щораз то

³⁸⁷ Там само. С. 202.

³⁸⁸ Там само. С. 207.

³⁸⁹ Там само. С. 203.

³⁹⁰ Там само. С. 206.

³⁹¹ Там само. С. 209.

більше відцентрових тенденцій, що, наприклад, в Україні посприяло постанню українофільського руху (автор посібника називає його представників «українськими автономістами») ³⁹².

Водночас він відзначав, що, наприклад, білоруська народницька група «гомонівців», що діяла впродовж 1880-х років та поєднувала гасла соціального та національного визволення народів імперії, підтримувала вслід за підходом українського інтелектуала Михайла Драгоманова ідею перетворення Росії на конфедерацію окремих федерацій, кожен з яких формуватиме той чи той народ ³⁹³. Згадував Володимир Снапковський і відомих вчених-істориків та українських політичних діячів Михайла Грушевського і Дмитра Дорошенка, які, за його твердженням, «розглядали білорусів як партнерів в боротьбі за національне визволення, пов'язаних спільною долею з українським народом», «розуміючи, що українці і білоруси завжди були “підневільними чужих націй”, вони не підтримували претензії інших представників українського руху на єдине представництво неросійського “демократичного” варіанту східнослов'янського світу» ³⁹⁴, тобто були готовими будувати альтернативний до винятково «русского» проекту щонайменше українсько-білоруський східнослов'янський.

Втім, за визначенням автора видання, загалом «українське питання як міжнародна проблема виникло раніше, ніж білоруське (у середині XIX ст.), а український національний рух був значно розвиненішим у порівнянні з білоруським» ³⁹⁵, але аж до Першої світової війни і білоруси, і українці в умовах імперії Романових «взагалі не визнавалися самостійними етносами, були позбавлені права навіть на національно-культурну автономію», а «українські і білоруські землі залигалися територією

³⁹² Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 209.

³⁹³ Там само. С. 218.

³⁹⁴ Там само. С. 222.

³⁹⁵ Там само.

протиріч ... із прикордонними зонами політичного та культурно-цивілізаційного впливу», що стосовно, наприклад, «українського національного питання» дедалі частіше ускладнювалося в контексті щораз то більш ворожих відносин Російської імперії з імперією Австро-Угорською, до складу якої належали Галичина, Буковина та Закарпаття, населені значною мірою українцями³⁹⁶.

А ось розгортання першого в історії глобального військового протистояння, яке зрештою призвело до падіння імперій, зокрема й російського царизму, за словами В. Снапковського, таки «висунуло на перший план проблему національного звільнення неросійських народів імперії»³⁹⁷. Однак такі, цілком виправдані, запити народів до національного самовизначення і формування власної державності (чи принаймні автономії у складі ширшого державного утворення) почасти, як відзначав автор книжки, намагалися використовувати у своїх інтересах держави Четвертого Союзу з метою «створення численних буферних держав між Росією та Німеччиною чи Австро-Угорщиною, щоб зменшити тиск росіян на Західну Європу і відтіснити Росію якнайдалі на схід». Україна ж за такої конфігурації розглядалася як «головний форпост у Східній Європі» проти прозахідної російської експансії³⁹⁸. Щоправда, із власне білоруських національних ініціатив він згадує ідею, оголошену представниками Білоруського національного комітету братами Антоном та Іваном Лучкевичами навесні 1916 р., згідно із якою пропонувалося створити Сполучені Штати від Балтійського до Чорного моря (Балто-Чорноморський союз) у складі Латвії, Литви, Білорусі та України. «Таке об'єднання, – писав В. Снапковський, – могло би змінити традиційний баланс сил у Східній Європі, вивести молоді держави з-під залежності від Росії та Польщі, посилити їх обороноздатність та допомогти більш ефективному відновленню

³⁹⁶ Там само. С. 219.

³⁹⁷ Там само. С. 228.

³⁹⁸ Там само. С. 229.

зруйнованого війною господарства»³⁹⁹, однак план не отримав зовнішньої підтримки та не був втілений у життя.

Зі свого боку, зволікання Тимчасового уряду Росії, що постав на тлі Лютневої революції, у національній сфері та завданнях державного устрою інших народів Росії, як констатував автор посібника, лише активізовувало «організаційне оформлення національних рухів неросійських народів», про що, зокрема, засвідчив факт створення у березні 1917 р. у Києві УЦР, «яка висловлювалася за перетворення Російської імперії в демократичну федеративну республіку, де кожен народ повинен отримати право на національно-територіальну автономію»⁴⁰⁰. Щоправда, В. Снапковський висловлював й обурення з намірів УЦР долучити до майбутньої автономної України й усю Чернігівську губернію, оскільки «в її Суразькому повіті [тепер – більша частина Суразького району Брянської області Російської Федерації – П. А.], наприклад, проживало 70 % білорусів»⁴⁰¹. Та й за результатом домовленостей у Брест-Литовську на початку 1918 р. (за визначенням автора – «грабіжницького для Білорусі миру») українській стороні (вже у форматі незалежної УНР) остаточно відходили «десять повітів Гродненщини, Могильовщини, Мінщини та Чернігівщини»⁴⁰². Це могло загрожувати конфліктом із проголошеною 25 березня 1918 р. незалежною БНР, яка декларувала, що новопостала держава «повинна охоплювати всі землі, на яких домінувало білоруське населення»⁴⁰³. Тим не менше, як Україна, так і Німеччина, Радянська Росія та Литва названі у книжці «зовнішньополітичними пріоритетами БНР» із перших місяців її існування, хоч і питання точного визначення білорусько-українських кордонів, насамперед із Литвою та Україною,

³⁹⁹ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 240.

⁴⁰⁰ Там само. С. 233.

⁴⁰¹ Там само.

⁴⁰² Там само. С. 250.

⁴⁰³ Там само. С. 249.

перебувало в центрі уваги подальших переговорів, які спорадично ініціювалися білоруською стороною протягом 1918 р.⁴⁰⁴.

І хоч ця справа була радше неуспішною для БНР, а питання кордонів увесь час «відкладалося до більш сприятливого часу», результатом тісних українсько-білоруських дипломатичних контактів навесні 1918 р., на думку В. Снапковського, став той факт, що УНР стала першою державою, яка визнала БНР, і 24 квітня 1918 р. між республіками відбувся обмін дипломатичними представництвами й одним із перших питань, яке було окреслене після цього, стало надання Україною кредиту для Білорусі та налагодження товарного обміну між державами. Тоді ж у Києві відкрили Білоруську торгову палату, діяльність якої не припинялася і в умовах існування Української Держави, очолюваної гетьманом П. Скоропадським, і тривала до грудня 1918 р.⁴⁰⁵. Дипломатичні контакти між БНР та УНР (із встановленням наприкінці 1918 р. в Україні влади Директорії), за спостереженням автора видання, тривали й в умовах протистояння спільному ворогу – більшовикам. Це втілювалося, як відзначив В. Снапковський, у розробці в квітні 1919 р. проекту секретного договору між сторонами, що передбачав створення білорусько-української федерації: «Конкретно мова йшла про проведення узгодженої зовнішньої політики, створення військового союзу для оборони двох держав, в першу чергу для їх визволення від більшовицької окупації, визначення кордонів за етнографічним принципом з економічними поправками, прийняття торгової конвенції»⁴⁰⁶. Однак, як підсумував автор посібника, реалізація цього плану, як і всіх решта, що стосувалися співпраці між БНР та УНР, виявилася неможливою, оскільки ключові дотеперішні союзники обох держав із Четвертого Союзу програли у Першій світовій війні і були

⁴⁰⁴ Там само. С. 250–251.

⁴⁰⁵ Там само. С. 252–253.

⁴⁰⁶ Там само. С. 254.

змушені вивести свої війська з регіону та незабаром, попри ще певну одночасну боротьбу (особливо на українських теренах), водночас проти Добровольчої «білої» армії та більшовицької «червоної» «проголошені на території України і Білорусі національні держави були ліквідовані Радянською Росією»⁴⁰⁷, а їхні владні центри опинилися на еміграції.

Українська тематика щодо «довгого XIX століття» в Республіці Білорусь розглядається і на сторінках підручників зі всесвітньої історії, втім не окремо, а в контексті окреслення історії Російської імперії у цей період (який є суттєво розлогішим) і Австро-Угорщини (значно менший за обсягом). Характерним прикладом цього є підручник співавторства Володимира та Наталії Кошелевих і Наталії Байдакової, який, що характерно, спочатку побачив світ у Мінську російською мовою⁴⁰⁸, а вже пізніше вийшов його білоруський переклад⁴⁰⁹.

«Століттям надій і розчарувань» («стагоддзе надзей і расчараванняў») у світі згадані автори назвали період між наполеонівськими війнами та Першою світовою війною. Відзначаючи загальну специфіку цього часу, у підручнику наголошували, що початково «величезний вплив на століття зробила Французька революція 1789–1799 рр.», адже «саме під гаслом “Свобода, Рівність, Братерство” тоді розгорталися основні історичні події ... і формувалися ... нові буржуазні суспільства»⁴¹⁰.

⁴⁰⁷ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 254.

⁴⁰⁸ Кошелев В. С., Кошелева Н. В., Байдакова Н. В. Всемирная история Нового времени, XIX – начало XX в.: учеб. пособ. для 8-го кл. учреждений общ. сред. образования с рус. яз. обучения. Минск: Изд. Центр БГУ, 2018. 206 с.

⁴⁰⁹ Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу, XIX – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. У. С. Кошалева; пер. на беларус. мову В. Р. Ермаковіч, В. М. Іванова, Н. Г. Шчарбакавай. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2018. 206 с.

⁴¹⁰ Там само. С. 5.

Водночас В. і Н. Кошелєві та Н. Байдакова на сторінках підручника відзначали (і дещо надмірно ідеалізували) ще один чинник, який протягом перших десятиліть XIX ст. начебто став впливовим для розвитку суспільно-політичної та геополітичної ситуації принаймні у Центральній-Східній Європі (включно з українськими теренами), – поразку «Великої армії» Наполеона російському війську під час т. зв. «Вітчизняної війни 1812 р.» (саме так у виданні протрактували тодішню французько-російську військову кампанію), яка, мовляв, «сприяла піднесенню визвольної боротьби пригноблених народів Європи»⁴¹¹. І якщо ще напередодні цієї воєнної кампанії, як відзначали у підручнику, Російська імперія (зокрема з українськими губерніями) і так «стояла на шляху встановлення всеєвропейської гегемонії», то навесні 1814 р. вона вже переживала справжній тріумф – дійшовши до Франції, «союзні війська на чолі з російським імператором Олександром I увійшли в Париж», а Росія стала однією із ключових переговорних сторін на Віденському конгресі, на якому облаштовували нову повоєнну основу міжнародного порядку⁴¹².

Окрім того, у виданні визнавали, що попри те, що у XIX ст. Російська імперія – «одна із найсильніших і найвпливовіших держав світу», яка «проводила активну зовнішню політику і досягла в ній значних успіхів», зокрема завдяки тому, що до її складу належали «території, на яких проживало багато народів» (серед них – український), проте економічно вона значно поступалася передовим державам Західної Європи, оскільки основними перешкодами «на шляху її поступального розвитку, модернізації та індустріалізації ... були самодержавство, кріпацтво і майже повне політичне безправ'я народних мас»⁴¹³.

Останнє звучить як черговий реверанс білоруських істориків у бік наративів радянської історіографії, як, зрештою, і

⁴¹¹ Там само. С. 12.

⁴¹² Там само. С. 12–13.

⁴¹³ Там само. С. 97.

пошук на сторінках книжки «найкращих представників російського суспільства» (а насправді, серед населення всієї імперії, не лише росіян)⁴¹⁴, які, будучи незадоволеними вищезазначеними явищами, почали з ними боротися на різних стадіях упродовж XIX ст. (дещо в дусі радянської «класової» діалектики).

Хронологічно найраніше серед них автори виділили «дворянських революціонерів» як декабристів – офіцерів, які, будучи враженими побаченим рівнем життя та суспільства у Західній Європі під час закордонних походів, прагнули суспільно-політичних трансформацій і в самій імперії Романових. Найрадикальніші його представники закликали аж до повної ліквідації кріпацтва та монархії із подальшим проголошенням республіки та створенням представницьких органів влади. І хоча, як відзначено в підручнику, рух декабристів – цих «перших революціонерів в Росії» – не знайшов масової підтримки у суспільстві та й організоване ними 14 грудня 1825 р. (звідси і назва руху) збройне повстання російська влада придушила, а члени створених напередодні політичних товариств (зокрема в Україні, очолювані в рамках Південного товариства Павлом Пестелем та Матвієм Муравйовим-Апостолом) зазнали арештів, усе ж, на думку авторів видання, історичне значення цього руху було важко переоцінити, оскільки фактично йшлося про перший відкритий протест проти хиб суспільно-державної системи Російської імперії⁴¹⁵.

Вони особливо стали очевидними під час Кримської війни 1853–1856 рр., коли, як відзначено в книжці, «царський уряд необачно почав війну з Туреччиною», а російське військо навіть «здобуло низку блискучих перемог над турками», але коли у бій вступили союзники Османської імперії – Англія та Франція – армія Російської імперії (у рядах якої тоді

⁴¹⁴ Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу... С. 97.

⁴¹⁵ Там само. С. 103.

воювали й українці) «насилу протистояла арміям найсильніших європейських держав, які вторглися на Кримський півострів», оскільки «російський вітрильний флот був безсилий проти пароплавів Англії і Франції» та й «через відсутність залізниць російські війська не могли отримати підкріплення та провіант», тож загалом ця кампанія «продемонструвала військову та економічну відсталість самодержавної Росії», яка у підсумку прогала і на певний час втратила вирішальний вплив у Чорноморському басейні⁴¹⁶.

Такий стан справ спонукав імператора Олександра II до проведення в Росії (зокрема на Наддніпрянській Україні) вже згадуваних і в підручниках з історії Білорусі реформ (у цьому виданні вони, щоправда, вже не «буржуазні», а «великі»), зокрема селянської, яка скасовувала кріпосне право, а крім неї й реформи місцевого врядування, міської, судової, військової та освітньої реформ, які «створили умови для розвитку буржуазно-капіталістичних відносин»⁴¹⁷. Водночас щодо Олександра II, то у підручниках автори навіть вживають епітет «цар-визволитель» (тим паче, у контексті російсько-турецької війни 1877–1878 рр., під час якої очільник імперії Романових підтримував прагнення Сербії та Румунії до незалежності та Боснії і Герцеговини та Болгарії до автономії в межах Османської імперії (про Чорногорію у виданні не згадали))⁴¹⁸.

Натомість його наступник на імператорському престолі Олександр III постав у підручнику хоч і «Миротворцем», бо «за роки його правління Росія не брала участь ні в одній війні»⁴¹⁹, але й «контрреформатором», орієнтованим на зміцнення самодержавства, перешкоджання розвитку «культур неросійських корінних народів імперії» (серед них, вочевидь, автори

⁴¹⁶ Там само. С. 104.

⁴¹⁷ Там само. С. 112–115.

⁴¹⁸ Там само. С. 115–116.

⁴¹⁹ Там само. С. 122.

розуміють й українців, хоча про це прямо не пишуть), оскільки «цар наполягав на одній мові – російській, і на одній церкві – Російській православній», що втілювалося в його політиці русифікації, яка, втім, як відзначали в підручнику, не посилювала, а лише послаблювала «російську багатонаціональну державу»⁴²⁰.

Це, поруч із невинирішеними до кінця суспільно-політичними та соціально-економічними проблемами, сприяло подальшому формуванню опозиції російській владі як у Петербурзі, так і на місцях (зокрема, і в Україні) з табору лібералів, які «наполягали на запровадженні конституції та виборної законодавчої влади», та рішучіших революціонерів, «які перебували під впливом соціалістичних ідей, які активно проникали в Росію зі Західної Європи, і відкрито виступали проти самодержавства»⁴²¹.

До слова, саму появу соціалізму в світі у книжці пояснювали певним розчаруванням окремих прошарків (зокрема частини інтелігенції, селянства та щойно сформованого робітничого стану (у підручнику фігурують, щоправда, поняття «робітничий клас» та «пролетаріат»⁴²²)) традиційною демократією, яка «передбачала відсутність привілеїв і визнання народу джерелом влади» і «її вважали корисним засобом від усіх суспільних бід і хвороб», але «покінчити з бідністю та злиднями їй не вдалося», тому «гострі проблеми капіталістичного суспільства призвели до виникнення соціалістичного руху», зокрема в імперіях, до складу яких тоді належали українські терени⁴²³.

У Російській імперії це явище, як окреслено в підручнику, у 1870-х роках уособлювали народники (В. та Н. Кошелева і Н. Байдакова в межах цього руху виділили «пропагандистський», «бунтарський» та «змовницький» напрями), а зі

⁴²⁰ Кошалеў У. С, Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу... С. 115.

⁴²¹ Там само. С. 118.

⁴²² Там само. С. 120.

⁴²³ Там само. С. 5.

зародженням робітничого руху внаслідок розвитку промисловості в Російській імперії в другій половині XIX ст. та поширенням на цих теренах марксизму він врешті після десятиліть трансформацій оформився в РСДРП, яка, зрештою, надалі була однією з очільних сил революційного руху в імперії Романових⁴²⁴.

А можливостей проявити себе вже на початку XX ст. вистачало вдосталь. У цьому контексті в підручнику писали: «За період з 1905 по 1917 роки в Росії відбулося три революції. Першу нещадно придушив царський уряд. Друга призвела до повалення самодержавства: династія Романових назавжди зійшла з історичної сцени. У результаті третього було повалено Тимчасовий уряд, а до влади прийшла партія більшовиків [одна з двох фракцій, на які 1903 р. розпалася РСДРП – П. А.], яка представляла інтереси робітників і селян»⁴²⁵. Характерно, що Жовтневий переворот автори підручника вслід радянській (та й сучасній російській) історіографічній традиції окреслили «Жовтневою революцією 1917 р.»⁴²⁶.

Водночас, вказуючи на соціально-економічні чинники під час буремних перших двох десятиліть XX ст., у дидактичному виданні В. та Н. Кошелевих і Н. Байдакової практично не зазначається роль у цих подіях чинника національного, щодо якого лише загально зазначено, що той, поруч із робітничим та аграрним питаннями, був здебільшого в центрі розгляду постаналої з 1906 р. Державної думи Російської імперії⁴²⁷. До цього хіба що можна ще врахувати авторське узагальнення щодо послідовності здобуття слов'янськими народами незалежності на рубежі XIX–XX ст. (що характерно, найпізніше якраз тими, що населяли імперію Романових): «Південні слов'яни

⁴²⁴ Там само. С. 120–121.

⁴²⁵ Там само. С. 126.

⁴²⁶ Там само. С. 121.

⁴²⁷ Там само. С. 128–129.

остаточно позбулися османського панування й здобули державну незалежність. Західні слов'яни отримали його лише після Першої світової війни. Східні слов'яни – білоруси та українці – після розпаду Російської імперії»⁴²⁸.

Цікаво, що про проголошення ЗУНР у Галичині на згадках Австро-Угорської імперії у книжці взагалі не згадано. Та й сама історія підавстрійських теренів сучасної України (а це, крім Галичини, ще й Буковина та Закарпаття) фактично не відображена і зводиться до тези про те, що ці території були лише частиною багатонаціональної держави – імперії Габсбургів, до якої також належали землі сучасних власне Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Словенії, Хорватії, а також частина територій теперішніх Румунії, Польщі та Італії (а також із 1878 р. була анексована Боснія та Герцеговина)⁴²⁹. А ще, незважаючи на те, що, порівняно з реаліями Російської імперії, імперія Австрійська (з 1867 р. – Австро-Угорська) все ж значно раніше пропонувала конституційну монархію та розширення мережі представницьких органів влади (як у центрі, так і на місцях), цей факт не завадив білоруським авторам запевнити, що саме тамтешня «правляча династія Габсбургів не допускала політичних свобод, усіляко стримувала прагнення підвладних їй народів до національної незалежності», і, відповідно, «така політика викликала невдоволення найширших кіл суспільства» (знову згадуються радянські ідеологічні кліше), що, мовляв, періодично провокувало в імперії політичні кризи⁴³⁰.

Врешті, узвиччену для XIX ст. геополітичну систему в Європі (а відтак – становище і на українських землях) змінила Перша світова війна, після якої «розпалися чотири імперії: Російська, Німецька, Австро-Угорська та Османська...

⁴²⁸ Кошалеў У. С, Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу... С. 137.

⁴²⁹ Там само. С. 37, 116.

⁴³⁰ Там само. С. 37.

Росія поринула в хаос революції та громадянської війни. Виникла радянська держава на чолі з більшовицьким урядом», яка, зрештою, поруч зі США, активно вийшла на політичну арену⁴³¹.

Окрім того, непропорційно незначними, поруч із оглядом російських культурних діячів, є відомості про мистців українського походження (хоч у самому ж підручнику недвозначно зазначено, що «культурне відродження слов'янських народів стало найважливішою передумовою їх боротьби за національну незалежність»⁴³²). Так, наприклад, зі всієї плеяди українських культурних діячів у підручнику згаданий лише Тарас Шевченко, у якого «творчість пройнята любов'ю до України, мотивами національно-визвольної боротьби та слов'янського братерства»⁴³³. Натомість уродженця містечка Великі Сорочинці Полтавської губернії Миколу Гоголя автори видання віднесли до переліку «видатних діячів російської літератури»⁴³⁴ та й з цілого сонму його творів згадано лише комедію «Ревізор» і поему-роман «Мертві душі»⁴³⁵. З-поміж творців російської літератури, у яких «наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися найкращі твори», у виданні названо й вихідця з українського Житомира Володимира Короленка⁴³⁶. А художники Ілля Рєпін та Архип Куїнджі – уродженці українських теренів – як зазначено у підручнику, були серед тих, хто «відображав реальне життя різних верств російського суспільства»⁴³⁷. А ось із культурними діячами, які походили з півдавстрійської частини України (наприклад, Іваном Франком та іншими), автори підручника взагалі не знайомлять своїх читачів.

⁴³¹ Там само. С. 194–195.

⁴³² Там само. С. 142.

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ Там само. С. 106.

⁴³⁵ Там само. С. 107.

⁴³⁶ Там само. С. 133.

⁴³⁷ Там само. С. 134.

Зрештою, парадоксально, але «перший у Білорусі підручник, у якому представлено бачення унікальної, своєрідної і видатної минувшини українського народу білоруськими істориками», тобто який цільово стосувався власне історії України, побачив світ лише 2019 р. у співавторстві Світлани Лугавцової, Віктора Кахновіча та Степана Темушева за науковою редакцією Олега Яновського для студентів-істориків закладів вищої освіти Республіки Білорусь⁴³⁸.

Події та процеси XIX – початку XX ст. в Україні є одними з ключових, які розглядаються у книжці. Зокрема, на сторінках видання реконструйовано історію адміністративного ладу, демографічного та соціального становища населення, суспільно-політичних, економічних і культурних особливостей розвитку у зазначений період як «українських земель під владою Російської імперії» (і фактично у відповідних розділах висвітлено ті ж напрямки, які висловлені й у інших розглянутих вище дидактичних напрацюваннях, щоправда дещо більше, ніж зазвичай, уваги приділено й Лівобережній та Південній Україні), так і «західноукраїнських земель під владою Австрійської імперії»⁴³⁹. Йдеться про Галичину («Галіція»), яка увійшла до складу імперії Габсбургів після першого поділу Речі Посполитої 1772 р., Буковину, що стала частиною Австрійської імперії 1774 р. за результатами воєнних дій проти Османської імперії (у книжці помилково зазначено, що це трапилося відповідно до Константинопольської австро-турецької конвенції 1775 р.), та Закарпаття, яке ще раніше перебувало у складі Австрії як частина Угорського королівства⁴⁴⁰. Щоб не повторюватися, варто

⁴³⁸ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны ад старажытных часоў да пачатку XX ст. (з электронным дадаткам): дапаможнік / пад навук. рэд. А. А. Яноўскага. Мінск: БДУ, 2019. 239 с.

⁴³⁹ Там само. С. 168–175.

⁴⁴⁰ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 175–176.

детальніше зупинитися на менш згаданих у масиві білоруських навчальних видань українському Лівобережжю та тодішніх підавстрійських теренах України.

На відміну від Правобережної України, де більшість еліти – польські шляхетські землевласники, на українському Лівобережжі до них належали дворяни – нащадки української козацької старшини, які спорадично «сподівалися відновити автономію Гетьманщини»⁴⁴¹. Саме на цій хвилі, на думку авторів едукативного видання, на рубежі XVIII–XIX ст. із цього середовища вийшла «Історія Русів», яка, як стверджено у книжці, була «не просто описом історичних подій, а блискучим політичним памфлетом», у якому подано «картину історичного розвитку так званої Малої Русі зі стародавніх часів до 1769 р. ... особлива увага надається повстанням русів [українців – П. А.] проти польської влади, Берестейської унії 1596 р. ... високо оцінено гетьманство Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, висловлено глибокий сум через ліквідацію Гетьманщини»⁴⁴². Зрештою, саме цей твір, як стверджувала С. Луговцова з колегами, значною мірою вплинув на світогляд й авторів книжок про минувшину «Малої Русі/Малоросії» (тодішня назва України) Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича та інших представників українських інтелектуалів, які, «збираючи літописи, документи, архівні матеріали, спробували показати значимість українського минулого ... та переконати русифікованих сучасників, що українці мають самостійну мову, а не “наріччя”, яке поступово зникає»⁴⁴³. Врешті, подальший розвиток українського національного відродження у цьому регіоні впродовж першої половини XIX ст. у виданні пов'язували із діяльністю Харківського та Київського університетів, Ніжинського та Одеського ліцеїв, унаслідок чого тут сформувалася «нова

⁴⁴¹ Там само. С. 180.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Там само. С. 181.

соціальна група – демократична інтелігенція», для якої ключовим переконанням вважалося твердження, «що політичні та культурні вимоги повинні спиратися на народ», а тому «молоді ентузіасти-романтики здійснювали мандрівки рідним краєм, знайомилися з народним побутом, збирали народні пісні, легенди, казки, які вважали безцінною скарбницею народного світогляду»⁴⁴⁴. Однак така діяльність протягом багатьох десятиліть залишалася в легальних межах, як приклад, у підручнику вказали на той факт, що, на відміну від Правобережжя, у Лівобережній Україні Листопадове повстання 1830–1831 рр. не знайшло жодної підтримки, і навіть більше – місцеві дворяни українського походження, за дорученням імператора, змогли організувати та озброїти 8 000 добровольців для допомоги у його придушенні⁴⁴⁵. Лише з початком діяльності Кирило-Мефодіївського братства у 1840-х роках український національний рух почав політизуватися (і висловлювати критичні щодо російської влади гасла), та, врешті, навіть діячі громадського руху, які намагалися залишатися аполітичними та зосереджуватися лише на просвітництві народу, почали переслідуватися, адже на тлі повстання 1863–1864 рр. офіційний Петербург почав вбачати загрози для державності навіть у звичайній «національно-просвітницькій праці», а «бажання носити вишиванку чи виконувати народні пісні почали трактувати як підриг громадських основ»⁴⁴⁶. Із цим, як зазначено у книжці, й була пов'язана поява циркуляру російського міністра внутрішніх справ Петра Валуєва, «який забороняв видавати книги українською мовою, бо такої мови “не було, нема і бути не може”»⁴⁴⁷, умови його стали ще жорсткішими в Емському указі, підписаному імператором Олександром II у травні 1876 р.,

⁴⁴⁴ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны...

⁴⁴⁵ Там само. С. 180–182.

⁴⁴⁶ Там само. С. 201.

⁴⁴⁷ Там само.

що, натомість, призвело до зворотнього ефекту – радикалізації української молоді, яка, як відзначала С. Лугавцова із колегами, дедалі частіше приєднувалася спершу до народницького руху, пізніше – соціал-демократичного, а врешті – таємного національно-революційного Братства тарасівців та українських політичних партій, які почали з'являтися на Наддніпрянщині у 1900-х роках (у підручнику помилково зазначено, що перша активна політична партія на Наддніпрянщині – Революційна українська партія – була заснована 1899 р., хоч насправді 1900 р.)⁴⁴⁸. Врешті-решт, українські політичні сили зображено на сторінках книжки активними учасниками революційних подій 1905–1907 рр. (зокрема, у межах українських депутатських фракцій перших двох скликань російської Державної думи)⁴⁴⁹, що, зрештою, відтворено і в інших білоруських навчальних виданнях з історії.

Розглянуто у підручнику й історію Півдня України, який ще з останньої чверті XVIII ст., за результатом чергової російсько-османської війни став частиною імперії Романових (включно з Кримом), однак найбільше цей простір, разом із теренами сучасного Приазов'я, згаданий хіба що в контексті соціально-економічних процесів на тлі промислової революції на українських землях. Зокрема, автори цього навчального видання зазначали, що «у Катеринославській і Херсонській губерніях за останні два десятиліття XIX століття виникло 17 великих металургійних заводів, більшість з яких було побудовано за гроші іноземних капіталістів: англійські – завод Джона Юза в Юзівці (сучасний Донецьк); бельгійські – Дніпровський завод у селищі Кам'янському; французькі – Гданцівський завод під Кривим Рогом», а також «почали роботу Харківський і Луганський паровозобудівні заводи»⁴⁵⁰. Як на-

⁴⁴⁸ Там само. С. 202–204.

⁴⁴⁹ Там само. С. 204–205.

⁴⁵⁰ Там само. С. 199.

слідок, саме тут, поруч із Києвом, формувалися й політичні, промислові та освітньо-наукові осередки: «Серед міст України кінця XIX століття виділялися чотири великі центри – Одеса (400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (120 тис.). Швидко розвивалися нові промислові центри – Кривий Ріг, Костянтинівка, Юзівка, Маріуполь», що призвело й до появи нового значного прошарку – робітництва, чисельність якого в Україні станом на 1897 р. уже наближалася до 425 тис. осіб, «і майже половина з них була зосереджена у важкій промисловості Катеринославської губернії»⁴⁵¹, згодом зігравши важливу роль під час революційних процесів у Росії на початку XX ст.

Окрему увагу у підручнику також звернено на реформи «освіченого абсолютизму» імператорів Марії Терезії та Йосифа II у 1770–1780-х роках, які проводилися і на західноукраїнських теренах – Галичині, Буковині, а також, на думку авторів, мали «адаптувати абсолютну монархію до системи ринкових відносин і нових тенденцій суспільного життя» шляхом «посилення державної централізації та підпорядкуванням усіх сторін життя держави і суспільства правлячій династії»⁴⁵² за одночасного впровадження системи обліку та контролю, проведення першого статистичного перепису землеволодінь і населення, часткових трансформацій у соціально-економічній сфері. Зокрема, С. Лугавцова з колегами відзначила реформування системи аграрних відносин, відповідно до якого австрійський імператор Йосиф II патентом 1782 р. ліквідував особисту залежність селян від поміщиків та надав їм елементарні громадянські права: можливість одружуватися без згоди поміщика, змінювати місце проживання, передавати майно у спадщину, вибирати професію⁴⁵³.

⁴⁵¹ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 199.

⁴⁵² Там само. С. 176.

⁴⁵³ Там само. С. 177.

Серед важливих нововведень часу «освіченого абсолютизму», впроваджених на західноукраїнських землях на рубежі XVIII–XIX ст., у підручнику згадали й про церковну реформу, яка передбачала «рівні права католицької, протестантської і греко-католицької церков та надання вірянам усіх віросповідань рівних можливостей до вступу до університетів та державної служби; підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних чиновників із відповідним утриманням; заборону представникам римо-католицької церкви змушувати греко-католиків приймати латинський обряд»⁴⁵⁴. Окрім того, при відкритому 1784 р. у Львові університеті у 1787–1809 рр. діяв Руський інститут, де на філософському та богословському факультетах навчалися «русини-українці», що загалом «сприяло громадянському прогресу». У результаті, як підсумували у підручнику, хоча значною мірою упродовж наступних десятиліть відбувався «відхід від реформаторського курсу, який тривав ледь не до середини XIX ст.», утім «чи не єдиними соціальним інститутом, який зберіг здобутки епохи реформ і навіть зміцнив свої позиції після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква»⁴⁵⁵.

Представники останньої, врешті, як стверджено у виданні, протягом перших десятиліть XIX ст. значною мірою доклалися до першої хвилі національного відродження в Галичині у межах діяльності Перемишльського культурно-освітнього гуртка, сформованого унійним (греко-католицьким) духовенством довкола галицького митрополита Михайла Левицького (і це в той час, коли на підросійських теренах України Греко-Католицька Церква потрапила під заборону!). У межах організації члени не лише «різко виступали проти спроб схилити уніатів [греко-католиків – П. А.] перейти в католицизм,

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Там само.

і в результаті опинилися на піку боротьби проти латинізації у всіх сферах громадського життя», «виявляючи значне зацікавлення до вітчизняної історії, життя народу, його мови та усної народної творчості» та «немало зробивши для розвитку українських шкіл»⁴⁵⁶.

Як відзначили С. Лугавцова зі співавторами, лише з 1830-х років центр національного руху на підавстрійській території України перенісся з Перемишля до Львова, де у 1833–1837 рр. діяв гурток романтиків «Руська трійця», який очолювали Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які «глибокого переживали через поділ України, вважали своїм головним завданням “підняти дух народний”, чого можна було досягнути тільки з допомогою друкованого слова, написаного рідною мовою»⁴⁵⁷. Із цим автори підручника пов’язували й вихід у світ 1837 р. збірника літературних праць «Русалка Дністрова», підготовленого членами «Руської трійці», який став «першою народною книгою в Галичині як за формою (жива народна мова, гражданський шрифт), так і за змістом (поетизація подвигу козацтва, возвеличення національно-визвольної боротьби), і хоч був заборонений цензурою, але «отримав широке розповсюдження серед освіченого населення»⁴⁵⁸.

Наступний етап національного відродження у виданні пов’язували з «Весною народів» 1848–1849 рр., коли «центром українського національного руху стала Східна Галичина», що проявилось у заснуванні 2 травня 1848 р. у Львові першої української політичної організації «Головна Руська Рада», «яка взяла на себе роль представника інтересів українського населення перед віденським урядом», хоча помилково у книжці очільником організації названо такого собі «перемишльського

⁴⁵⁶ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 183.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само.

єпископа Р. Яхимовича»⁴⁵⁹, тоді як насправді ним був на той момент ще ректор Львівської духовної семінарії Григорій Яхимович. Як відзначили у підручнику, друкований орган організації «Зоря Галицька» був першою газетою, виданою на українських теренах українською мовою, та й інші ініціативи Ради мали виражене національне спрямування: синьо-жовтий стяг та герб зі зображенням золотого лева на синьому тлі у ролі національної символіки та політична вимога з поділу Галичини на дві адміністративні частини: польську й українську. І хоча, як відзначали у книжці, останній аспект у підсумку австрійський уряд відхилив, діяльність Головної Руської Ради на тлі тодішніх революційних подій таки дала свій ефект, оскільки «керівні кола Австрійської імперії погодилися на викладання українською мовою у галицьких початкових школах, як і на введення цієї мови як обов'язкової в гімназіях ... та відкриття кафедри української мови у Львівському університеті»⁴⁶⁰.

Зрештою, «Весна народів» змусила австрійського імператора Фердинанда I створити однопалатний виборний парламент – рейхстаг, що дало змогу й підавстрійським українцям долучитися до парламентаризму – як зазначили автори видання, із 383 депутатів парламенту, який розпочав роботу 10 липня 1848 р., Галичину репрезентувало 96, зокрема 39 українців⁴⁶¹. Останні вже на рівні австрійської столиці отримали можливість відстоювати ідею поділу галицького краю на дві адміністративні одиниці та зменшення викупних платежів на землю після скасування на тлі революційних процесів панщини. Щоправда, як виснували у підручнику, вже навесні 1849 р. наступник Фердинанда I на імператорському престолі Франц Йосиф I розпустив парламент, після чого «настала епоха неоабсолютизму, яка характеризувалася відновленням

⁴⁵⁹ Там само. С. 184.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Там само. С. 184–185.

необмеженої влади імператора та зменшенням до мінімуму реформаторської діяльності ... були обмежені громадянські права і свободи, відновлена цензура. Навчання національними мовами дозволялося лише в початковій школі ... практично вся адміністрація в Галичині опинилися в руках поляків»⁴⁶².

Наступна фаза реформ в імперії Габсбургів, як відзначали С. Лугавцова з колегами, тривала упродовж 1860-х років, розпочавшись із виходом у світ «так званої Федеральної Конституції» (так у підручнику назвали «Жовтневий диплом») від 20 жовтня 1860 р., яка «передбачала розподіл законодавчої влади між імператором, рейхстагом і провінційними сеймами», а 26 лютого 1861 р. «була доповнена у ліберальному дусі» (йшлося про Лютневий патент), унаслідок чого «Галичина отримала автономію з власним сеймом»⁴⁶³. Врешті з прийняттям Конституції 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на Австро-Угорську із декларованими в документі громадянськими свободами (недоторканість особи, свобода слова і друку, рівноправність національностей та мов у школах і громадських установах тощо)⁴⁶⁴.

Світоглядно у другій половині XIX ст., як констатували автори видання, «старе покоління працівників національного відродження, яке чекало, що австрійський уряд з часом добровільно “зробить для нас все необхідне”» серед української еліти замінили діячі, які первісно поділялися на дві групи: полонофільську, що шукала порозуміння з польською стороною, та русофільську (москвофільську), представники якої «сподівалися на допомогу Росії» та «у своїх переконаннях... відрізнялися від чехів та інших слов'ян тим, що заявляли про тотожність українців та росіян» і стверджували, що «ніяких українців не

⁴⁶² Лугавцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 185.

⁴⁶³ Там само. С. 208.

⁴⁶⁴ Там само. С. 209.

існує, є один “русский” (“руські”) народ від Карпат до Камчатки»⁴⁶⁵. Водночас С. Лугавцова та співавтори книжки звернули увагу на появу серед українського національного руху й третього напрямку – народовців-українофілів, чиїм натхненником був Т. Шевченко, чию «орієнтацію на інтереси і потреби народу» у творчості вони поділяли, дотримуючись позиції, що «українці – окремий народ, який проживає від Кавказу до Карпат»⁴⁶⁶. Відповідні орієнтири зберігалися за відповідними напрямками й після 1890-х років, коли «національний рух на західноукраїнських землях вступив у нову стадію політичного розвитку», що проявилось у появі перших українських політичних партій європейського типу (починаючи від Русько-української радикальної партії, заснованої 1890 р.)⁴⁶⁷.

До Першої світової війни національний рух тут ще більше активізувався, однак, описуючи дуже загально ключові віхи перебігу глобального військового протистояння на українських теренах – місце, яке, за влучним визначенням авторів підручника, «стало не просто одним з плацдармів кровопролитних боїв, але й локацією, де реалізовувалися стратегічні задуми світового конфлікту, причому за участю українців, які були вимушені стріляти один в одного»⁴⁶⁸, С. Лугавцова зі співавторами повернулися до «традиції» інших своїх колег – розповідати першочергово історію саме теренів Наддніпрянської України, особливо під час реконструкції подій перших місяців Української революції, пов'язаних із діяльністю в Києві УЦР, яка за досить короткий час пройшла шлях від «київської міської організації» до, після проведення Українського національного конгресу, повноцінного репрезентанта всього

⁴⁶⁵ Там само.

⁴⁶⁶ Там само. С. 210.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Там само. С. 214.

українства на політичній платформі⁴⁶⁹. Хоча завершили опис тодішніх суспільно-політичних процесів на сторінках підручника автори таки досить «сумбурно» – твердженням про те, що «Жовтневе повстання [насправді більшовицький Жовтневий переворот – П. А.] у Петрограді відкрило нову сторінку в історії російської революції, в тому числі на територій України»⁴⁷⁰. І це при тому, що про подальшу історію УНР, Української Держави Павла Скоропадського чи знову УНР на чолі з Директорією у підручнику вже й не зазначали.

Таким чином, період «довгого XIX століття» в історії України у білоруських навчальних виданнях переважно розглядається крізь призму розповідей про тогочасну минувшину білоруських земель, які, поруч із Правобережною Україною, стали частиною Російської імперії за результатом трьох поділів Речі Посполитої, а остаточно – після Наполеонівських війн. Відтак, саме українським теренам Волині, Поділля та Київщини білоруські автори присвятили найбільше уваги – з характеристиками введення цих територій політично, економічно, соціально та врешті культурно до простору імперії Романових упродовж усього XIX ст., включно зі зображенням опозиційних до такої «інтеграції» рухів: від підтримки частини місцевої еліти французького війська 1812 р. крізь декабристське, Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863–1864) повстання, і аж до поширення соціалістичних ідей та врешті двох революцій (1905–1907 та 1917).

Лівобережна Україна за такої конфігурації вже станом на початок «довгого XIX століття» постала як більш інтегральна частина Російської імперії (попри те, що формально Гетьманщина була ліквідована лише 1764 р.), з якою у новоприєднаних до Росії земель ще раніше почали формуватися політичні, соціально-економічні (особливо з розгортанням в Україні

⁴⁶⁹ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 216–217.

⁴⁷⁰ Там само. С. 218.

промислового перевороту та мережі залізниць) та культурні контакти – зрештою, як із Кримом та значною частиною Північного Причорномор'я, які також відійшли до складу Росії наприкінці XVIII ст. після чергової серії російсько-османських війн, але яких теж не оминули революційні перипетії в Росії на початку XX ст.

Натомість підавстрійські українські терени (Галичини, Буковини та Закарпаття) здебільшого у білоруських дидактичних виданнях якщо взагалі не фігурують, то перебувають на маргінесі – як ледь не «жертви» правлячої в Австро-Угорщині династії Габсбургів, яка мовляв не допускала політичних свобод, усіляко стримувала прагнення підвладних їй народів до національної незалежності. Щоправда, серед білоруських авторів були й винятки, які простежували розвиток українського національного руху в межах Австро-Угорщини від «кузні» реформ «освіченого абсолютизму» крізь протиборство з іншими національними проектами (зокрема в Галичині – з польським), «Весну народів», Конституційні реформи 1860-х років та врешті умов польської автономії в Галичині (щоправда, з можливістю обирати та бути обраним до парламенту у Відні та Крайового Сейму у Львові).

Білоруські автори (незалежно від ідейних установок) наголошували на трагізмі ситуації, у якій опинилися у цей період – як через розділеність українських територій поміж двома імперіями у XIX ст., так і через той факт, що українці опинилися по обидва боки фронту Першої світової війни. Зрештою революційні процеси 1917 р. (Лютнева революція та Жовтневий переворот більшовиків) і поява впродовж 1917–1918 рр. на просторі колишньої Російської імперії національних держав (як-от УНР чи Української Держави та БНР) на сторінках білоруських навчальних видань варіювалися від твердження, що відбулося логічне після попереднього кількадесятилітнього національного розвитку державотворче втілення національних

рухів, до переконання, що йдеться ледь не про інспіровані західними державами «масонські змови», покликані послабити Росію (і така думка траплялася навіть у сучасних виданнях 2010-х років).

Отже, Жовтневий більшовицький переворот для всіх проаналізованих білоруських авторів однозначно був визначальною подією, але якщо для частини йшлося про передвісника знищення щойно створених у регіоні національних держав (зокрема української та білоруської) та вимушеного вигнання на Захід їхніх еліт, то для інших це була спроба вже у нових – радянських – межах відродити ослабену під час Великої війни та революцій початку XX ст. російську державність, у яку, зрештою, у 1920-х роках було насильно об'єднано й значну частину сучасних Білорусі та України, але вже у формі щойно поставалих радянських соціалістичних республік як частин СРСР.

Павло Артимишин

РОЗДІЛ 5. ВІД РАДЯНСЬКОЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ: УКРАЇНА XX–XXI СТОЛІТЬ

Серед етапів української минувшини, зображених у білоруських навчальних виданнях з історії, є й радянський період (який, як і у випадку з Російською імперією, для більшості і білоруських, і українських земель має спільний часовий проміжок перебування в одній державі, хоч і в статусах окремих радянських республік) та, врешті, перші пострадянські десятиліття, протягом яких відбулося становлення України як самостійної та незалежної держави.

Так, у підручнику з історії Білорусі для білоруських дев'ятикласників авторства Сергія Панова, Володимира Сидарцова та Віталія Фоміна подією, яка своєрідно розпочала «коротке XX століття» для Білорусі та України (як загалом для західної частини СРСР міжвоєнного зразка), після Жовтневого перевороту (чи то пак «революції»), стала польсько-радянська війна 1920 р. із подальшим підписанням за її результатами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. У той час, як, наприклад, в українській історіографії початковий етап військової кампанії 1920 р. пов'язували зі спробами Симона Петлюри за допомогою союзу з Польщею звільнити від більшовицького війська окуповані ним терени УНР, у згаданому виданні її оцінки (як, врешті, і пізніших процесів, які розвивалися у СРСР) відрізнялися. Автори книжки, практично не зазначаючи у цій ситуації про український контекст, натомість писали про «польську інтервенцію», підготовану Юзефом Пілсудським, проти якого готували та проводили рішучу боротьбу

більшовики⁴⁷¹. За такої конфігурації останні постали на сторінках видання ледь не як захисники простору Білорусі та України від планів польської державної верхівки відновити територію своєї держави у кордонах Речі Посполитої станом на 1772 р., «не звертаючи увагу на національні та релігійні проблеми» місцевого населення⁴⁷². Тому «польський наступ» у військовій кампанії 1920 р. зображено переважно в негативній конотації, а більшовицький контрнаступ – навпаки тріумфально (ледь як не «визвольний»), який, втім, завершився неподалік Варшави, оскільки червоноармійці «зазнали в результаті великих втрат, їм не вистачало боеприпасів», в той час як «Польща отримала значну допомогу з боку країн, які брали участь у військовій інтервенції проти Радянської Росії»⁴⁷³ (щоправда, не уточнювалося, які саме) та зуміла організувати вже свій контрнаступ, нанісши радянській стороні, яка була змушена відступити не тільки з території Польщі, але й Західної Білорусі та Західної України, поразку. Як результат, «політичний розрахунок радянського керівництва на поширення ідеї світової пролетарської революції та її підтримку польським робітничим класом не справдився»⁴⁷⁴.

Проте для самої Білорусі, як стверджував С. Панов із колегами, контекст польсько-радянської війни виявився успішним, адже «звільнення від польських військ Мінська» більшовицьким військом врешті дало змогу прийняти тут 31 липня 1920 р. Декларацію про проголошення незалежності Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь – вдруге після її створення

⁴⁷¹ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2019. С. 25–26.

⁴⁷² Там само. С. 25.

⁴⁷³ Там само. С. 26.

⁴⁷⁴ Там само.

1 січня 1919 р. та об'єднання 27 лютого 1919 р. із радянською Литвою. Водночас і для Білорусі, і для України визначальним став й офіційний підсумок цієї військової кампанії, втілений у форматі Ризького мирного договору 1921 р. між Радянськими Росією та Україною, з одного боку (білоруської делегації окремо на попередні перемовини не допустили, а відстоювання білоруських інтересів у Ризі делегували російським репрезентантам), та Польщею – з іншого. Відповідно до документа, як зазначено у підручнику, «до Польщі відходили величезні території Західної України та Білорусі східніше так званої “лінії Керзона” – умовної назви лінії розмежування білоруських і польських та українських і польських земель, запропонованої міністром зовнішніх справ Великобританії лордом Керзоном ... як лінія перемир'я на Паризькій мирній конференції у січні 1919 р. за висновками Першої світової війни»⁴⁷⁵. У підсумку і білоруський, і український народи «виявилися поділеними кордонами різних держав»⁴⁷⁶ (щоправда, про відхід, за результатами Великої війни, частини українських земель до Чехословаччини та Румунії у виданні не згадано).

Водночас більшість українських та білоруських теренів, уже як радянські республіки, поруч із РСФРР та ЗСФРР (у складі Азербайджану, Вірменії та Грузії) постали у книжці як співтворці СРСР. Автори підручника відзначали, що у процесі пошуку і напрацювання конкретних форм об'єднання радянських республік в одну державу Йосиф Сталін виступав з ідеєю «автономізації», відповідно до якої усі складові частини майбутнього утворення мали оголосити себе частинами РСФРР та увійти у її склад на правах національно-культурної автономії. Однак у результаті взяла гору пропозиція Володимира Леніна щодо створення СРСР як федерації, у межах якої декілька держав підпорядковувалася би єдиному центру, зберігаючи самостійність у вирішенні

⁴⁷⁵ Там само. С. 28.

⁴⁷⁶ Там само. С. 29.

окремих питань внутрішньої політики – з єдиною конституцією, органами влади, громадянством, грошовою одиницею. У підсумку, за визначенням С. Панова та його співавторів, СРСР постав як «єдина держава, у якій добровільно на вільній та рівноправній основі об'єдналися всі радянські республіки ... зі збереженням за кожною з них права вільного виходу зі Союзу»⁴⁷⁷. З огляду на такі постулати, як відзначено у виданні, 30 грудня 1922 р. відповідні делегації (зокрема й з України) зібралися на I Всесоюзний з'їзд Рад у Москві, під час якого підписали Декларацію і Договір про утворення СРСР та обрали верховний законодавчий орган СРСР – Центральний Виконавчий Комітет СРСР⁴⁷⁸.

Надалі історію підрадянських теренів зображено радше в позитивному, аніж нейтральному чи негативному ключі. Так, як відзначали автори, тут одразу зі становленням радянської влади (навіть ще до створення СРСР) проводилася націоналізація промисловості – передача підприємств із приватної у державну власність, вводився 8-годинний робочий день (що було однією із дотеперішних вимог робітничого прошарку населення), «втілювався в життя Декрет про землю, згідно з яким ліквідовувалися поміщицькі землеволодіння та відбувалося передання колишньої поміщицької землі у розпорядження Рад селянських депутатів як органів державної влади» (на виконання «дореволюційних» вимог селянства) і навіть, мовляв, створювалися умови для «вирішення національного питання» з оголошенням «рівності усіх народів та права кожного з них на самовизначення та створення самостійної держави»⁴⁷⁹.

Врешті, навіть попри тяготи «воєнного комунізму», за якого було введено продрозкладку – «систему підготовки сільсько-господарської продукції, згідно із яким селяни були зобов'язані

⁴⁷⁷ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 39–40.

⁴⁷⁸ Там само. С. 40.

⁴⁷⁹ Там само. С. 10.

здавати державі всі надлишки продукції, в першу чергу збіжжя, для забезпечення Червоної армії та населення міст», як і «згортання товарно-грошових відносин, заборону приватної торгівлі ... запровадження карткової системи для забезпечення населення товарами і сільськогосподарською продукцією», саме в цей час, за визначенням авторів, було закладено підвалини для «забезпечення умов для переходу від традиційного (аграрно-ремісничого) до індустріального суспільства»⁴⁸⁰.

Першим кроком на цьому шляху, як відзначено у книжці, став ініційований більшовицьким керівництвом із В. Леніним як очільником перехід у березні 1921 р. до нової економічної політики (зокрема і в Радянській Україні). Ключовим моментом у її реалізації стала заміна продрозкладки натуральним продподатком, який «оголошували заздалегідь, напередодні посівної, він був менший за продрозкладку, селянам була дозволена свобода торгівлі, яка раніше була неможливою в умовах війни», і, найголовніше, що після його сплати селяни отримували змогу залишати надлишок продукції для себе, щоб приватно продавати її на ринку, як і здавати чи брати земельні ділянки в оренду та використовувати найману працю у сільському господарстві⁴⁸¹. Водночас у містах відновлювали зруйновані війнами та будували нові підприємства, до фінансування чого дозволяли залучати іноземний капітал. У підсумку, як писали співавтори підручника, «неп дозволив у короткий термін відновити зруйноване війною господарство ... причинами цього були врахування економічного потенціалу товарно-грошових відносин і матеріальна зацікавленість працівників у результатах своєї праці»⁴⁸².

Але через те, що «основна частина населення – робітники і селяни, які становили опору радянської влади – залишалася

⁴⁸⁰ Там само. С. 10–11.

⁴⁸¹ Там само. С. 30–32.

⁴⁸² Там само. С. 33.

незадоволеною результатами непу», оскільки «це призвело до збагачення кількох непманів [як називали тодішніх підприємців – П. А.]», а тому в другій половині 1920-х років більшовики її згорнули, натомість оголосивши 1925 р. про початок індустріалізації – «процесу створення великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, і перш за все в промисловості», яка «повинна була забезпечити подолання економічного відставання від європейських держав, зростання кількості робітничого прошарку (в оригіналі – “класа”) та зміцнення радянської влади»⁴⁸³. Врешті, із 1928 р. її втілення розпочалося зі стартом у радянських республіках (серед них – і в Українській) першої «п'ятирічки» (п'ятирічного плану розвитку народного господарства), а з нею – й практики планової економіки⁴⁸⁴.

Водночас С. Панов із колегами звернули увагу й на початок у цей же час втілення політики колективізації сільського господарства, у межах якої планувалося об'єднати індивідуальні сільські господарства в колективні (колгоспи). Таку політику, як відзначали автори підручника, більшовики пояснювали «необхідністю забезпечення міста сільськогосподарською сировиною та продуктами в умовах індустріалізації», що, мовляв, не могли виконати дрібні одноосібні сільські господарства, а лише великі, оснащені машинною технікою⁴⁸⁵. Заради справедливості варто відзначити, що у книжці вказували й на недоліки такої економічної політики у селах: праця колгоспних селян оплачувалася не грошми, а продуктами наприкінці року відповідно до кількості відпрацьованих днів – трудоднів; зі середини 1930-х років почали притягувати тих колгоспників, які не виконували встановлених мінімумів; хоч у 1932 р. у СРСР централізовано ввели паспортну систему, колгоспні

⁴⁸³ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 33–34.

⁴⁸⁴ Там само. С. 34.

⁴⁸⁵ Там само. С. 37.

селяни паспортів не отримали; тих, хто не бажав записуватися у колгосп, могли віднести до категорії «кулаків», щодо яких у суспільстві створили образ ворогів народу, а їх самих у ході «розкулачування» насильно позбавляли майна і засилали до Сибіру або у північні райони СРСР⁴⁸⁶. Однак ні про Голодомор в Україні, ні принаймні про факти масового голоду в українських селах (як, зрештою, і в інших радянських республіках, зокрема Білорусі) у цей час у книжці не згадано ні слова.

Розглядаючи ж особливості суспільно-політичного життя 1920–1930-х років на підрадянських теренах, автори відзначали, що для цього періоду було характерним: припинення діяльності опозиційних до більшовиків політичних партій; перетворення більшовицької КППС на фактичного виконавця функцій органів державної влади, які почали здійснювати повний контроль над усіма сферами суспільного життя; формування резерву для КППС за допомогою Комсомолу; безальтернативний порядок виборів до органів влади, за якого на відповідну посаду претендувала одна кандидатура, зазвичай узгоджена з місцевим партійним керівництвом – переважно з числа членів КППС або безпартійних, які відверто підтримували політику цієї партії; панування всезагальної державної марксистсько-ленінської ідеології на тлі масштабної антирелігійної пропаганди⁴⁸⁷.

Водночас у підручнику вказували й на факт поступового формування в СРСР, зокрема в Радянській Україні, режиму особистої влади Й. Сталіна та культу його особи, що супроводжувалося політичними репресіями проти «противників політичного курсу Комуністичної партії», а відтак «зросла роль органів внутрішніх справ, на які покладалося завдання викривати так званих “ворогів народу”» із подальшим якщо не розстрілом

⁴⁸⁶ Там само. С. 37–38.

⁴⁸⁷ Там само. С. 41–42.

останніх, то засланням⁴⁸⁸. Зрештою, як підсумовували в цьому контексті співавтори підручника, «суспільно-політичне життя характеризувалося, з одного боку, вірою населення в краще майбутнє Радянського Союзу, а з іншого – викривленнями принципів справедливості та законності в умовах закріплення культу особи та здійснення політичних репресій»⁴⁸⁹.

Попри це, перебування територій Західної Білорусі та Західної України у складі міжвоєнної Польщі зображено драматичніше: як виключно у ролі «східних кресів», тобто «східних окраїн Польщі», які були «аграрним придатком промислових районів Польщі, ринком збуту та джерелом дешевої сировини та робочої сили»⁴⁹⁰. За твердженням співавторів видання, тут більшість населення займалася сільським господарством, причому поміщики, які становили менш ніж 1 % усієї кількості мешканців, володіли понад половиною всіх земель, тим паче в умовах реалізації тут польською владою політики осадництва – поселення на «східних кресах» колоністів, насамперед із числа відставних польських військових, які безкоштовно або за незначну оплату отримували земельні ділянки за кошт державних, селянських та частково поміщицьких земель чи тих, що раніше не використовувалися. Як відзначено у книжці, брак землі серед тамтешніх селян спонукав їх до еміграції до Західної Європи, США, Канади, країн Латинської Америки⁴⁹¹.

Ще одним чинником, який призводив до виїзду за кордон, на думку С. Панова та його колег, стало встановлення «після державного перевороту 1926 р. у Польщі ... режиму особистої влади Юзефа Пілсудського, який спирався на військову силу», що проявлялося у переслідуванні «польською таємною

⁴⁸⁸ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 43–44.

⁴⁸⁹ Там само. С. 44.

⁴⁹⁰ Там само. С. 52–53.

⁴⁹¹ Там само. С. 53.

поліцією, судами та в'язницями» представників національно-визвольного руху, зокрема у Західній Україні. Своєрідним символом цього явища в підручнику вважали відкритий у 1934 р. «за розпорядженням Пілсудського ... концентраційний табір у Березі Картузькій ... у якому до 1939 р. [початку Другої світової війни – П. А.] утримувалися обвинувачені в “антидержавній діяльності” противники влади»⁴⁹².

Зрештою, тоді як, за твердженням авторів книжки, у підрадянській частині України (та й Білорусі) упродовж 1920-х років більшовики реалізовували політику «коренізації» у сфері освіти та культури («українізації» та «білорусизації» у відповідних радянських республіках) із метою «виховання нової радянської людини та формування національної самосвідомості населення» (що, однак, у 1930-х роках завершилося масовими репресіями проти національної інтелігенції)⁴⁹³, в умовах міжвоєнної Польщі одразу з початку 1920-х років влада розпочала проводити курс на полонізацію. Остання кінцево, шляхом поширення польської мови та культури за одночасного обмеження використання в публічному просторі інших національних мов, мала би посприяти асиміляції українців та білорусів, що викликало очевидний опір проти «польського гніту» серед населення Західної України та Західної Білорусі. Щоправда, у книжці автори звертали увагу лише на діяльність комуністичного підпілля в регіоні⁴⁹⁴.

Зауважимо, що такий же опис суспільно-політичних реалій західноукраїнських земель як складової частини міжвоєнної Польщі є й на сторінках підручника з білоруської історії 2021 р. О. Касовіча, А. Солов'янова та інших співавторів, який можна звести до декількох тверджень: опір польської адміністрації на широку мережу поліцейських дільниць; намагання

⁴⁹² Там само. С. 52.

⁴⁹³ Там само. С. 45–50.

⁴⁹⁴ Там само. С. 53–54.

влади якнайшвидше нівелювати етнокультурну своєрідність місцевого населення шляхом «політики примусової полонізації та асиміляції»; окреслення західнобілоруських та західноукраїнських теренів як «східних кресів»; встановлення після 1926 р. у Польщі авторитарного режиму «санації», який очолив Ю. Пілсудський, що фактично був «військовою диктатурою з деякими рисами демократичного ладу – зі збереженням парламенту, багатопартійності, легальної опозиції ... за одночасної практики поліцейського терору», апофеозом якого стало відкриття 1934 р. «концентраційного табору у Березі-Картузькій ... у якому утримувалися у звинуваченні за “антидержавну діяльність” противники режиму: комуністи, діячі єврейського, українського, білоруського національного рухів»⁴⁹⁵.

Тим часом, повертаючись до підручника С. Панова та спів-авторів, відзначимо, що у розділі, присвяченому Другій світовій війні, констатовано, що «в умовах зростання загрози війни з боку Німеччини радянське керівництво проводило політику колективної безпеки і проявляло готовність співпрацювати з Великобританією та Францією»⁴⁹⁶. Однак, мовляв, саме через те, що останні вирішили дотримуватися щодо нацистської влади Німеччини політики «примирення» з агресором, радянській стороні не залишалося нічого іншого, як піти на підписання з Німеччиною 23 серпня 1939 р. Договору про не-напад (Пакту Ріббентропа–Молотова), який «дозволив Радянському Союзу отримати гарантії безпеки і виграти хоч і короткий, але такий необхідний для підготовки збройних сил для війни час»⁴⁹⁷. Щоправда, заради справедливості, варто зазначити, що у виданні вказано й на інші, цілком прагматичні,

⁴⁹⁵ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст. С. 119–121.

⁴⁹⁶ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 61.

⁴⁹⁷ Там само.

цілі радянської сторони, якими вона керувалася під час підписання документа: він був доповнений секретним протоколом, відповідно до якого «територія Польщі і низки інших країн поділялася на сфери впливу СРСР та Німеччини», а Західна Білорусь та Західна Україна належали власне до радянської «сфери інтересів»⁴⁹⁸.

Однак єдиним агресором та ініціатором нападу на Польщу на сторінках підручника постає лише Німеччина, яка розпочала свій наступ 1 вересня 1939 р. Червона армія ж прийняла рішення перейти 17 вересня 1939 р. радянсько-польський кордон винятково «в умовах наступу німецьких військ по території Польщі», і начебто таке рішення радянське суспільство «зустріло з одобренням», а «основна частина населення – селяни, робітники, ремісники, інтелігенція» західнобілоруських та західноукраїнських земель зустрічала червоноармійців «як визволителів, часто з квітами в руках та хлібом-сіллю», оскільки «пов’язували з їх приходом сподівання на припинення війни і повернення додому призваних до польського війська [на початку війни – П. А.] земляків»⁴⁹⁹.

Врешті, з укладенням 28 вересня 1939 р. між СРСР та Німеччиною Договору про дружбу та кордони було затверджено нову міждержавну межу, відповідно до якої і Західна Білорусь, і Західна Україна опинилися по радянський бік, а після проведення на відповідних теренах Народних Зборів стали повноцінними частинами СРСР із відповідними нововведеними заборонами на діяльність інших, окрім КПРС, політичних партій, примусовою конфіскацією поміщицьких земель, націоналізацією банків та великої промисловості, початком колективізації у селах⁵⁰⁰. На думку С. Панова та його співавторів, події осені 1939 р. були і для білорусів, і для

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Там само. С. 62.

⁵⁰⁰ Там само. С. 63–64.

українців значимими, оскільки вони «стали черговим етапом в процесів оформлення ... національної державності» та можливістю для «возз'єднання» досі розділених радянсько-польським кордоном народів⁵⁰¹.

А ось 22 червня 1941 р., коли «гітлерівські війська віроломно увірвалася в межі Радянського Союзу», за твердженням авторів підручника, розпочалася Велика Вітчизняна війна як складова Другої світової війни. Як відзначали у книжці, головною метою нацистської Німеччини у військовій кампанії проти СРСР було «поширення життєвого простору для німецької нації за рахунок долучення східних територій, знищення радянського державного та суспільного ладу, онімечування населення та фізичне винищення значної його частини»⁵⁰².

Українські території, поруч із білоруськими, литовськими, латвійськими, естонськими та російськими постали одними з перших жертв реалізації нацистського плану «Барбаросса», згідно з яким німецький очільник «Гітлер ставив стратегічне завдання розгромити Радянський Союз у “блискавичній війні” – швидкоплинній військовій кампанії»⁵⁰³. У результаті, як підсумовували у книжці щодо першого етапу німецько-радянської війни: «Завдяки детальній інформації, зібраній ... за допомогою розвідки, ворог завдавав точних ударів по військовій техніці та аеродромах, які були зосереджені в прикордонній смузі на випадок майбутньої наступальної війни. Червона армія зазнала величезних втрат, було порушено зв'язок між радянськими військовими частинами, загинуло мирне населення»⁵⁰⁴. Попри це, «через міцний спротив військ Червоної армії» у підсумку досягнути швидкої перемоги зі захопленням

⁵⁰¹ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 64.

⁵⁰² Там само. С. 65.

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ Там само. С. 66.

радянської столиці Москви влітку–восени 1941 р. Вермахту таки не вдалося, і війна перейшла в затяжну фазу⁵⁰⁵.

Характеризуючи нацистський режим, встановлений на окупованих територіях (здебільшого в Білорусі, але й релевантним є підхід і до більшості українських теренів), автори підручника наголошували, що тут «німецькі загарбники вводили “новий порядок” – систему військово-поліцейських, політичних, ідеологічних, економічних заходів, спрямованих на встановлення і підтримку окупаційного режиму. Ідейною основою такого порядку стала людиноненависницька “расова теорія” нацистів, згідно із якою стверджувалася перевага арійської раси над всіма іншими, необхідність поширення “життєвого простору” для німців і їх “права” на світове панування»⁵⁰⁶.

На практиці, згідно з твердженням С. Панова та колег, це проявлялося у тому, що «окупанти грабували і спалювали міста і села ... До Німеччини вивозили промислове обладнання, сировину, ліс і худобу, культурно-історичні цінності ... Уцілілі підприємства були передані німецьким фабрикантам і заводчикам, а земля – колоністам, колишнім поміщикам ... Всі робітники і службовці повинні були з’явитися на робочі місця ... Людей змушували працювати по 12–14 годин на добу. Тих, хто відмовлявся, ув’язнювали в концтабори, а ініціаторів протестів розстрілювали. Селян обкладали надмірними податками і поборами, стягнення яких супроводжувалося покараннями»⁵⁰⁷.

Одним із ключових явищ, яке розглядають у підручнику в контексті нацистської окупації, є політика геноциду населення СРСР, «скерована на повне чи часткове знищення груп населення за расовою, національною, етнічною, політичною та релігійною ознаками»⁵⁰⁸. На цьому тлі у книжці вказано на поширену

⁵⁰⁵ Там само. С. 69–70.

⁵⁰⁶ Там само. С. 70.

⁵⁰⁷ Там само. С. 71.

⁵⁰⁸ Там само.

практику створення на окупованих землях гетто – спеціальних місць проживання євреїв, де поруч із «тіснотою, голодом, антисанітарними умовами, тяжкою працею» повсякденними були й «знущання, прогромаи, масові вбивства», а також відправлення до концентраційних таборів, що стало частиною ширшого явища масового знищення нацистами єврейського населення Європи в період Другої світової війни, означеного «Голокостом» (у білоруському оригіналі – «Халакост») ⁵⁰⁹.

У виданні, окрім приналежності до єврейської (та й ромської) національностей, причинами того, що особа могла стати жертвою геноциду, називали й «приналежність до комуністів» та «будь-яке непідпорядкування окупаційній владі», водночас про діяльність націоналістичних осередків, які теж перебували «в опалі» до нацистської адміністрації, не зазначено ⁵¹⁰.

Звернули увагу в підручнику й на практику примусового вивезення людей із СРСР, особливо молоді, на роботу до Німеччини у статусі «остарбайтерів» – «робітників зі сходу, яких позбавляли не тільки імені, але й національності» ⁵¹¹. Та й загалом підсумовували, що «німецький окупаційний режим ... був людиноненависницькою політикою, спрямованою на ліквідацію радянського ладу, пригнічення і знищення людей» ⁵¹², і цим пояснювали активне розгортання «народної боротьби проти нацистських окупантів», зокрема як партизанських формувань, насамперед підтримуваних радянською стороною (і діяльність яких героїзувалася). Але хоч у виданні й наголошувалося, що загалом «Рух Опору на окупованій території [зокрема в Україні – П. А.] носив багатонаціональний характер» ⁵¹³

⁵⁰⁹ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак XXI ст. С. 71–72.

⁵¹⁰ Там само. С. 71.

⁵¹¹ Там само. С. 74.

⁵¹² Там само. С. 75.

⁵¹³ Там само. С. 77.

та «являв собою озброєну боротьбу широких верств суспільства»⁵¹⁴, однак про українське націоналістичне підпілля, яке в роки Другої світової війни фактично вело одночасно боротьбу на декілька фронтів (проти польського підпілля та радянських і нацистських окупантів), як і білоруське, С. Панов зі співавторами не згадували. Зрештою, це і недивно, якщо врахувати, що, на думку авторів книжки, перемогу над нацистською Німеччиною передбачило ніщо інше, як саме «дружба народів СРСР»⁵¹⁵.

Врешті, й рішення про включення окрім самого СРСР ще й Радянських Білорусі та України до переліку країн-засновниць ООН на міжнародній конференції у Сан-Франциско, яка тривала впродовж квітня–червня 1945 р., у підручнику подавалося як визнання їхнього «великого внеску ... у розгром нацизму та колосальних людських жертв та матеріальних втрат, понесені ними під час війни»⁵¹⁶.

Водночас перші повоєнні роки для СРСР загалом та радянських республік (серед них й України) зокрема у виданні зображені як час повернення до радянських політичних репресій, культу особи Й. Сталіна, одноосібної позиції КПРС, «яка здійснювала як політичні, так і адміністративні функції», роботи Комсомолу серед молоді та діяльності Ради депутатів трудящих як «структурного елементу тогочасної суспільно-політичної системи», яким хоч і належали функції державного керування та організації суспільного життя, але насправді перебували під контролем КПРС, реальної влади не мали та й склалися з депутатів, обраних на безальтернативних виборах⁵¹⁷.

Автори підручника відзначали й певні зміни у радянському суспільно-політичному житті другої половини 1950-х – першої

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ Там само. С. 82.

⁵¹⁶ Там само. С. 90.

⁵¹⁷ Там само. С. 97.

половини 1960-х років, окреслені терміном «відлига» – після смерті Й. Сталіна 1953 р. «припинилися масові політичні репресії, розпочалася часткова реабілітація – відновлення доброго імені та прав невинно засуджених у попередні роки, за ініціативи Першого секретаря ЦК КПРС Микити Сергійовича Хрущова характер сталінського політичного режиму був визнаний репресивним, а культ особи Сталіна засуджений»⁵¹⁸.

Окрім того, у виданні визнавали половинчастість хрущовської політики в контексті демократизації різних сфер у СРСР, зокрема й у радянській Україні, у межах якої й надалі зберігалася однопартійна політична система, продовжувалося, як і у попередній період, переслідування церкви та вірян тощо. На цьому тлі у навчальному виданні вказували на прийняту 1961 р. (і, навіть на думку С. Панова та його колег, цілком «нездійсненну») Програму КПРС, у якій визначалася мета побудувати у всьому СРСР включно із УРСР до початку 1980-х років комунізм «як найвищий ступінь розвитку суспільства, за якого характерна суспільна власність, рівність людей, соціальна справедливість, народовладдя, гуманізм»⁵¹⁹.

На думку С. Панова та його співавторів, ситуація в СРСР, зокрема й в Україні, кардинально не змінилася й після заміни очільника з Микити Хрущова на Леоніда Брежнєва. Як приклад, на сторінках підручника вказували на факт прийняття 1977 р. нової Конституції СРСР (у виданні її назвали «Конституцією розвиненого соціалізму»), у якій констатувалося, що «в СРСР побудовано розвинене соціалістичне суспільство та сформовано нову історичну спільність – радянський народ [включно з українцями у його складі – П. А.] ... для якого стали характерними такі риси, як радянський патріотизм та

⁵¹⁸ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 99.

⁵¹⁹ Там само. С. 100.

служіння суспільству, колективізм та суспільно корисна праця, інтернаціоналізм та дружба народів Радянського Союзу, гуманізм та спільна комуністична ідеологія»⁵²⁰.

Насправді ж, за твердженням С. Панова та його колег, громадська активність населення радянських республік «була достатньо високою», тому що ще «в роки “відлиги” в людей з’явилася віра у можливість встановлення справжнього народовладдя та відновлення справедливості щодо необґрунтовано репресованих», а особливо на тлі «підвищення рівня життя населення»⁵²¹. Це, мовляв, проявлялося в інтенсивній діяльності радянських громадян, зокрема в Україні, в роботі Рад народних депутатів різних рівнів, партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, та широкий залученості до «регулярно організовуваних масових зібрань, мітингів, грандіозних вуличних походів, присвячених святкуванню Дня Жовтневої революції та Першого травня, Перемоги ... ленінських днів, знаменних дат в історії КПРС, виборів до Рад народних депутатів», однак насправді (і такий факт білоруські автори практично визнавали) це певною мірою була ілюзія, бо «у виборчій системі продовжувала існувати безальтернативна практика обрання депутатів, чиї кандидатури були заздалегідь узгоджені з партійним керівництвом»⁵²². Окрім того, С. Панов та співавтори навіть вказували на приклад використання «почуття патріотизму радянської людини» з цілком політичною метою: введення радянських військ до Афганістану 1979 р. спочатку більшість населення СРСР, зокрема й України, підтримувало, бо, вслід офіційній риториці державного керівництва, сприймало його «як виконання інтернаціонального обов’язку та ... необхідність допомогти південному сусіду СРСР в боротьбі за самостійний розвиток», хоч пізніше

⁵²⁰ Там само. С. 108.

⁵²¹ Там само. С. 109.

⁵²² Там само.

й було визнане політично помилкою, яка насправді була нічим іншим, як втручанням у внутрішні справи іншої держави⁵²³.

Водночас, характеризуючи політику «Перебудови», розпочату в середині 1980-х років керівництвом СРСР із Михайлом Горбачовим як очільником (зокрема в УРСР), колектив авторів стверджував, що одним із її справжніх досягнень у суспільно-політичному житті стала «гласність», яку в книжці визначили як «принцип відкритості інформації про минуле та сучасність країни, можливість висловлювати критичне становлення до влади та тогочасної ідеології, реалізувати на ділі ... демократичні свободи слова та друку», а також скасування статусу КПРС у СРСР загалом і у радянських республіках зокрема як єдиної та керівної, зародження і формування багатопартійності, врешті – проведення 1989 р. у загально-союзному масштабі, а 1990 р. – на рівні радянських республік (зокрема в Україні) перших у радянській історії виборів на альтернативній основі⁵²⁴.

На думку С. Панова та його співавторів, суттєвого удару для репутації партійно-державного керівництва СРСР та соціально-економічного й екологічного становища радянської держави відіграла аварія на ЧАЕС 26 квітня 1986 р., яка стала наймасштабнішою техногенною катастрофою ХХ ст., від наслідків якої найбільше постраждали, як наголошували у книжці, Білорусь, Україна та Росія. Щоправда, як зауважено у виданні, все ж «протягом кількох років після аварії керівництво СРСР воліло тримати в невіданні більшість населення про її можливі наслідки, щоб уникнути небажаного соціального невдоволення» та й «відповідно діяли республіканські керівні структури, які проводили політику приховування стану радіоактивного

⁵²³ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 109.

⁵²⁴ Там само. С. 109–110.

забруднення та його впливу на здоров'я людей»⁵²⁵, чим лише збільшували рівень напруженості серед населення, найперше в Україні, на території якої катастрофа трапилася.

Врешті подальші намагання реформувати радянську державу на хвилі «перебудови», як і загалом реалізація «ідеї збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік», остаточно було перервано серпневим путчем у Москві (йдеться про дії ДКНС 19–21 серпня 1991 р.), який у навчальному виданні визначали як «спробу невеликої групи партійних і державних керівників здійснити державний переворот з метою повернути СРСР у “доперебудовний” час»⁵²⁶. І хоч у підсумку цей задум зазнав невдачі, однак і радянському керівництву з М. Горбачовим як очільником не вдалося повноцінно відновити власний вплив та відстояти ідею «оновлення СРСР», а натомість один за одним на просторі СРСР розпочався «парад суверенітетів» серед радянських республік, зокрема й в Україні, чий парламент 24 серпня 1991 р. ухвалив Акт проголошення незалежності України.

Окрім того, саме українську сторону, вже очолювану на той момент новообраним Президентом України Леонідом Кравчуком, поруч із РФ, яку очолив Президент Борис Єльцин, та спікером Верховної Ради Республіки Білорусь Станіславом Шушкевичем подають як сили, які, зі зустріччю в Біловезькій Пущі та підписанням на ній 8 грудня 1991 р. Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, фактично стали першими з тих, хто юридично довершив історію «Союзу РСР як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності», заклавши основу для становлення нової міжурядової регіональної організації, що в результаті було підтверджено й на рівні парламентів цих трьох держав (щоправда, тут варто зазначити, що будучи державою-співзасновницею СНД, Україна так ніколи й

⁵²⁵ Там само. С. 109–118.

⁵²⁶ Там само. С. 109–110; 137.

не стала її повноцінним членом), а наприкінці грудня 1991 р. СРСР остаточно юридично припинив своє існування⁵²⁷.

Характерно, що самі автори підручника не висловлювали власних оцінок щодо факту розпаду СРСР, однак вмістили досить розлогий узагальнений аналіз установок щодо цього факту, який фігурував (і значною мірою був релевантним, на їхню думку, і цілком нещодавно): «Розпад СРСР і поява СНД були сприйняті суспільством неоднозначно, оскільки по-своєму вплинули на долю кожного громадянина. З одного боку, колапс Радянського Союзу призвів до численних національних конфліктів на пострадянському просторі. З іншого боку, відбулося оформлення державного суверенітету колишніх радянських республік ... Серед частини сучасного покоління відчувається сильна ностальгія за колишнім СРСР, розпад якого вони вважають найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття, що змінила розстановку політичних сил у всьому світі. Учасників підписання Біловезької угоди вони звинувачують ... Друга частина ... вважає припинення існування СРСР законним явищем і результатом його внутрішньої суспільно-політичної та соціально-економічної кризи 1970–1990-х років, за якого учасники Біловезької угоди лише засвідчили кінець існування Радянського Союзу ... Ця подія сталася внаслідок ліквідації керівної ролі КПРС, а політика перебудови відкрила шлях для боротьби за суверенітет, а згодом і для ліквідації СРСР»⁵²⁸.

Однак якими би не були оцінки колапсу радянської державності, остання відійшла в історію, а у нових, уже пострадянських умовах, як наголошували у навчальному виданні, з'явилися сприятливі обставини на тлі становлення та «правового оформлення державного суверенітету», щоб стати «на шлях становлення ... національної державності» та подальшого

⁵²⁷ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 137–138.

⁵²⁸ Там само. С. 138.

розвитку націй – «соціокультурних та політичних спільнот людей, які склалися історично і мають територію сталого проживання, об'єднані одним державним управлінням та громадянством» – вже в контексті рубежа XX–XXI ст.⁵²⁹.

Описуючи останні три десятиліття, С. Панов зі співавторами більше уваги присвятили власне Республіці Білорусь, зокрема зі скромним зауваженням, що якщо у перші після 1991 р. поки відбувалося її «поступове становлення як правової держави ... шляхом реалізації принципу поділу влади на законодавчу і виконавчу, а також незалежної судової влади», то «особливістю суспільно-політичного життя Білорусі у другій половині 1990-х рр. – початок XXI ст. стало закріплення президентської форми правління» (так загально окреслювали фактичне формування після 1994 р. режиму Президента Олександра Лукашенка). Однак й Україна у декількох контекстах згадується також. Так, українська сторона поруч із білоруською та казахською названі «першими у світі державами, які добровільно відмовилися від володіння ядерною зброєю»⁵³⁰. Також офіційний Київ (станом на 2019 р.) називався одним із пріоритетних напрямків Республіки Білорусь у руслі реалізації політики «відновлення на рівноправній та взаємовигідній основі зв'язків з державами, які раніше входили до складу СРСР»⁵³¹, а також серед основних торгівельно-економічних партнерів Білорусі (як і Росія, Німеччина, Польща, Латвія, Литва, Індія)⁵³². Окрім того, Україна, Білорусь, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова окреслені у навчальному виданні як складові частини створеного під керівництвом Європейського Союзу об'єднання «Східне партнерство», яке, як відзначено у виданні, «має на меті розвиток інтеграційних

⁵²⁹ Там само. С. 141.

⁵³⁰ Там само. С. 154.

⁵³¹ Там само. С. 156.

⁵³² Там само. С. 157.

зв'язків між Євросоюзом та шістьма колишніми радянськими республіками»⁵³³.

У підручнику для білоруських дев'ятикласників авторства Володимира і Наталії Кошелевих та Марини Краснової зі всесвітньої історії новітнього часу (від кінця Першої світової війни до початку ХХІ ст.) – «епохи, насиченої подіями, які докорінно змінили обличчя світу і багато в чому визначили сучасний світовий розвиток»⁵³⁴, та часу «переходу від індустріального суспільства до постіндустріальної інформаційної епохи»⁵³⁵ – український контекст згадано на тлі ширших процесів у Центрально-Східній Європі після 1918 р.

Зокрема, констатуючи створення у жовтні 1918 р. Чехословацької Республіки, у виданні наголошували, що до нової держави «крім земель з чеським і словацьким населенням увійшли території, де проживали німці та українці» (мова про Судети та Закарпаття, хоча самі автори їх не називали), ставши відтак, за визначенням В. і Н. Кошелевих та М. Краснової, такою собі поліетнічною «Австро-Угорщиною в мініатюрі»⁵³⁶. Однак у розгляді трагічних для чехословацької державності подій осені 1938 р. (Мюнхенська угода та зайняття німецьким військом Судетської області) та весни 1939 р. (безпосереднє вторгнення німецьких військ до Чехословаччини в ніч із 14 на 15 березня з подальшою ліквідацією республіки та створенням на її теренах маріонеткових утворень) український контекст (зокрема становлення Карпатської України) взагалі не представлений⁵³⁷.

⁵³³ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 156–157.

⁵³⁴ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени, 1918 – начало ХХІ в.: учеб. пособ. для 9-го кл. учреждений общ. сред. образования с рус. яз. обучения / под ред. В. С. Кошелева. Минск: Изд. Центр БГУ, 2019. С. 3.

⁵³⁵ Там само. С. 5.

⁵³⁶ Там само. С. 37.

⁵³⁷ Там само. С. 41.

«Однією з найбільш конфліктних держав регіону» окреслили на сторінках книжки міжвоєнну Польщу, що постала у листопаді 1918 р. та, за свідченням колективу авторів, у перші роки після Великої війни одночасно «розв’язала територіальні конфлікти зі своїми сусідами: з німцями, чехами, українцями литовцями, Радянською Росією» (хоча, наприклад, про принаймні факт постановня на цьому тлі ЗУНР та власне деталей про її війну з польською стороною білоруські історики не згадували). Однак одним із результатів цих військових кампаній стало включення до складу Польської держави західнобілоруських та західноукраїнських земель, відтак протягом наступних двох десятиліть у її кордонах «окрім “російської Польщі” [тобто тих польських земель, які у XIX ст. належали до Російської імперії – П. А.] перебували польські землі, які раніше належали Німеччині та Австро-Угорщині»⁵³⁸ (сюди автори зараховували й терени Волині та Галичини, заселені українцями).

Характерно, що у підручнику наголошено лише на негативних аспектах внутрішньополітичного життя Польщі 1920–1930 років (і, відповідно, на західноукраїнських землях того часу), які визначено як «фактично диктаторський режим, який підтримувався військом», особливо після подій 1926 р., коли «Юзеф Пілсудський здійснив військовий переворот ... та оголосив про проведення політики “санації” (“оздоровлення” держави), перейшовши на позиції радикального націоналізму», а тому в таких умовах і щодо «етнічних меншин, особливо білорусів та українців, здійснювалася жорстка дискримінаційна політика»⁵³⁹.

Всеж український аспект більше розглядався у навчальному виданні в контексті радянської історії, і тут без випадкових чи цілком усвідомлених фактографічних огріхів не обійшлося. Так, розглядаючи перебіг подій у перші місяці після Жовтневого перевороту (у підручнику його окреслено як «революцію»),

⁵³⁸ Там само. С. 38.

⁵³⁹ Там само.

В. Кошелев та його колеги, цілком ігноруючи факт проголошення УНР та поширення її влади на більшість теренів колишніх українських губерній Російської імперії, стверджували, що вже у листопаді 1917 р. більшовицька влада Рад була встановлена в Україні (як і в Білорусі, країнах Балтії, Азербайджані), а загалом проміжок від листопада 1917 р. до лютого 1918 р. у книжці названий періодом «тріумфальної ходи радянської влади»⁵⁴⁰. Останню, мовляв, призупинило лише укладення 3 березня 1918 р. Берестейської мирної угоди між Центральними Державами, з одного боку, та Радянською Росією – з іншого, відповідно до якої «від Росії відторгалися Литва, Латвія, частина Білорусі ... Україна та Фінляндія визнавалися самостійними державами ... Росія зобов'язувалася передати Німеччині кораблі Чорноморського флоту та виплатити їй велику грошову контрибуцію»⁵⁴¹. Врешті, як наголошували автори навчального видання, цей міждержавний документ «був одним із найпринизливіших за всю історію Росії. І хоча більшовики отримали короточасний перепочинок у війні з Німеччиною, негативні наслідки Брестського миру не забарилися, оскільки після закінчення Першої світової війни Росія втратила всі переваги держави-переможниці ... Повернення з фронтів величезної маси людей, які звикли воювати, сприяло розпалюванню громадянської війни»⁵⁴². Останнім поняттям у виданні узагальнено трактували збройні конфлікти, які відбувалися у різних частинах простору колишньої імперії Романових у проміжку від осені 1917 р. до осені 1922 р., коли, за визначенням В. Кошелева та його співавторів, «різноманітні соціальні класи та угруповання за допомогою збройних методів вирішували виниклі між ними

⁵⁴⁰ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 51.

⁵⁴¹ Там само.

⁵⁴² Там само. С. 52.

протиріччя»⁵⁴³. Щоправда, найчастіше В. Кошелєв із колегами все ж мали на увазі центральне протистояння між більшовиками («червоними») та їхніми противниками з табору «білих». Орім цього, у підручнику зауважували, що «учасниками Громадянської війни в Росії також були інтервенти [війська західних країн – як членів Антанти, так і Центральних Держав – П. А.], націоналістичні партії і рухи, які домагалися незалежності неросійських територій Російської імперії та створення національних держав (Азербайджан, Вірменія, Грузія) [взагалі не згадуючи про участь у цих подіях ні українського, ні навіть білоруського національних рухів та їхнього державотворчого втілення у вигляді УНР та БНР відповідно – П. А.], різноманітні військово-політичні сили (анархісти, “зелені”, басмачі і т. д.) і просто бандитські формування»⁵⁴⁴. Тож у цьому контексті чи не єдиний раз, коли згадуються терени України, пов’язані із реконструкцією подій розгрому білогвардійського війська, очолюваного Петром Врангелем, яке зазнало поразки від червоноармійців у Криму після того, як «наприкінці 1920 р., здійснивши героїчний перехід через багатокілометрову затоку Сиваш, війська [більшовицькі – П. А.] Південного фронту під командуванням Михайла Фрунзе вдарили в тил війська Врангеля»⁵⁴⁵. А ось в описі польсько-радянської війни (у книжці вона окреслена 1919–1921 рр.) ні участь українських військових як союзників польського війська, ні перебіг бойових дій на теренах України жодним чином не відображені, та й чи не єдиним результатом тієї кампанії названо більшовицький неуспіх плану встановлення радянської влади в Польщі⁵⁴⁶.

Врешті, наступний сюжет, у якому білоруські автори згадують український контекст, як не парадоксально, стосується

⁵⁴³ Там само. С. 53.

⁵⁴⁴ Там само. С. 54.

⁵⁴⁵ Там само. С. 56.

⁵⁴⁶ Там само. С. 57.

відродження більшовиками «єдиної держави на території колишньої Російської імперії»⁵⁴⁷. Хоча, як стверджено у навчальному виданні, «центром об'єднання» стала Радянська Росія, але Українська, Білоруська та Закавказька республіки (у складі Грузії, Вірменії та Азербайджану) постали на сторінках книжки також важливими складовими створеного наприкінці 1922 р. СРСР. І хоч офіційно йшлося про об'єднання радянських республік у межах «рівноправної федерації», В. Кошелев зі співавторами визнавали, що СРСР став у підсумку (особливо після смерті В. Леніна 1924 р. та поступового захоплення влади Й. Сталіним) фактично єдиною централізованою державою, у якій «економічною основою системи було повне підпорядкування виробника державі, державне регулювання та позаекономічний примус, заборона страйків, мілітаризація економіки та праці ... політична основа характеризувалася пануванням однопартійної системи, зрощенням партійного і державного апарату, знищенням політичних опонентів, створенням потужних репресивних структур», а «на керівні посади в державі призначалися лише комуністи»⁵⁴⁸. У підручнику також зосереджено увагу на явищі сталінських політичних репресій, які проводились і раніше, але в другій половині 1930-х років стали масовими, оскільки «сталінське керівництво побоювалося, що в разі війни в СРСР можуть виникнути ворожі організації та групи з числа осіб, невдоволених більшовицькою владою ... тому були вжиті випереджувальні заходи щодо ліквідації реальних та потенційних опонентів»⁵⁴⁹.

Такі процеси, за твердженням В. Кошелева та його колег, відбувалися паралельно із формуванням у СРСР, зокрема й в Україні, культу особистості Й. Сталіна, що «включало

⁵⁴⁷ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 66.

⁵⁴⁸ Там само. С. 66–67.

⁵⁴⁹ Там само. С. 67.

створення образу вождя як понадприродної особистості і виведення його в ранг визначних мислителів на рівні із К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Леніним, повсюдне зображення глави Радянської держави (пам'ятники, бюсти, портрети, плакати)», а також супроводжувалося «встановленням державного контролю над засобами масової інформації, літературою та мистецтвом, розділенням церкви від держави, створенням спеціальних ідеологічних організацій та установ з метою роз'яснення офіційної ідеології, боротьбою з інакомисленням»⁵⁵⁰.

Щоправда, такі «перегини» політико-державної системи в СРСР автори радше виправдовували, бо кінцева її мета, мовляв, була навіть благородною: «Політична система, створена партією більшовиків, стала важливим інструментом прискореної соціалістичної модернізації та побудови індустріальної бази, без яких багатонаціональна Радянська держава не змогла б витримати зіткнення з військовою машиною фашистської Німеччини у роки Великої Вітчизняної війни [німецько-радянського війни у межах Другого світового військового протистояння – П. А.]»⁵⁵¹.

Характерно, що підписання німецько-радянського Пакту Ріббентропа–Молотова про ненапад та секретного протоколу-додатка до нього про розподіл сфер впливу у Центрально-Східній Європі (зокрема, Західної України – до Радянської) у навчальному виданні оцінювали як винятково вимушений крок, спричинений тодішньою англо-французькою дипломатією, яка «настійливо дотримувалася політики “умиротворення”» (це проявилось у подіях 1938–1939 рр. довкола Чехословаччини), що «спонукало Й. Сталіна самостійно вирішувати проблему безпеки Радянської держави»⁵⁵².

Крізь таку ж призму білоруські автори розглядали й вторгнення Червоної армії до Західної Білорусі та Західної України

⁵⁵⁰ Там само. С. 68.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Там само. С. 69–70.

17 вересня 1939 р. За їхніми оцінками, після того, як 1 вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу, Англія та Франція як військові союзники польської сторони хоч й оголосили війну агресору, але фактично, все ще сподіваючись на досягнення дипломатичних компромісів з Адольфом Гітлером, не вели активних бойвих дій аж до травня 1940 р., чим змусили офіційну Варшаву «самостійно чинити героїчний, але безнадійний опір переважаючим силам супротивника», і врешті швидко вона була окупована⁵⁵³. Власне в таких умовах, коли, за словами В. Кошелева та співавторів, «польська держава фактично перестала існувати», СРСР вирішив «взяти під свій захист українське та білоруське населення, яке проживало в Польщі», а тому Червона армія й розпочала «визвольний похід в Західну Білорусь та Західну Україну», результатом якого «стало возз'єднання білоруського та українського народів у складі СРСР»⁵⁵⁴.

Наступні дії СРСР у регіоні – «розширення радянського впливу на Прибалтійські республіки ... та пізніше їхнє приєднання до СРСР як радянських республік» (а фактично – їх окупація); радянсько-фінська війна 1939–1940 рр., за результатами якої «Радянському Союзу вдалося отримати низку територій, суттєво відсунувши кордони на захід, хоч і без включення Фінляндії до зони своїх інтересів»; врешті примусове передання від Румунії до СРСР Бессарабії, – все це подавалося у підручнику винятково як використання Радянським Союзом «війни в Європі у власних інтересах» та щоб посилити власні позиції перед війною з Німеччиною⁵⁵⁵.

Принагідно варто відзначити, що через два роки подібні твердження повторював і вже згадуваний колектив білоруських авторів навчального видання, який очолили О. Касовіч та

⁵⁵³ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 101.

⁵⁵⁴ Там само. С. 102.

⁵⁵⁵ Там само.

А. Солов'янов, які стверджували, що Пакт Ріббентропа–Молотова на тлі політики «примирення агресора», яку проводили лідери європейських держав щодо нацистської Німеччини у 1930-х роках, дозволив СРСР, який упродовж 1938–1939 рр. протистояв на Далекому Сході «японській агресії біля озера Хасан та ріки Халхин-Гол», оминати небезпеку війни на два фронти, виграти час для зміцнення обороноздатності СРСР, «розбити плани створення єдиного антирадянського фронту», а врешті – завдяки таємному протоколу-додатку до міжнародного документа – забезпечити й «історичну справедливість ... визволити Західну Білорусь та Західну Україну», «возз'єднавши» їх із БРСР та УРСР відповідно⁵⁵⁶.

Однак повернемося до напрацювання В. Кошелева та його колег. Власне з початком 22 червня 1941 р. німецько-радянської війни (її у навчальному виданні називали Великою Вітчизняною війною) Україна, поруч із Білоруссю, у їхньому підручнику постали теренами, які, «попри героїчний супротив», Червона армія була змушена покинути, відступаючи та потерпаючи від великих втрат, зупивши німецьке військо лише «на підступах до Москви, зірвавши нацистський план “блискавичної” війни», відповідно до якого планувалося цілковито розгромити червоноармійців до осені 1941 р.⁵⁵⁷

Попри це на українських землях на декілька років було встановлено нацистський окупаційний режим, хоча детальніше на розгляді особливостей реалізації нацистської політики на місцях автори не зупинялися. Вони лише загально відзначали, що щодо всього простору окупованих нацистами радянських територій до кінця 1941 р. було завершено розроблення «Генерального плану Ост», який, зокрема, передбачав, що європейську

⁵⁵⁶ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст. С. 124–125.

⁵⁵⁷ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 104.

частину СРСР перетворюють на сировинну колонію Німеччини, яку в майбутньому мали заселити німці-колоністи, а слов'янське населення (насамперед поляки, українці, білоруси) необхідно було чисельно скоротити та «перетворити на малограмотних слуг та дешеву робочу силу»⁵⁵⁸.

Українські терени у підручнику постають такими, на звільнення яких чи не одразу після успіху під Москвою навесні 1942 р. були скеровані «значні сили Червоної армії», хоч у підсумку тогочасна битва під Харковом виявилася для радянського війська невдалою та коштувала значних втрат⁵⁵⁹. Однак певною мірою невдачі регулярного радянського війська компенсовувалися місцевим «особливо сильним партизанським рухом», у межах якого «здійснювалися рейди, проводилися великі операції із руйнування комунікацій супротивника, проводилася розвідки та взаємодія із частинами Червоної армії»⁵⁶⁰. Прикметно, що В. Кошелев зі співавторами навіть відзначали, що в Україні підпільний напрям нічим не поступався білоруському чи російському, ба більше – навіть чисельно його переважав: принаймні, про це свідчать дані, запропоновані на сторінках підручника, протягом 1941–1944 рр. «в рядах радянських партизан на окупованих територіях радянських республік боролися» у Радянській Росії понад 250 тис. осіб, в Україні – понад 501 тис., у Білорусі – майже 373 тис.⁵⁶¹.

Щоправда, білоруські історики зосередили свою увагу лише на діяльності прорадянських партизан, у той час, як підпільний український національний рух, врешті втілений, зокрема, у появі УПА, залишився поза їхнім розглядом.

Повторно зусилля Червоної армії зі зайняття українських земель, відвойовуючи їх від нацистського війська, простежено

⁵⁵⁸ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 112–113.

⁵⁵⁹ Там само. С. 106.

⁵⁶⁰ Там само. С. 114.

⁵⁶¹ Там само. С. 116.

у книжці під час опису боїв на Курській дузі та під час «битви за дніпровський рубіж» (серпень–грудень 1943 р.), одним із найвагоміших результатів якої було форсування р. Дніпро та взяття Києва, хоч автори визнавали, що вдалося це зробити лише ціною величезних людських втрат⁵⁶². Зрештою, за результатами військових операцій 1944 р., червоноармійцям вдалося змусити німецьке військо відступити зі всіх теренів СРСР (включно з Україною)⁵⁶³. А вже у лютому 1945 р., як констатовано у підручнику, під час Ялтинської конференції за участі лідерів СРСР, Великобританії та США було остаточно вирішено залишити Західну Білорусь та Західну Україну у складі СРСР (а отже, відмовити польській стороні у її претензіях на ці території), натомість передбачаючи як компенсацію передати Польщі терени на північ та захід від неї за рахунок Німеччини⁵⁶⁴.

Врешті, як відзначили В. Кошелев із колегами, вже у повоєнний час УРСР, поруч із радянською БРСР та й СРСР, стала співзасновницею ООН (що було свідченням визнання значного внеску України в перемогу над нацизмом та її значних людських і матеріальних втрат у часі війни), створеної під час конференції у Сан-Франциско з метою «захистити майбутні покоління від жахів війни», зобов'язуючись вирішувати всі суперечки мирним шляхом⁵⁶⁵.

Історія України другої половини XX ст. відображена на тлі внутрішньо- та зовнішньополітичних трансформацій СРСР цього періоду:

1) умов розгортання «холодної війни» (що супроводжувалося, зокрема, «гонкою озброєнь» та протиборством між військово-політичним союзом НАТО, фактично очолюваного США, та ОВД, очолюваного СРСР, яке спорадично проявлялося у

⁵⁶² Там само. С. 108.

⁵⁶³ Там само. С. 123.

⁵⁶⁴ Там само. С. 125.

⁵⁶⁵ Там само. С. 127.

локальних конфліктах у різних частинах світу, «найбільш гострим та небезпечним» із яких автори вважали Карибську кризу 1962 р., коли «загроза світової ядерної війни ще ніколи не була такою реальною, як тоді»⁵⁶⁶;

2) «розрядки» міжнародної напруженості 1970-х – першої половини 1980-х років, у руслі якої «вперше обидві сторони [НАТО та ОВД – П. А.] визнали існування паритету (рівності) своїх стратегічних сил та необхідність його збереження як основи стійких мирних відносин», і заради його забезпечення між СРСР та США було укладено низку важливих договорів для обмеження озброєнь та проведено НБСЄ за участю США, Канади та 33 європейських держав (включно з СРСР та за винятком Албанії), результатом роботи якої стало підписання 1975 р. главами держав і урядів у Гельсінкі Заключного акту, у якому підписанти «давали взаємні зобов'язання поважати цілісність існуючих кордонів держав, їх суверенітет, базові права людини, вживати заходів щодо зміцнення міжнародної безпеки»⁵⁶⁷;

3) «повороту від “розрядки” до конфронтації», коли, зокрема, «в країнах Заходу була розгорнута запекла антирадянська кампанія» після того, коли «наприкінці 1983 р. уряди Англії, ФРН та Італії дали згоду на розміщення американських ракет із ядерними боеголовками на території своїх країн»⁵⁶⁸;

4) розпаду СРСР, який, на думку В. Кошелева та його колеґ, був пришвидшений масштабними реформами у межах політики «Перебудови», метою яких було оголошено «побудову “соціалізму з людським обличчям”» паралельно зі «встановленням атмосфери довіри та взаєморозуміння зі західними державами», призвели до колапсу радянської системи та

⁵⁶⁶ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 129–130.

⁵⁶⁷ Там само. С. 130.

⁵⁶⁸ Там само. С. 131.

соціалістичного табору загалом, тим більше після невдалої спроби путчу ДКНС «з метою відновлення старого порядку», який лише «налякав непередбачуваністю Москви» керівництво радянських республік та спонукав їх, для збереження власної влади на місцях, закріпити республіканську незалежність⁵⁶⁹.

І хоча факт зникнення СРСР у виданні сприйняли навіть радше із жалем, оскільки у підсумку «геополітична ситуація в світі змінилася на користь США та їх союзників», однак водночас констатувалося, що наприкінці 1991 р. «всі республіки, що входили до складу СРСР, проголосили незалежність, і таким чином 15 незалежних держав, створених на місці Радянського Союзу, стали суб'єктами міжнародних відносин»⁵⁷⁰. Україна, як відзначено в навчальному виданні, у цих подіях відіграла важливу роль, оскільки поруч із Росією та Білоруссю виступала державою, чії лідери 8 грудня 1991 р. підписанням Біловезької угоди долучилися до розпуску СРСР та створення СНД і заклали юридичну основу, до якої 21 грудня 1991 рр. доєдналося ще 8 республік (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), що, врешті, спонукало 25 грудня 1991 р. М. Горбачова скласти повноваження Президента СРСР, чим і припинити існування останнього⁵⁷¹.

Надалі в пострадянському контексті Україна вже як незалежна держава окремо В. Кошелевим та його співавторами підручника не розглядається. Втім прикметними є авторські зауваги, які стосувалися сучасних (станом на час написання книжки у 2019 р.) «зовнішньополітичних викликів Російської Федерації», серед яких зазначено, що в той час, як «Сполучені Штати, давній російський супротивник, сподівалися, що Росія буде допомагати їм у вирішенні різноманітних світових проблем, однак ... цього так і не сталося ... США і багато інших

⁵⁶⁹ Там само.

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ Там само. С. 191.

держав Заходу стурбовані намірами Російської держави відновити свою минулу могутність ... Своєю чергою, Росія зі стурбованістю спостерігає за просуванням НАТО на Схід, не без підстав вбачаючи в цьому загрозу своїй національній безпеці»⁵⁷². Хоча про початок Росією військової агресії проти України з окупацією Криму та частини Донбасу з 2014 р., які створили реальні (а не надумані) ризики для української національної безпеки зі сторони РФ, у виданні вирішили не згадувати. Як, зрештою, про це жодним чином не зауважили й у виданні цих же авторів зі всесвітньої історії для білоруських одинадцятикласників, що побачило світ у 2021 р.⁵⁷³. Хоч в останньому, зокрема, не забули вкотре «нагадати» юним білоруським читачам міфи вже, здавалося би, минулої, радянської епохи: по-перше, про те, що на початку Другої світової війни «під час німецької кампанії у Польщі» СРСР «взяв під свою оборону населення Західної України і Західної Білорусі» унаслідок «визвольного походу Червоної армії», який уможливив «возз'єднання білоруського народу у складі БРСР та українського народу у складі УРСР»⁵⁷⁴; по-друге, свідоме розділення Другої світової війни, розпочатої 1 вересня 1939 р. і завершеної 2 вересня 1945 р., і «Великої Вітчизняної війни радянського народу», яка тривала від 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р., завершеної начебто «визвольним походом Червоної армії у Європу»⁵⁷⁵.

У контексті новітнього повномасштабного вторгнення РФ проти України, розпочатого офіційною Москвою під приводом

⁵⁷² Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 196.

⁵⁷³ Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Краснова М. А. Сусветная гісторыя, XIX – пачатак XXI ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання (з электронным дадаткам для павышанага ўзроўню) / пад рэд. У. С. Кошалева. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2021. С. 206.

⁵⁷⁴ Там само. С. 155.

⁵⁷⁵ Там само. С. 155–161.

недопущення вступу України до НАТО, цей текст, адресований ще у 2019 р. білоруським дев'ятикласникам, виглядає особливо характерним. Це свідчить, що ще за декілька років до т. зв. «спеціальної воєнної операції» (під такою словесною ширмою в Росії приховали факт власної військової агресії проти Української держави) інформаційно-психологічна складова підготовки до неї була активною та орієнтованою не лише на російське чи українське суспільство, але й на населення інших держав – у цьому випадку Республіки Білорусь.

Водночас певний «пафос» всесоюзного «братерства народів» і в складі СРСР, і в пострадянську добу між колишніми радянськими республіками був і на сторінках підручника з повоєнної історії Білорусі авторства Віталія Фоміна, Сергія Панова та Надії Ганущенко, призначеного для учнів 10-го класу (тоді у межах 12-річної школи), що побачив світ 2006 р.⁵⁷⁶

Так, уже перший абзац першого параграфу видання розпочинається з твердження, що «під час Великої Вітчизняної війни, розв'язаної фашистським керівництвом Німеччини, багатьом братнім народам Радянського Союзу загрожувало ув'язнення і навіть повне знищення. І лише їхня нечувана мужність, героїзм, самопожертва дали змогу захистити свободу та зберегти державну незалежність», а наступні десятиліття після Другої світової війни на просторі СРСР – ніщо інше, як «нова смуга в історичному розвитку радянського суспільства ... чиею відмінною рисою було духовне відродження»⁵⁷⁷. Водночас, хоч невід'ємною частиною цього періоду у підручнику в економічному контексті названо «повернення до тієї моделі суспільного

⁵⁷⁶ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганущанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг.: вучэб. дапам. для 10-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з бел. мовай навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2006. 199 с.

⁵⁷⁷ Там само. С. 6.

розвитку, яка ... у довоєнний період ... була пов'язана з поступовим формуванням індустріального суспільства», поруч із нею відновлювалася й довоєнна радянська суспільно-політична система, яка характеризувалася «існуванням однопартійності, державною власністю на засоби виробництва, впровадженням марксистсько-ленінської ідеології»⁵⁷⁸.

За цього В. Фомін із колегами приділяли увагу й трансформаціям у промисловості та сільському господарстві (після війни знову колективізованому та підпорядкованому промисловим потребам), і в цьому контексті Україна постала і як одна з радянських республік, які надавали повоєнну допомогу білоруській стороні, і яка сама проходила аналогічні соціально-економічні та суспільно-політичні процеси у зазначений період⁵⁷⁹. Серед них автори виділяли й явище Хрущовської відлиги, яка супроводжувалася «десталінізацією – подоланням наслідків культу особи Й. Сталіна та відновленням доброго імені та прав невинно засуджених»⁵⁸⁰. Щоправда, самого М. Хрущова у підручнику оцінювали неоднозначно: визнаючи систему, яка склалася у часи правління Й. Сталіна в СРСР у 1930-х роках із її обмеженням прав людини, необґрунтованими покараннями, контролем над усіма сферами суспільного життя, неприйнятною водночас політику М. Хрущова вважали «напівзаходами», за яких сталінську політику хоч і визнали репресивною та засудили, але «суттєвого руйнування системи не відбулося» і навіть у сфері економіки проведені у цей час реформи хоч «і сприяли створенню більш сприятливих умов для промислового розвитку» в СРСР, усе ж здебільшого «були пов'язані з волюнтаризмом Хрущова, за якого об'єктивні закони розвитку суспільства часто ігнорувалися, а його власні

⁵⁷⁸ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг. С. 7.

⁵⁷⁹ Там само. С. 15–16.

⁵⁸⁰ Там само. С. 40.

погляди ставали визначальними»⁵⁸¹ – як-от, у випадку проголошення 1961 р. завдання завершити перехід до комунізму у 1980-х роках. Проте у книжці все ж визнавали, що саме «Хрущов зробив головне – вивів країну на шлях перетворень»⁵⁸².

Водночас період трансформацій у СРСР середини 1960 – середини 1980-х років у навчальному виданні пов’язували з постаттю очільника КПРС Леоніда Брежнєва (зовсім не згадуючи двох його наступників – Юрія Андропова та Костянтина Черненко), який «сконцентрував свої зусилля на спробах зберегти свою владу і, за можливістю, повернутися до довоєнної радянської політичної системи», хоча, на думку авторів, саме цей час радянської історії сформував серед загалу населення «життєвий оптимізм, їх впевненість у завтрашньому дні, симпатії до ідей соціалізму»⁵⁸³. Однак у виданні підтверджували, що до середини 1980-х років СРСР, включно з УРСР, опинився у ситуації, коли надалі забезпечувати високі темпи розвитку економіки на екстенсивній основі завдяки винятково кількісному підвищенню показників стало неможливим, що, врешті, спонукало нового комуністичного керівника М. Горбачова ініціювати реформи з «перебудови тогочасного суспільного ладу» із його демократизації. Хоч і в цьому випадку В. Фомін із колегами зауважували, що й надалі «в економіці зберігалася командо-адміністративна система управління, як і державна власність на засоби виробництва, а у суспільно-політичному житті – керівна роль комуністичної партії»⁵⁸⁴. Водночас як досягнення тогочасної політики у книжці все ж відзначали проведення на рубежі 1980–1990-х років 3-їзду народних депутатів СРСР, на якому, з-поміж іншого, у 1990 р. скасували конституційне положення про

⁵⁸¹ Там само. С. 41.

⁵⁸² Там само.

⁵⁸³ Там само. С. 42.

⁵⁸⁴ Там само. С. 43.

керівну в СРСР роль КПРС, що створило сприятливі умови для формування багатопартійності, а також відкритої та гострої критики радянської дійсності⁵⁸⁵. Остання особливо загострилася після аварії на ЧАЕС 26 квітня 1986 р. – наймасштабнішої техногенної катастрофи XX ст., унаслідок якої від радіоактивного забруднення постраждало 17 європейських країн, а «основний удар припав на Білорусь, Україну, Росію»⁵⁸⁶.

За таких обставин «незавершеність процесу демократизації в політичній галузі, певне відставання у науково-технічному розвитку, неможливість реформування централізованої планової економіки, падіння престижу комуністичної партії в суспільстві» на тлі активізації у радянських республіках міцних національних рухів, які дедалі частіше почали озвучувати ідею суверенітету – політичної незалежності та самостійності держави у внутрішній та зовнішній політиці – зрештою призвели 1991 р. до припинення існування СРСР та постановня на більшості пострадянських теренів СНД⁵⁸⁷.

Україні в цих подіях автори приділили не останню роль – саме українська сторона з новообраним президентом Леонідом Кравчуком поруч із російським Главою Держави Борисом Єльциним та тодішнім керівником білоруського парламенту Станіславом Шушкевичем (як учасники зустрічі в Біловезькій пуці 8–9 грудня 1991 р.) постала співініціаторкою юридичного припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності за одночасного створення СНД, що через кілька днів було затверджено білоруським, російським та українськими парламентами, а до кінця грудня 1991 р. до об'єднання приєдналась і більшість інших колишніх

⁵⁸⁵ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг. С. 44–45.

⁵⁸⁶ Там само. С. 85–86.

⁵⁸⁷ Там само. С. 115.

радянських республік⁵⁸⁸ (хоч у книжці не зазначили, що Україна все ж повноцінним членом СНД так і не стала). У будь-якому разі, характерним є те, що для білоруських авторів ліквідація СРСР та виникнення СНД не були одностайно позитивними процесами, які означали еволюцію дотеперішнього стану речей, оскільки їх «сприйняли у суспільстві неоднозначно, бо, з однієї сторони, розпад Радянського Союзу призвів до падіння рівня життя населення і до численних національних конфліктів у регіонах колишнього СРСР, з іншої сторони, він сприяв оформленню незалежності республік. Розпад СРСР і створення СНД породили у різних суспільних колах гострі суперечки про те, “хто винен”. Єдиного погляду у цьому питанні нема. На долі кожного громадянина ця подія відобразилася по-різному»⁵⁸⁹.

Український чинник, щоправда, часто поруч із російським, послідовно зображений у підручнику як традиційно близький для білорусів: чи то через підкріплену в Православній Церкві «єдність родинних східнослов'янських народів – білоруського, російського та українського, відновлену навіть в умовах порушених поміж них внаслідок розпаду СРСР зв'язків»⁵⁹⁰, чи то враховуючи тезу, що «Білорусь разом з Україною стали першими у світі державами, які добровільно відмовилися від володіння ядерною зброєю, ставши учасницями Міжнародного договору про нерозповсюдження ядерної зброї» (щоправда, забувши вказати й Казахстан)⁵⁹¹, а чи констатуючи, що зі середини 1990-х років пріоритетним напрямком і основою білоруської зовнішньої політики «стало відновлення на рівноправній та взаємовигідній основі зв'язків з державами, які раніше входили до складу СРСР, найперше з Росією та Україною», з

⁵⁸⁸ Там само. С. 121–122.

⁵⁸⁹ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг. С. 122.

⁵⁹⁰ Там само. С. 137.

⁵⁹¹ Там само. С. 151.

якими, поруч із Казахстаном, із початку 2000-х років було заплановано поглиблювати економічну інтеграцію, свідченням чого стало підписання керівниками Республіки Білорусь, Казахстану, РФ та України у 2003 р. Заяви про формування Єдиного економічного простору⁵⁹² (щоправда, повноцінним членом і цього об'єднання Україна у підсумку так і не стала). Врешті, Україна поруч із РФ, Німеччиною, Польщею, Латвією, Литвою, Італією та Китаєм опинилася у підручнику серед списку провідних торговельно-економічних партнерів станом на час видання книжки у 2006 р.⁵⁹³.

Вищезгадані твердження В. Фомін із колегами повторювали й у підручнику, що побачив світ 2013 р. – цього разу для одинадцятикласників знову відновленої 11-класної школи. Прикметно, що однією з перших тез, із якої розпочинається книжка, є переконання, що взагалі увесь повоєнний розвиток людства в Європі та світі став можливим лише завдяки «самопожертві народів антигітлерівської коаліції, і перш за все братніх народів Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни, які врятували народи світу від загрози фашизму»⁵⁹⁴. У дусі такого радянського «братерства» виконані й подальші параграфи підручника, присвячені історії СРСР (зокрема, його складових республік, серед них й України), як це зрештою було і в тексті зразка 2006 р. Водночас і визнавали, що для радянської суспільно-політичної системи протягом декількох десятиліть (і попри періодичні спроби її дещо демократизувати) характерним залишалося існування лише однієї КПРС, яка виконувала як політичні, так і адміністративні

⁵⁹² Фамін В., Паноў С., Ганушчанка Н. Гісторыя Беларусі, другая палова 1940-х гг. – пачатак ХХІ ст. С. 153.

⁵⁹³ Там само. С. 157.

⁵⁹⁴ Фамін В., Паноў С., Ганушчанка Н. Гісторыя Беларусі, другая палова 1940-х гг. – пачатак ХХІ ст.: вучэб. дапам. Для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. В. М. Фаміна. Мінск: Нацыянальны інстытут адукацыі, 2013. С. 5.

функції, та фактично скеровувала у відповідному руслі роботи всіх органів державної влади та громадських організацій⁵⁹⁵, хоча, мовляв, і попри це населення радянських республік «з надією дивилося у майбутнє і вірило, що воно залежить насамперед від добросовісної праці всіх та кожного»⁵⁹⁶. Втім, як відзначали автори видання, постійна ставка на винятково екстенсивні підходи у розвитку економіки (та ще й з командно-адміністративною системою керування нею) призвела до стагнації промисловості та сільського господарства, яка, поруч із ідеологічною кризою та ще й на тлі невдалих спроб реформування суспільно-політичної та економічної систем у СРСР під час «Перебудови», які їх не те, що не вирішили, а лише загострили, врешті активізували «відцентрові тенденції, і в результаті привели до розпаду радянської держави та спільного народногосподарського комплексу»⁵⁹⁷. Відтак, перед кожною з новопосталих на пострадянському просторі держав виникла «необхідність докорінної перебудови політичної системи, визначення стратегії і тактики соціально-економічних перетворень»⁵⁹⁸ та потреба «шукати свій вихід з економічної кризи початку 1990-х рр. в умовах переходу від командно-адміністративної системи керування народним господарством до ринкової економіки»⁵⁹⁹ із паралельним становленням «національної державності із дієвою політичною системою, яка ґрунтувалася на принципі поділу влади»⁶⁰⁰.

У контексті пострадянського періоду Україна вже як незалежна держава зображена у навчальному виданні як одна з найбільш пріоритетних напрямків зовнішньої політики Республіки

⁵⁹⁵ Там само. С. 19.

⁵⁹⁶ Там само. С. 24.

⁵⁹⁷ Там само. С. 85–86.

⁵⁹⁸ Там само. С. 118.

⁵⁹⁹ Там само. С. 120.

⁶⁰⁰ Там само. С. 132.

Білорусь ще зі середини 1990-х років, із якою розбудовувалися відносини «на рівноправній та взаємовигідній основі»⁶⁰¹ як сусідніх держав-співзасновниць ООН, які після 1991 р. добровільно погодилися на статус без'ядерних держав, навіть в умовах, коли «ядерні держави не представили неядерним країнам безумовних гарантій їх безпеки, суверенітету і територіальної цілісності»⁶⁰², а також ключових торговельно-економічних партнерів⁶⁰³.

Прикметно, що одним із чинників, який, на думку В. Фомина та колег, також сприяв збереженню тісних контактів між колишніми радянськими республіками в нових умовах, голов-но між білоруською, російською та українською сторонами (а відтак – «зміцненню єдності родинних східнослов'янських народів ... та відновленню порушених між ними через розпад СРСР зв'язків») була мережа церков Московського патріархату, діяльність яких зорієнтована на посилення такої «єдності» (вона постала такою, яка, мовляв, «забезпечує суверенітет цих держав [РФ, Білорусі та України – П. А.]», особливо активізувалася після 2009 р., коли Російську Православну Церкву очолив патріарх Московський Кіріл (Гундяєв)⁶⁰⁴.

Водночас (і це, вочевидь, певний реверанс на тлі «охолодження» російсько-білоруських відносин на початку 2010-х років) у підручнику відзначали, що у 2009 р. Білорусь, поруч із Україною, Грузією, Вірменією та Азербайджаном долучилися до ініціативи ЄС «Східне партнерство», що засвідчило, що і у відносин пострадянських держав «з країнами Заходу та Євросоюзом є необмежений потенціал, який може бути реалізований на основі визнання взаємних інтересів на всьому

⁶⁰¹ Фамін В., Паноў С., Ганушчанка Н. Гісторыя Беларусі, другая палова 1940-х гг. – пачатак XXI ст. С. 167.

⁶⁰² Там само. С. 164–165.

⁶⁰³ Там само. С. 175.

⁶⁰⁴ Там само. С. 143.

загальноєвропейському просторі, перш за все в економічній сфері»⁶⁰⁵. Ба більше – ще у 2013 р. білоруські автори могли вільно констатувати, що зі середини 1990-х років Білорусь (як і Україна) долучилася до програми НАТО «Партнерство заради миру», яка «зорієнтована на створення партнерства як постійного елементу структури європейської безпеки», а сама білоруська сторона «виходить з того, що ні одна з держав, в тому числі країни НАТО ... не є потенційним противником» та «не виступає проти включення до НАТО нових членів, в тому числі наших сусідів»⁶⁰⁶.

Тим часом у 2006 р. за загальною редакцією Генадія Космача побачив світ і підручник зі всесвітньої історії для білоруських десятикласників (у межах тодішньої 12-річної школи). Характеризуючи повоєнні трансформації в СРСР, зокрема у Радянській Україні, автори книжки констатували, що вони відбувалися «після перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», однак не ідеалізували і радянську політичну систему. Ба, навіть навпаки, визнавали, що попри те, що у тодішнього суспільства після війни «з'явилися сподівання на краще життя та демократизацію політичного ладу, однак партійне керівництво, у руках якого перебувала вся повнота влади, не пішло на реформування політичного режиму», а на початку 1950-х років «звеличування особи Сталіна досягнуло свого апогею»⁶⁰⁷.

Епоха М. Хрущова протрактована у підручнику як «відлига» із курсом на демократизацію суспільного життя, зокрема десталінізацією – критикою культу особи,

⁶⁰⁵ Там само. С. 171.

⁶⁰⁶ Там само. С. 172.

⁶⁰⁷ Космач Г., Лазько Р., Тугай У. Сусветная гісторыя навейшага часу, 1945–2005 гг.: вучэб. дапам. для 10-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з бел. мовай навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання / пад рэд. Г. А. Космача; пер. з рус. мовы А. В. Скарахода. 2-е выд. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2006. С. 88.

реабілітацією – відновленням прав невинно репресованих та цілих народів, депортованих у часи правління Й. Сталіна, появою покоління «шістдесятників» – «людей, які виступали за демократизацію радянського суспільно-політичного ладу», та дисидентів – «членів суспільства, які думали по-іншому і виступали проти правління КПРС»⁶⁰⁸, але загалом, на думку авторів видання, така політика проводилася у певних межах, щоб не скомпрометувати партійних лідерів та радянську суспільно-політичну систему, а сам М. Хрущов ніколи і не ставив на порядок денний питання докорінного реформування соціалістичного ладу, а попри критику культу особи Й. Сталіна, надалі були присутні і контроль держави над суспільним життям, і державна власність на засоби виробництва, і марксистсько-ленінська ідеологія⁶⁰⁹. Водночас характерно, що у підручнику не без певного радянського пафосу та ностальгії зазначали, що, мовляв, і за таких обставин «практично весь радянський народ підтримував політику КПРС. Радянські люди щиро вірили в можливість побудови комуністичного суспільства і вважали радянський соціалістичний лад найпередовішим у світі. Це давало людині впевненість у завтрашньому дні, адже в СРСР не було безробіття, існувала розгалужена система соціального забезпечення, включаючи безкоштовну освіту та медичне обслуговування, система відпочинку населення. Радянські люди по праву пишалися великими досягненнями СРСР у галузі науки, освіти і культури»⁶¹⁰.

Окрім того, навіть після приходу до влади 1964 р. Л. Брежнєва, який поступово згорнув політику десталінізації, а до кінця 1970-х рр. «проявилися елементи застою у громадсько-політичному житті СРСР», на думку Г. Космача та його колег, «для

⁶⁰⁸ Космач Г., Лазько Р., Тугай У. Сусветная гісторыя навейшага часу, 1945–2005 гг. С. 101–102.

⁶⁰⁹ Там само. С. 88.

⁶¹⁰ Там само.

радянського суспільства були характерними оптимізм, привабливість ідей соціалізму, соціальна справедливість, співпраця між радянськими республіками»⁶¹¹. Втім у підручнику були змушені визнати, що до середини 1980-х років у СРСР окреслився спад не лише в суспільно-політичному, але й економічному житті, що не могли подолати наступники Л. Брежнєва ні Ю. Андропов (характерно, що у книжці цього колишнього багаторічного очільника КДБ СРСР окреслили «людиною незвичайного розуму»), який безуспішно хотів вивести СРСР із кризи введенням жорсткого порядку, зміцненням дисципліни, боротьбою з порушенням законів, ні К. Черненко, який очолив КПРС уже у важкому стані, призвівши хіба що ще до більшого «застою»⁶¹².

Як відзначено у виданні, черговою спробою вийти з кризової ситуації мали стати реформи, ініційовані керівником КПРС у 1985–1991 рр. М. Горбачовим у руслі політики «Перебудови», зокрема характеризованими політикою гласності, відкритою критикою сталінізму та загальною демократизацією в СРСР, на тлі якої сформувалася й багатопартійність. Однак, як відзначили у книжці, насправді вкотре йшлося про насправді намагання збереження старої адміністративно-командної системи (або принаймні нерозуміння, як саме її потрібно трансформувати⁶¹³), що разом із «нерішучістю та помилками М. С. Горбачова призвело до того, що реформи виявилися неефективними, та врешті спровокували руйнацію радянської суспільно-політичної системи, що стало однією з причин розпаду СРСР»⁶¹⁴. Ще одним ударом і по радянській економіці (і без того на той момент ослабленій), і по рівню довіри суспільства до влади, на думку Г. Космача та його колег, стала трагедія на ЧАЕС 26 квітня 1986 р., за якої «керівництво КПРС певний час тримало в

⁶¹¹ Там само. С. 89.

⁶¹² Там само. С. 126–127.

⁶¹³ Там само. С. 129.

⁶¹⁴ Там само. С. 89.

секреті масштаби катастрофи і її наслідки, що відіграло фатальну роль у долі сотень тисяч людей»⁶¹⁵.

У контексті розпаду СРСР активно згадується й Україна, яка спочатку, поруч із іншими радянськими республіками, прийняла закон про суверенітет, «який робив її фактично незалежними від Москви» (в той час, як Литва, Латвія та Естонія взагалі заявили про вихід зі складу СРСР), а у грудні 1991 р. керівництво України поруч із очільниками Росії та Білорусі безпосередньо долучилися до припинення існування СРСР та утворення СНД (хоч, і це прозвучало у підручнику з певною претензійністю, зробили це без особистої участі партійного очільника М. Горбачова)⁶¹⁶. Врешті як мінімум двозначне (якщо не негативне) ставлення авторського колективу до факту розпаду СРСР прочитується з абзацу, у якому стверджено, що і сьогодні Біловезька угода та її наслідки оцінюються від переконання, що йдеться про те, що «сталася найбільша трагедія радянської історії, оскільки перестала існувати велика держава, яку протягом кількох десятиліть створював і відбудовував багатонаціональний радянський народ», до тези, що «розпад СРСР був цілком закономірним, оскільки Союз не міг існувати в тому вигляді, в якому він був створений у 1922 році і не було можливості підписати новий Союзний договір», хоч у будь-якому разі фактом залишилося те, що після подій кінця 1991 р., як відзначали у книжці, «у різних регіонах СНД почався період гострих конфліктів»⁶¹⁷.

А поміж тим, як підсумовували у підручнику, після грудня 1991 р. усі колишні радянські республіки, зокрема Україна, таки встали на шлях самостійного розвитку, і в таких нових, уже пострадянських, умовах «перед ними відкривалися

⁶¹⁵ Космач Г., Лазько Р., Тугай У. Сусветная гісторыя навейшага часу, 1945–2005 гг. С. 129.

⁶¹⁶ Там само. С. 89.

⁶¹⁷ Там само. С. 133–134.

різні варіанти вирішення соціально-економічних і політичних проблем, однак основний керунок розвитку ... визначався рухом до постіндустріального суспільства, що на практиці означало радикальне технологічне переоснащення економіки з одночасною перебудовою її структури», для чого в найкоротші терміни (і з мінімальними втратами) необхідно було перейти до ринкової економіки⁶¹⁸.

Колектив авторів підручника 2009 р. для білоруських одинадцятикласників на чолі з Є. Новиком недвозначно констатував, що «Перебудова, розпочата для вдосконалення соціалізму, завершилася його знищенням»⁶¹⁹, а у Біловезькій пущі 8 грудня 1991 р. керівники Росії, Білорусі та України, денонсуючи договір 1922 р., чим фактично юридично оформлюючи завершення існування СРСР, робили це, мовляв, «ігноруючи волю своїх народів, виражену на загальносоюзному референдумі 17 березня 1991 р. ... остаточно знищивши велику і могутню державу [такою у книжці автори вважали СРСР – П. А.]»⁶²⁰. Йшлося про Всесоюзний референдум про збереження СРСР, під час якого справді майже 78 % підтримали його ідею, хоч Є. Новик із колегами забули загадати про, наприклад, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., за результатами якого понад 90 % тих, хто проголосував, підтримав Акт проголошення незалежності.

Втім тенденційні, а моментами відверто пропагандистські в радянському стилі кліше для цього видання – почасти річ звична. Наприклад, описуючи геополітичні події ще 1939 р. напередодні Другої світової війни, Є. Новик із колективом

⁶¹⁸ Там само. С. 135.

⁶¹⁹ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. мовай навучання / пад рэд. Я. К. Новіка. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2009. С. 196.

⁶²⁰ Там само. С. 195.

авторів відзначали, що німецько-радянський Договір про ненапад (Пакт Ріббентропа–Молотова) був із боку Москви винятково вимушеним кроком, щоб «виграти час для завершення заходів зі зміцнення обороноздатності країни, відвести загрозу створення єдиного антирадянського фронту» в умовах, коли Англія та Франція відмовилися від пропозиції СРСР створити систему колективної безпеки у Європі, натомість проводячи політику «примирення у відносинах з фашистською [саме такий термін вжито у книжці замість «нацистської» – П. А.] Німеччини», мовляв, такими діями «свідомо штовхаючи фашистів на Схід»⁶²¹. І хоч у виданні відзначали, що внаслідок підписання пакту й Німеччина «отримала свободу дій для поширення агресії проти країн Європи», але завдяки таємному додатковому протоколу, який визначав розподіл сфер впливу у Центральній-Східній Європі поміж німецькою та радянською сторонами, вдалося нібито й здійснити «акт історичної справедливості» спершу із включенням до СРСР Західної Білорусі та Західної України (унаслідок «визвольного походу Червоної армії»), а згодом – і країн Балтії⁶²². Принагідно відзначимо, що схожі тези висловлювалися й у посібнику з повного курсу історії Білорусі, призначеного для старшокласників та абітурієнтів, що вийшов у 2005 р. у співавторстві Юрія Казакова, Павла Лойка та інших, де стверджували, що і таємний протол-додаток до Пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. між СРСР та Німеччиною, і підписаний між ними ж через місяць Договір про дружбу та кордон від 28 вересня 1939 р. «об'єктивно відновлювали національно-територіальну цілісність білоруського та українського народів, порушену умовами Ризького договору 1921 р., хоч і порушували загальновизнані норми міжнародного права», а Червону армію, яка «17 вересня 1939 р. ...

⁶²¹ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст. С. 149–150.

⁶²² Там само. С. 150.

розпочала визвольний похід в Західну Білорусь та Західну Україну ... населення зустрічало як рятівників, з надією, хлібом-сіллю»⁶²³.

Однак, повертаючись до підручника авторства Є. Новика та його колег, і в пострадянських умовах Україна щодо Білорусі зображена як одна зі сусідніх держав, з якою немає територіальних суперечок, як ще одна держава, яка, як і білоруська сторона, у 1990-х роках добровільно перейшла у статус без'ядерних держав, відмовившись від власного ядерного арсеналу⁶²⁴, а також ще одна держава із реноме країн-співзасновниць ООН, яка, як і Білорусь, свого часу була удостоєна такого статусу, хоч у виданні визнавали, що сталося це і через «внесок народу України у перемогу над Німеччиною» у роки Другої світової війни, але й також за «бажанням політичного керівництва СРСР мати більше голосів у цій міжнародній організації»⁶²⁵.

Подібно й у курсі лекцій для білоруської вищої школи, зокрема студентів історичних факультетів, що вийшов 2002 р. у підготовці П. Бригадіна і колективу авторів, зазначали, що Білорусь поруч із Україною та Казахстаном у 1990-х роках напрацьовувала міжнародно-правову базу переходу до статусу без'ядерних та нейтральних держав. Зокрема, простежувалося, що ще 23 лютого 1992 р. США, Росія, Україна, Білорусь та Казахстан підписали Лісабонський протокол до Договору між СРСР та США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, згідно з яким три останні держави брали на себе зобов'язання ліквідувати або передати Росії всі стратегічні ядерні

⁶²³ Козаков Ю., Лойко П., Ходин С. и др. История Беларуси: полный курс: пособие для старшеклассников и поступающих в вузы / под. ред. проф. О. Яновского и доц. А. Кохановского. Минск: ЧУП «Изд-во Юнипресс», 2005. С. 298.

⁶²⁴ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст... С. 205–206.

⁶²⁵ Там само. С. 183.

боєголовки. Водночас 6 липня 1992 р. Україна і 8 держав СНД (серед них – й Білорусь) підтвердили, що підтримують участь Росії у договорі про нерозповсюдження ядерної зброї як держави-володарки колись радянської ядерної зброї, чим, фактично, «юридично вирішили питання про правонаступництво [СРСР – П. А.], і Російська Федерація стала єдиною власницею ядерної зброї»⁶²⁶. Україну, поруч із РФ та Польщею, білоруські автори зобразили як найбільшого торговельного партнера Республіки Білорусь у 1990-х роках.

Схожі думки щодо білорусько-українських відносин у пост-радянську добу окреслені в посібнику авторства В. Снапковського, у якому Україна, поруч із Росією, ЄС, СНД, «глобальним Півднем» та США, згадана як основний пріоритетний напрямок сучасної зовнішньої політики Республіки Білорусь, як один із її ключових торговельних партнерів, а також сусідньої держави зі «значним політичним, економічним та культурним потенціалом, використання якого вигідне для Республіки Білорусь в процесах поглиблення двосторонньої та багатосторонньої співпраці»⁶²⁷ (принаймні, так виглядало станом на 2013 р., коли посібник побачив світ). Ба більше, саме Українська держава і США згадані у книжці як перші держави світу, які загалом визнали наприкінці грудня 1991 р. незалежність Білорусі та встановили з нею дипломатичні відносини⁶²⁸, а 1 червня 1992 р. Україна стала, як відзначав В. Снапковський, ще й першою державою, яка безпосередньо відкрила своє дипломатичне представництво в Республіці Білорусь⁶²⁹. Окрім того, Україна названа і серед держав, які ще з 1990-х років послідовно

⁶²⁶ Брыгадзін П. І., Ладысеў У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 2. С. 593–594.

⁶²⁷ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 407, 416.

⁶²⁸ Там само. С. 407.

⁶²⁹ Там само. С. 459.

підтримували білоруську ініціативу зі створення у Централь-но-Східній Європі без'ядерної зони⁶³⁰.

Зрештою, в одному з найновіших на сьогодні підручників із модерної історії Білорусі О. Касовіча, А. Солов'янова та їх-ніх колег причини припинення існування СРСР – «грубі помилки політичного керівництва країни, внутрішня боротьба за владу між М. С. Горбачовим і Б. М. Єльциним, зростання націоналістичних настроїв і небажання окремих республік підкорятися центру, непродумані і тому невдалі економічні реформи, а також пряма зацікавленість західних держав в ослабленні і ліквідації Радянського Союзу», до того ж цього разу абсолютно безальтернативно констатувалося, що розпад СРСР був «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття, яка призвела до численних збройних конфліктів між колишніми братніми радянськими республіками, кровопролитних громадянських війн, руйнування цілих виробництв і сільського господарства, появи тіньової економіки та організованої злочинності, демографічних проблем і бідності ... наслідки чого долалися понад десятиліття»⁶³¹. Вочевидь, у цьому випадку вже далася взнаки політична кон'юнктура, яка настала після сумнозвісних подій серпня 2020 р., пов'язаних із придушенням протестів, зорієнтованих як проти незаконно обраного на президентських виборах 9 серпня 2020 р. О. Лукашенка, який вирішив вкотре узурпувати владу в Білорусі, так і проти його проросійського курсу.

Характеризуючи зовнішню політику Республіки Білорусь станом на початок 2020-х років, колектив авторів відзначав, що білоруська сторона «виходить з принципів незастосування сили або загрози силою, мирного вирішення спорів ... дотримується єдиних підходів до розвитку відносин з усіма іноземними

⁶³⁰ Там само. С. 410.

⁶³¹ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст. С. 42.

партнерами, як на Сході, так і на Заході ... міжнародний діалог на принципах добросусідства, миру, рівноправності та взаємоповаги, невтручання у внутрішні справи інших держав», і хоч левову частку склали пасажі, присвячені білорусько-російській співпраці та участі Білорусі в рамках Організації договору про колективну безпеку, однак у виданні міститься й переконання, що Білорусі «важливі взаємовигідна співпраця з народами України, Польщі, Литви, Латвії як з історичними сусідами, близькими за менталітетом, історією і навіть за міжлюдськими, свояцькими зв'язками, які є важливими партнерами в регіоні, потенціал співпраці з якими далеко не вичерпаний»⁶³². Врешті, відзначаючи той факт, що у ХХІ ст. Мінськ уже неодноразово ставав міжнародним майданчиком, «на якому обмірковувалися та пропонувалися шляхи вирішення складних світових та регіональних проблем», О. Касовіч із партнерами наголошували, що саме білоруська столиця стала місцем підписання Мінських угод – «міжнародно визнаної основи врегулювання конфлікту в Україні» (так у книжці названо війну, яку розпочала ще 2014 р. РФ проти Української держави) та локацією регулярного проведення засідань Тристоронньої контактної групи «Україна–Росія–ОБСЄ» із мирного врегулювання ситуації на Сході України⁶³³.

На відміну від російських істориків, які одразу ж із початком російського повномасштабного вторгнення до України 24 лютого 2022 р. оперативно почали вносити зміни й у гуманітарні навчальні видання (що, зрештою, відбувалося й після окупації Криму та частини українського Донбасу після 2014 р.)⁶³⁴, у білоруській дидактиці історії ці зміни поки що є

⁶³² Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, ХІХ – пачатак ХХІ ст. С. 144.

⁶³³ Там само. С. 145.

⁶³⁴ Дет. див. Удод О. А. (кер.), Віднянський С. В. та ін. Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі. Аналітична записка / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2023. 57 с.

помітно інертнішими щодо оцінок сучасних процесів та й переглядів минулих і створення нових підручників і посібників з історії з 2022 р. чисельно не відбулося.

Однак виняток (досить вагомий) у цьому контексті становить хіба що навчальний посібник для білоруських дев'яти- та одинадцятикласників, присвячений історії Другої світової війни та участі у ній СРСР (а у виданні це із радянським пафосом назвали «Великою Вітчизняною війною радянського народу»), що вийшов у світ 2022 р. за загальною редакцією Олександра Ковалені. Формально, на перший погляд, навчальне видання справді стосується винятково подій 80-літньої давності. Хоча насправді (бо ж не випадково книжка з'явилася якраз на тлі розгортання російської військової агресії) вочевидь його метою було донести сучасним юним білорусам, на прикладі подій минулого, необхідне для сучасної білоруської влади – відвертого союзника Росії у теперішній війні проти України – бачення й сучасної геополітики, зокрема щодо Української держави та країн Заходу.

Чи не з цим пов'язаний той факт, що розпочинається посібник власне з уривку виступу самопроголошеного Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка під час церемонії покладання вінків до монументу Перемоги 9 травня 2022 р., де він відзначав «горе і смерть, які принесли світу гітлерівські кати», наголошуючи, що «нас, білорусів, росіян, українців вони хотіли стерти з лиця землі, а разом з нами – євреїв, циганів, татарів та, на їхню думку, інших “недолюдей”»⁶³⁵. Твердження виглядало би цілком справедливим, якби очільник Білорусі вказав на той факт, що просто в час його виступу російські війська вже третій місяць поспіль запускали ракети по мирних

⁶³⁵ Коваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа (у кантэксце Другой сусветнай вайны): вучэб. дапам. для 9 (11) кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з бел. мовай навучання / пад рэд. А. А. Ковалені. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2022. С. 5.

невійськових об'єктах в Україні, залишили після свого відходу з Київщини, Чернігівщини та Сумщини пограбовані й заміновані помешкання та масові вбивства цивільних осіб, продовжуючи численні військові злочини й на надалі окупованих територіях України, але про це він волів жодним чином не згадувати.

Натомість у передмові автори видання не забули у звичному для насамперед російської та проросійської історіографії стилі ледь не зі жalem зауважити, що сьогодні «історія Великої Вітчизняної війни залишається фронтом гострої ідеологічної та інформаційного-психологічної боротьби», до того ж «робляться спроби переглянути її результати, свідомо викривити картину війн, особливо фальсифікуючи обвинувачення СРСР у розв'язанні Другої світової війни»⁶³⁶. Виявляється, що ґрунтування на беззаперечних фактах співпраці нацистської Німеччини та Радянського Союзу напередодні Другої світової війни та, зокрема, співескалація СРСР початку глобального військового протистояння шляхом нападу на Польщу, а пізніше на країни Балтії, на думку авторів посібника, ніщо інше, як «ставлення під сумнів найсвятішого – значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні»⁶³⁷. Останню у виданні визначали як «справедливу визвольну війну народів СРСР проти нацистської Німеччини та її сателітів, складову частину Другої світової війни»⁶³⁸.

А от щодо теперішньої російсько-української повномасштабної війни, спричиненої правонаступницею СРСР РФ проти іншої незалежної держави, у виданні воліли не згадувати, лише дуже загально відзначивши, що і сьогодні «людство не відмовилося від війни як способу вирішення міждержавних проблем ... локальні конфлікти спалахують у різних регіонах

⁶³⁶ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 6.

⁶³⁷ Там само. С. 6.

⁶³⁸ Там само. С. 9.

планети і у XXI ст. ... Останнім часом багато зроблено для досягнення злагоди між країнами та народами, але ситуація у світі залишається складною ... Людство не застраховане від можливості початку нової світової війни»⁶³⁹. Але як у посібнику заперечувався факт співпричетності СРСР до розпалювання Другої світової війни, так і взагалі не згадувалось те, що, ймовірно, саме союзна для Білорусі РФ може цілком стати співвинною у розгортанні третього глобального військового протистояння.

Тим часом, описуючи переддень Другої світової війни, О. Каваленя з колегами вже у звичній і для своїх попередників – авторів навчальних видань з історії – формі стверджували, що у той час, коли наприкінці 1930-х років СРСР «продовжував застосовувати кроки, аби залучити уряди Великобританії та Франції до створення системи колективної безпеки у Європі», ці дві держави не лише «умиротворявали» нацистську Німеччину, а, мовляв, підштовхували її до збройного конфлікту з СРСР. У таких умовах останній, начебто, і вирішив піти на переговори з офіційним Берліном, які у підсумку завершилися підписанням 23 серпня 1939 р. Договору про ненапад із таємним додатковим протоколом, які, врешті, «допомогли відсунути на захід [радянський – П. А.] кордон, розколоти коаліції країн “осі”, бо Японія протрактувала угоду як зраду Німеччини і відмовилася від планів нападу на СРСР, що значною мірою знизило для нього вірогідність війни на два фронти»⁶⁴⁰.

Виправдовували на сторінках видання й вторгнення Червоної армії до Польщі: мовляв, у перші дні вересня 1939 р., «попри численні спроби німецької сторони змусити СРСР вступити у війну, радянський уряд всіляко демонстрував стриманість і лише 17 вересня 1939 р. військо Червоної армії перейшло кордон польської держави і почало похід у Західну

⁶³⁹ Там само. С. 6–7.

⁶⁴⁰ Там само. С. 22.

Білорусь та Західну Україну ... коли уряд Польщі вже покинув Варшаву»⁶⁴¹. Та й місцеве білоруське та українське населення, за твердженням авторів видання, «зі захопленням вітало Червону армію», а відтак «активно допомагало її воїнам, створюючи партизанські загони і самостійно визволяючи населені пункти»⁶⁴². Ба більше, й німецько-радянський Договір про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. виправдовувався у виданні тим, що закладена у ньому демаркаційна лінія по річках Нарва, Західний Буг та Сян «в основному співпадала з “лінією Керзона”, яка у свій час була визнана Великобританією та Францією»⁶⁴³. Зрештою, у виданні не приховували, що «возз'єднання західних земель Білорусі та України з СРСР», окрім ідеологічного аспекту, покращило геополітичне, військово-економічне та стратегічне значення самого Радянського Союзу, адже в результаті «більш ніж на 250 кілометрів відсунулася західна межа [СРСР – П. А.], що було важливим чинником зміцнення безпеки країни»⁶⁴⁴.

Водночас, хоч у посібнику й визнавали факт, що серед населення західних регіонів України та Білорусі (а пізніше – й країнах Балтії) була та частина, яка не сприймала радянську владу, у цьому контексті автори обмежилися лише загальним твердженням про розгортання на цих теренах антирадянського руху і, відповідно, заувагою, що «ще до початку нацистської окупації литовські, латвійські, естонські, українські і польські національні сили створили широку мережу нелегальних організацій, які вели боротьбу проти радянських органів влади та партійних активістів»⁶⁴⁵.

⁶⁴¹ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 28.

⁶⁴² Там само. С. 30.

⁶⁴³ Там само.

⁶⁴⁴ Там само. С. 42.

⁶⁴⁵ Там само. С. 36.

Характерно, що, описуючи нацистський «новий порядок», встановлений на окупованих територіях, зокрема в Україні, білоруські історики (і тут, вочевидь, вже без теперішньої кон'юктури в Білорусі не обійшлося) акцентували й на тому, що для підтримки тамтешнього порядку створювалися «карні формування ... з числа українців, латвійців, естонців, литовців та інших народів Радянського Союзу», і «ці величезні військові поліцейські колабораціоністські сили брали участь у каральних операціях, виявленні та знищенні “політично небезпечних” осіб»⁶⁴⁶. Ба більше, у трагедії білоруського с. Хатинь, де 22 березня 1943 р., за твердженням авторів видання, заживо було спалено 149 осіб, із них – 76 дітей, у посібнику недвозначно звинувачували 118-й батальйон шуцманшафту, який «складався в основному з українців» та осіб із батальйону СС «Дирлевангер», «який відзначався нечуваною жорстокістю»⁶⁴⁷. Натомість боротьба українського національного підпілля проти нацистів у західних регіонах України проігнорована у книжці цілковито – мовляв, окрім радянських партизан проти націонал-соціалістичного режиму в регіоні боролися ще хіба що представники польського підпілля та Армії Крайової, які «мали на меті визволення Польщі і відновлення її у межах до вересня 1939 р.», хоч і щодо них білоруські історики мали неоднозначну оцінку, оскільки хоч «поляки вели боротьбу з німецькими агресорами, інколи і у співпраці з радянськими партизанами, у той же час мали місце й випадки збройних конфліктів між ними»⁶⁴⁸.

Втім лєвова частка згадок про Україну у книжці стосувалася радше перебігу бойових дій у 1941–1944 рр. (від нападу вермахту на терени Західної України чи Київської оборонної операції влітку–восени 1941 р. аж до вигнання нацистського

⁶⁴⁶ Там само. С. 99.

⁶⁴⁷ Там само. С. 102.

⁶⁴⁸ Там само. С. 138.

війська з України восени 1944 р. (у посібнику останнє фігурує однозначно як «визволення України» червоноармійцями))⁶⁴⁹ та позитивного зображення українства – прикметно, що лише того, яке підтримувало радянську владу, – з особливим розглядом діяльності в Україні радянського підпілля, зокрема участі останнього у «рейкових війнах», диверсіях у тилу Вермахту, безпосередньо у бойових діях із противником, партизанських рейдах⁶⁵⁰.

Врешті, вивисшуючи радянський контекст Другої світової війни, білоруські автори констатували, що саме радянсько-німецький фронт «залишався головним фронтом Другої світової війни ... при максимально позитивній оцінці внеску союзників у розгром фашистської коаліції повага до історичної правди вимагає сказати, що доля Другої світової війни вирішувалася все ж у Росії, Україні та Білорусі, а не в африканській пустелі чи на тихоокеанських атолах»⁶⁵¹.

Жодним чином не применшуючи внеску в перемогу у війні народів, які проживали в СРСР, тим паче українського, варто відзначити, що у посібнику все ж, як виглядає, пріоритетним завданням було не розповісти білоруським старшокласникам про чин (і про жертвність) самих військовиків, а створити ідеалізований образ самого радянського керівництва та радянської військової потуги. Так, Червона армія за такої конфігурації постала неабиякою рятівницею та захисницею Європи та світу загалом, оскільки «не тільки визволила народи СРСР, але й врятувала від “коричневої чуми” країни Європи, Азії та Африки, дякуючи мужності бійців та командирів, таланту радянських воєначальників, саможертвності працівників тилу,

⁶⁴⁹ Див. напр.: Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 198.

⁶⁵⁰ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 129–135.

⁶⁵¹ Там само. С. 184.

діям партизанів та підпільників та завдяки спільним зусиллям зі союзниками були зупинені та розбиті німецько-фашистські загарбники та японські мілітаристи»⁶⁵². Поміж тим О. Каваленя з колегами все ж визнавали й той факт, що внесок «народів Білорусі та України» у перемогу над Німеччиною таки був відзначений учасниками антигітлерівської коаліції, що спонукало запросити їхніх делегатів на установчу конференцію ООН у Сан-Франциско, і таким чином БРСР та УРСР опинилися серед держав-засновниць. Однак, як виглядає, ключовий меседж фінальної частини видання полягав навіть не в цьому (і знову не без впливу сучасної антизахідної кон'юктури в Білорусі) – на тлі тверджень про «масовий патріотизм, мужність, самовідданість, морально-політичну співдружність народів СРСР», які дозволили зробити так, щоб «радянський народ не скорився перед могутністю німецької військової машини, як це сталося зі західними державами, а вистояв, знайшов у собі сили, щоб переламати хід небаченої в історії боротьби, здобути остаточну перемогу», адже, мовляв, «оборона Вітчизни стала ідеєю, яка об'єднала радянське суспільство, це була праведна справа, радянський солдат зміг зберегти та проявити найкращі людські якості: природний розум, безстрашність та мужність, високу фізичну та військову підготовку, почуття дружби і братерства, самовідданість, стійкість, готовність долати надзвичайні виклики, які виявилися непосильними для інших»⁶⁵³. Врешті, поруч із аполегетикою радянської сторони у тексті видання був і досить промовистий та відвертий «випад» проти сторони американської: мовляв, саме США були «єдиною країною у світі, чия економіка вийшла з Другої світової війни значно зміцнілою, у роки війни на її території військові дії не велися, її національний дохід зріс більш, ніж удвічі, зросла середня заробітна плата, зросли споживчі видатки населення, фактично

⁶⁵² Там само.

⁶⁵³ Там само. С. 206.

зникло безробіття ... до кінця війни в США було зосереджено близько 70 % світових запасів золота ... тому після Другої світової війни в США закріпилася назва “хороша війна”»⁶⁵⁴.

Загалом, дидактичний доробок О. Кавалені та його колег є наочним прикладом того, як за допомогою нібито формально винятково історичного матеріалу можна створити відповідні установки для відображення сучасної геополітичної реальності (принаймні, необхідні для поточної державної верхівки в Республіці Білорусь).

Таким чином, серед етапів української минувшини XX–XXI ст., зображених у білоруських навчальних виданнях з історії, є й радянський період (який, як і у випадку з Російською імперією, для більшості і білоруських, і українських земель спільний часовим проміжком перебування в одній державі, навіть хоч і в статусах окремих радянських республік), у якому можна виділити й міжвоєнний проміжок (на більшості українських теренів тоді закріпилася радянська влада, за винятком західноукраїнських), Другу світову війну та повоєнний час, а також перші пострадянські дестиліття, протягом яких відбулося становлення України як самостійної та незалежної держави.

Спільним пасажем проаналізованих білоруських навчальних видань є переважно позитивне зображення більшовицького чинника у протистоянні з різними силами на просторі колишньої Російської імперії на рубежі 1910–1920-х років, серед останніх переважно згадуються білогвардійці та збройні сили щойно посталої після Першої світової війни Польщі і фактично ігноруються згадки про будь-які українські військові формування (а якщо про них і зазначено, то в негативній конотації), і у всякому разі саме радянська сторона трактується як чи не найконструктивніша у тодішніх умовах, якій, зрештою, вдалося зберегти владу на більшості української території, які

⁶⁵⁴ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 206.

склали у підсумку радянську Україну, що стала складовою (і співзасновницею) СРСР.

Саме існування радянської системи у міжвоєнний час у білоруських дидактичних матеріалах оцінено двояко. З одного боку, більшість авторів відзначила формування в СРСР, зокрема в Радянській Україні, у зазначений період режиму та культу особи Й. Сталіна, супроводжуваний політичними репресіями та перетворенням КППС на, де-факто, виконавця функцій органів державної влади на тлі встановлення всепануючої державної марксистсько-ленінської ідеології. З іншого боку, у досліджених навчальних виданнях здебільшого позитивно оцінено радянську економічну політику 1920–1930-х років, і хоч почасті йшлося і про недоліки такої економічної політики у селах (неоплачувані “трудодні”, боротьба з “кулаками”), проте ні про Голодомор в Україні, ні про принаймні факти масового голоду в українських селах білоруські автори не згадували.

Водночас здійснюваний у підрадянській частині України (та й Білорусі) упродовж 1920-х років більшовиками «коренізація» у сфері освіти і культури білоруські автори протиставляли проводжуваний у міжвоєнній Польщі курс на колонізацію та репресії, «кульмінацією» яких стало відкриття 1934 р. концентраційного табору у Березі-Картузькій, де утримували політичних в'язнів.

Друга світова війна у досліджених виданнях відображена неоднозначно – як катастрофа для світової спільноти. Щоправда, у білоруських підручниках та посібниках є й виправдовування колаборації СРСР із нацистською Німеччиною безпосередньо перед війною і впродовж першого етапу військового протистояння у 1939–1941 рр. Значна частина реконструкції перебігу подій Другої світової війни, зокрема в Україні, стосується все ж періоду 1941–1945 рр., який у білоруській дидактичній літературі протрактований, як у радянській та російській історіографіях, Великою Вітчизняною війною. Врешті, поступовий

відхід Вермахту з України під тиском Червоної армії впродовж 1943–1944 рр. у досліджених білоруських навчальних виданнях оцінений як їхнє «визволення», а не окупація (як і впродовж 1944–1945 рр. держав Центрально-Східної Європи).

Повоєнний час в історії СРСР, зокрема Радянської України, у білоруських підручниках та посібниках, з одного боку, зображений як час спроб змін у суспільно-політичному житті (від кульмінації культу Й. Сталіна до його засудження та певної лібералізації в період Хрущовської відлиги, її згортання протягом брежнєвського «застою» та повернення до спроб демократизації радянської системи в час «Перебудови»). З іншого боку, загалом, на думку білоруських авторів, такі зміни проводилися обмежено, половинчасто, а тому саме задавнені і не вирішені по суті ідейна та політична кризи, посилені затяжними економічними проблемами, і спровокували колапс Радянського Союзу.

Щодо розпаду СРСР і появи СНД у білоруській навчальній літературі оцінки також відрізнялися. З одного боку, частина авторів трактували події осені–зими 1991 р. як чи не найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст., а підписантів Біловезької угоди 1991 р. – ледь не «зрадниками», які тоді радше боролися за владу, а не за незалежність своїх республік. З іншого боку, у багатьох виданнях стверджували, що, попри все, крах СРСР став насамперед закономірним явищем і результатом його внутрішніх суспільно-політичних та соціально-економічних проблем 1970–1990-х років.

У будь-якому разі вже незалежна Україна у 1990–2010-х роках для білоруських авторів – одозначно один із ключових та головних напрямків сучасної зовнішньої політики Республіки Білорусь. Водночас саме столиця Білорусі у найновіших підручниках та посібниках вказана як місце підписання Мінських угод та регулярного проведення засідань Тристоронньої контактної групи «Україна–Росія–ОБСЄ» із мирного врегулювання ситуації на Сході України.

З початком російського повномасштабного вторгнення до України, під час якого Республіка Білорусь фактично поставала союзником російського агресора, все ж на рівні білоруських дидактичних видань зміна оцінок щодо України виявилася значно інертнішою (навіть більше – практично відсутньою), на відміну від російських авторів. Лише навчальний посібник для білоруських дев'яти- та одинадцятикласників, присвячений Другій світовій війні (трактований вслід традиції СРСР «Великою Вітчизняною війною радянського народу»), що побачив світ 2022 р., за загальною редакцією О. Кавалені, містить односторонньо позитивні установки не так до радянської історичної спадщини, як щодо сучасної РФ та навпаки – негативні щодо сучасної України та західних держав.

Павло Артимішин

ВИСНОВКИ

Образи україно-білоруських контактів доби Середньовіччя у викладі білоруських авторів підручників формуються внаслідок специфічного розуміння періодизації історії Русі, яка загалом подібна до російської. Розвиток білоруських Полоцького, Турівського та інших князівств до монгольського часу належав до єдиної спільноти – Київської Русі. Окремі ноти незалежності цих середньовічних держав існували, проте після 1240 р. акцент у викладі історії почав зміщуватися до протистояння із хрестоносцями у Прибалтиці та встановлення контактів із литовськими князями. Останнє призведе до розуміння «білоруського сліду» у формуванні ВКЛ. Така схема дає змогу встановити, що «єдність» українського, білоруського й російського народів зруйнували монголи. Це відображає також російські наративи, як і взяття й пограбування монголами Києва у 1240 р. ставлять як поворотний пункт в історії Русі. Період IX–XIII ст. так чи так пов'язаний із домінуванням Києва. Білоруські автори зображають київських князів зайдами, які намагалися приєднати Полоцьке князівство, знищити незалежність Турівського князівства тощо. Єдність Русі за таких обставин обґрунтовують культурними чинниками, сталими торговими зв'язками та спільною династією при владі. Проте боротьба між князями хоч і одного роду, але трактується як зовнішня агресія стосовно білоруських земель, що їх очолювали місцеві володарі, які не потребували «чужинців» при владі.

Чи присутня в описах середньовічних подій Україна? Автори білоруської навчальної літератури більше послуговуються окремими найменуваннями земель-князівств. Тож проти полоцьких чи турівських князів воювали київські, волинські,

чернігівські володарі. На їхню «національну» приналежність вказівки відсутні, хіба за винятками тих випадків, коли про деякі володіння турівських чи пінських правителів згадують як про землі, що сьогодні є у складі України. Можна підсумувати, що середньовічне минуле не проектується на сучасність. Навіть коли згадуються за іменами київські князі, їхній зв'язок із українською історією прямо не зазначається.

Водночас такі конструкції не заперечують поширену у білоруських підручниках тезу про Русь – спільну Батьківщину українського, білоруського та російського народів. До того ж можна помітити тенденцію до додаткового обґрунтування єдності руських земель під владою Рюриковичів, для чого зазвичай виокремлюють цілий параграф. Для української сучасної навчальної літератури такий підхід – досить рідкісний, а у сучасних підручниках не застосовується.

Становлення ВКЛ – важлива проблема для білоруських авторів навчальної літератури. Це пов'язано з утвердженням думки про початкове ядро державності Великого князівства у Новгородському князівстві, м. Новогрудка як місця хрещення та коронації князя Міндовга. У білоруських підручниках акцентується на білорусько-литовському (відповідно слов'яно-балтійському) спрямуванні держави. Роль українців та історії України у ВКЛ виразніші, оскільки окремі екскурси вказують на активну участь українців (власне, українців, а не «руських» тощо) у державному житті. Навчальна література для студентів докладніша у цьому вимірі, хоча не позбавлена впливу існуючих у Білорусі кліше, що часто відображають погляди історіографії радянського часу.

Польсько-Литовський період у білоруській історії містить декілька важливих згадок про Україну. Насамперед мовиться про культурно-релігійне життя та велику увагу до укладання Берестейської унії 1596 р. Білоруські автори вважають православія основою своєї культури, тому акцентують на насильному

нав'язуванні об'єднання Церков, вказуючи на інтерес окремих православних діячів, причетних до цього. Важливо, що такі саме портрети і події описуються в українських підручниках з історії, де розставлено дещо інші акценти. Білоруські автори наголошують на діяльності Іпатія Потія, Петра Скарги, уникаючи називати їх українцями, появі полемічної літератури як реакції на зрушення у церковному житті. Вказівки на національну приналежність загалом відсутні у тексті – прикметна особливість білоруських підручників. Негативно представлено постать Й. Кунцевича, роботу уніатських діячів, що важливі для української історії. Натомість укладачі підручників схвалюють постать П. Могили, проте без особливих згадок про обставини відновлення православної митрополії у Києві. Зрештою, чіткої національної ідентифікації митрополита також немає.

У контексті культурного розвитку акцентовано на важливості та поширенні старобілоруської мови, яку розуміють так само, як руську. Це відрізняє сприйняття білоруських спеціалістів від українських, які за таких самих обставин вважають офіційну мову ВКЛ русько-українською. Загалом, зацікавлення у мовному питанні очевидне, оскільки «литвинська» теорія, запозичена з давнішої національної історіографії, вказує на важливість білоруської мови і культури у політичному житті Литовської держави. «Мовне питання» також актуальне з іншого аспекту: для періоду XVI–XVII ст. слова «Україна», «український» тощо вживаються значно частіше (насамперед у підручниках для університетського вжитку), проте допускається конструкція саме «в Україні», а не «на Україні», що здійснено в імперських російських виданнях. До того ж застосування «в Україні» однакове у підручниках, що написані як білоруською, так і російською мовами.

Білоруські укладачі також звернули увагу на участь руської шляхти в політичних процесах, зокрема укладенні Люблінської унії 1569 р. Частково автори тут згадують українських

діячів – князя Василя Острозького чи рід Ходкевичів, що також пов'язаний із українськими землями. Знову ж таки, на українському походженні таких родин не наголошується. Такий підхід не притаманний для української навчальної літератури, де цілком відкрито вказують на приналежність окремих шляхетних і магнатських сімейств (зокрема, князів Острозьких) українській історії.

Процес ухвалення Люблінської унії та утворення Речі Посполитої окреслено досить об'єктивно. Укладачі білоруських підручників відзначають, що українські землі ВКЛ перейшли під управління Польської Корони. До того ж Річ Посполита тлумачиться як держава двох народів, що цілком не заперчується, оскільки білоруси у цій державі також ідентифікують себе як «литвини». Поява козаків у білоруських підручниках окреслена лише схематично. Напевно, лише тому, що ці воїни не були частиною білоруської історії, хоча держава Б. Хмельницького зачепила й білоруські ареали. Вказано, що козаки були учасниками походу на Москву під час «Смутного часу». Слово «козак» потрапило також до термінологічного словника: так називали особисто вільне населення південних (окраїнних) земель Речі Посполитої. Зауважено, що основним їхнім обов'язком була військова служба та охорона державного польського кордону, козаки вирізнялися відданістю православної вірі.

Водночас Московське царство у білоруських підручниках називають Росією, що є явним поспіхом, оскільки упродовж XVI–XVII ст. Московія лишалася Московією. Хоча відвертого «сервілізму» стосовно сприйняття «старшого брата» не зафіксовано, деякі сентименти до московитів та тих білоруських діячів, які з ними співпрацювали, присутні. Не зникла, як здається, також теорія «трьох братніх народів», проте якщо у часи Русі вона мала політичний вимір, то у період бездержавності її змінило культурне спрямування, що ґрунтується, очевидно,

на використанні руської мови та православній релігії. Укладачі білоруських підручників частково залучають також українське минуле у таку історичну схему.

Історичний період середини XVII–XVIII ст. у білоруських навчальних виданнях сповнений окремими українськими сюжетами. Насамперед наголошено на важливості козацько-селянської боротьби Б. Хмельницького, мета якої – створення незалежної козацької держави. У формулюваннях, які застосовують у відповідній навчальній літературі, виразно помітний радянський історіографічний спадок. Окремі навчальні видання, особливо для університетського вжитку, сповнені старими штампами про «антифеодальну боротьбу», «народні маси» тощо. Однак, навіть незважаючи на це, помітним є відокремлення національної складової часів Хмельниччини, і хоча прямо про Українську державу не згадується, зв'язок із Україною (до слова, майже завжди у шкільних підручниках – «в Україні») простежується беззаперечно.

Хмельниччина в історичному дискурсі білоруських авторів навчальних матеріалів важлива також тому, що частина бойових дій відбувалася на території Білорусі, до них були залучені місцеві соціальні елементи (у різні часи наголошували на різній соціальній базі – шляхта, біднота, городяни, селянство), які «покозачилися». Загалом, увага до цього «фронту» в українській історіографії винятково із навчальними матеріалами досить мала. Білоруські ж укладачі акцентують на іменах окремих полковників, що діяли тут разом зі своїми загонами, вказують на інтерес Б. Хмельницького (гетьман навіть має невелику біографію, як важлива для історії особа), наголошують на необхідності захисту православного духовенства тощо. Важливий елемент – битви литовських військ та козаків біля Лоева. Вони охарактеризовані досить докладно, хоча навіть в українських шкільних курсах ця кампанія майже не представлена.

Хмельниччину також розглядають як початок буремних часів, коли Річ Посполита опинилася у вирі військової боротьби, що розоряла також білоруські землі. Участь козаків у цих протистояннях уже менш помітна, хоча спільні походи московських (часто у білоруських підручниках – «російських») військ призвели до відчутних руйнувань, так само, як і наступні дії тих полковників, що були вірні гетьману І. Виговському й, відповідно, Гадяцькій унії із Польським королівством та ВКЛ. Запад та руйнування припинило Андрусівське перемир'я, яке мало велике значення для історії України. Однак для білоруського минулого ця угода (як і наступний «вічний мир» із Московією) мала значення тільки як факт припинення кривавої війни.

Українські контексти XVIII ст. описано стисло. Участь гетьмана І. Мазепи у Північній війні подано лише у формі коротких пасажів про союз зі шведським королем Карлом XII та Полтавською битвою, після чого обидва володарі утекли до Туреччини. Присутні певні згадки про українські землі також під час розгляду проблем поділів Речі Посполитої, однак тут також мовиться більше про певні схематичні неповні наголо-си. Фактично, окрім географічної прив'язки Барської і Торговицької конфедерацій до відповідних містечок в Україні, про додаткові акценти не йдеться.

Автори білоруських підручників для шкільного навчання досить виважено поставилися до складних проблем Козаччини та її наслідків для білоруських земель. З одного боку, вони описали усі поневіряння, яких зазнало місцеве населення, але також вказали на згубну роль різних інтервентів, що атакували володіння ВКЛ (потрібно розуміти, що частиною цих інтервентів були також козацькі війська, які також руйнували і захоплювали міста та села). Неоднозначні постаті для української історії (І. Виговський та І. Мазепа, якщо ще можна вважати політику останнього дійсно контрверсійною) не мають ані позитивних, ані негативних характеристик. Підручники для закладів вищої

освіти більш «демократичні» в оцінках, їхні автори прямо вказують на руйнування, здійснені козацькими військами тощо. Однак такий «демократизм» часто поєднується із відверто прорадянськими оцінками минулого, що впливає на виклад матеріалу. Сумнівно, щоби Річ Посполита була «феодальною державою», але ще більшим анахронізмом виглядає «одвічне» прагнення білоруського народу до союзу з українським та російським народами. Незважаючи на усі переваги білоруських підручників з історії, зокрема і досить докладну увагу до «українського питання», такі оцінки виглядають застарілими й переписаними з літератури, що не повинна використовуватися для навчання.

Період «довгого XIX століття» в історії України у білоруських навчальних виданнях переважно розглядається крізь призму розповідей про тогочасну минувшину білоруських земель, які, так само, як Правобережна Україна, стали частиною Російської імперії за результатом трьох поділів Речі Посполитої, а остаточно – після Наполеонівських війн. Відтак, саме українським теренам Волині, Поділля та Київщини білоруські автори й присвятили найбільше уваги – з характеристиками введення цих територій політично, економічно, соціально та врешті культурно до простору імперії Романових упродовж усього XIX ст. Утім шлях до «освоєння» всього простору від Польщі, Литви, Білорусі та Правобережної України Російською державою, як стверджено на сторінках білоруських видань, не був простим на однолінійним, бо спорадично супроводжувався як не підтримкою частиною місцевої еліти французького війська 1812 р. (у частині навчальної літератури її називали навіть, услід російській історіографії, «Вітчизняною війною 1812 р.»), хоча переважали стриманіші оцінки просто «війни 1812 р.» чи «французько-російської війни 1812 р.»), то спробами декабристського повстання, Листопадового (1830–1831 рр.) та Січневого (1863–1864 рр.) повстань, інспірованих польською елітою з метою відродження Речі Посполитої, і зрештою саме

тут, з огляду на близькість до Європи, швидше за інші частини Російської імперії, поширювалися соціалістичні ідеї (що, зокрема, проявилось у діяльності місцевих народницьких, а згодом – соціал-демократичних осередків). Практично у всіх проаналізованих білоруських виданнях на цьому особливо наголошено, як і на спробах влади відреагувати на такі викликами то шляхом репресій (особливо щодо польської частини населення регіонів), то спробами реформ (у 1830–1840-х роках та 1860–1880-х роках, а також напередодні Першої світової війни в контексті аграрних трансформацій, ініційованих П. Столипіним). Щоправда, якщо у підручниках та посібниках, які побачили світ у 1990-х роках у руслі «національної концепції історії Білорусі» загалом вказувалося на певну приреченість цих територій, особливо білоруських та українських, які опинилися у підсумку поміж перманентними загрозами як не колонізації (як це було в часи Речі Посполитої), то русифікації (як це було характерно для тих, наприклад, українських земель, які ще раніше було приєднано до Росії), і єдиним шляхом до порятунку цих народів могло стати постання власної національної держави, то вже у навчальній літературі, яка почала виходити у світ у роки президентства О. Лукашенка, більше уваги приділяли «полонізаційно-окатоличуванню» загрозам, а російська сторона, попри все, поставала ледь не рятівницею від цих небезпек.

Лівобережна Україна за такої конфігурації постала вже станом на початок «довгого ХІХ століття» як більш інтегральна частина Російської імперії (попри те, що формально Гетьманщина була ліквідована лише 1764 р.), з якою у новоприєднаних до Росії земель почали формуватися політичні, соціально-економічні (насамперед із розгортанням в Україні промислового перевороту та мережі залізниць) та культурні контакти – зрештою, як із Кримом та значною частиною Північного Причорномор'я, які також відійшли до складу Росії наприкінці ХVІІІ ст. після чергової серії російсько-османських війн.

Так чи так усі українські терени, які належали до імперії Романових, відчували перипетії першої російської революції, у якій уперше себе у подібних умовах проявили представники нового соціального стану – породження доби індустріалізації – робітництва, та частина військовиків – досі послідовних прибічників імператорської влади, а також чи не вперше масово та публічно, зокрема з парламентської трибуни Державної думи Росії, спорадично, крім соціальних, висловлювалися національні вимоги (щоправда недовго).

Натомість підавстрійські українські терени (Галичини, Буковини та Закарпаття) здебільшого у білоруських дидактичних виданнях якщо взагалі не фігурують, то перебувають на маргінесі, у межах якої, попри те, що Австрійська (з 1867 р. – дуалістична Австро-Угорська) імперія, яка все ж значно раніше за Російську пропонувала конституційну монархію та розширення мережі представницьких органів влади (як у центрі, так і на місцях), переважно зображена як така, де правляча династія Габсбургів не допускала політичних свобод, усіляко стримувала прагнення підвладних їй народів до національної незалежності. Щоправда, серед білоруських авторів були й винятки, які помірковано та послідовно прослідковували розвиток українського національного руху в межах імперії Габсбургів, який упродовж «довгого XIX століття» пройшов «кузню» реформ «освіченого абсолютизму», протистояння з іншими національними проектами (в Галичині – з польським), «Весни народів», часу Конституційних реформ 1860-х років та врешті умов польської автономії в Галичині – щоправда, з можливістю обирати та бути обраним до парламенту у Відні та Крайового Сейму у Львові, що сприяло переходу розвитку руху наприкінці XIX ст. на політичний рівень появи перших українських партій.

Зрештою, білоруські автори (причому незалежно від ідейних установок) наголошували на трагізмі ситуації, у якій опинився український національний проект у цей період – спочатку

через розділеність українських територій поміж двома імперіями, а потім – через наявність українських військовиків по обидва боки фронту Першої світової війни та перетворення останньої у цьому контексті на «братовбивчу» для українців (та й білорусів, значна частина з яких опинилися під окупацією Центральних Держав із перших місяців війни). Врешті оцінки подальших революційних процесів 1917 р. (від Лютневої революції до Жовтневого більшовицького перевороту) та становлення впродовж 1917–1918 рр. на просторі колишньої Російської імперії нових національних держав (як-от УНР чи Української Держави та БНР) на сторінках білоруських навчальних видань варіювалися від переконання, що відбулося цілком справедливе та довершене державотворче втілення національних рухів, як логічний результат їхнього попереднього кількадесятилітнього розвитку (насамперед у працях 1990-х років) до тез, що йдеться ледь не про «масонські змови», метою яких було лише завдяки появі нових держав послабити Росію (і така думка траплялась навіть у сучасних виданнях 2010-х років).

Для всіх досліджуваних авторів події Жовтневого перевороту більшовиків були визначальними, але якщо для одних це був сумнозвісний передвісник краху для щойно створених у регіоні національних державних утворень (зокрема українського та білоруського) та вимушеної еміграції на Захід їхніх еліт, то для інших – спроба вже у нових – радянських – формах відновити підупалу в роки Першої світової війни та за час революцій російську державність, в яку, врешті, на початку 1920-х років остаточно було реінтегровано й більшість українських та білоруських територій – вже у форматі щойно створених відповідних радянських соціалістичних республік як складових СРСР.

Серед етапів української минувшини XX–XXI ст., зображених у білоруських навчальних виданнях з історії, є й радянський період (який, як і у випадку з Російською імперією, для більшості і білоруських, і українських земель був спільним

часовим проміжком перебування в одній державі – навіть у статусах окремих радянських республік), у якому можна виділити й міжвоєнний проміжок (на більшості українських теренів тоді закріпилася радянська влада, за винятком західно-українських), Другу світову війну та повоєнний час, а також перші пострадянські дестиліття, протягом яких відбулося становлення України як самостійної та незалежної держави.

Спільним пасажем проаналізованих білоруських навчальних видань є переважно позитивне зображення більшовицького чинника у протистоянні з різними силами на просторі колишньої Російської імперії на рубежі 1910–1920-х років, водночас серед останніх переважно згадуються білогвардійці та збройні сили щойно посталої після Першої світової війни Польщі і фактично ігноруються згадки про будь-які українські військові формування (а якщо про них і зазначено, то в негативній конотації), і у всякому разі саме радянська сторона трактується як чи не найконструктивніша у тодішніх умовах, якій, зрештою, вдалося зберегти владу на більшості української території, що склала в результаті Радянську Україну, а остання стала складовою (і співзасновницею) СРСР.

Функціонування радянської системи перед Другою світовою війною у білоруських дидактичних матеріалах оцінено амбівалентно. З одного боку, більшість авторів констатувала, що для цього періоду було характерним: поступове формування в СРСР, зокрема в Радянській Україні, режиму особистої влади Й. Сталіна та культу його особи, що супроводжувалося політичними репресіями та припиненням діяльності опозиційних до більшовиків політичних партій; перетворення більшовицької КПРС на фактичного виконавця функцій органів державної влади та здійснення повного контролю над усіма сферами суспільного життя; формування резерву для КПРС за допомогою Комсомолу; безальтернативний порядок виборів до органів влади, за якого на відповідну посаду претендувала одна

кандидатура, зазвичай узгоджена з місцевим партійним керівництвом – переважно з числа членів КПРС; панування всезагальної державної марксистсько-ленінської ідеології на тлі масштабної антирелігійної пропаганди. З іншого боку, у досліджених навчальних виданнях переважно позитивно протрактована радянська економічна політика 1920–1930-х років, яка, мовляв, дала змогу вже протягом першого десятиліття після завершення т. зв. «громадянської війни» на території колишньої Російської імперії не лише стабілізувати економіку в умовах повоєнної розрухи, але й вивести її на рівень планової економіки, втіленої у промисловості політикою форсованої індустріалізації та практики «п'ятирічок», а у сільському господарстві – колективізацією – об'єднанням одноосібних селянських господарств у колективні. Водночас у виданнях почасти вказували й на недоліки такої економічної політики у селах: праця колгоспних селян оплачувалася не грошми, а продуктами наприкінці року відповідно до кількості відпрацьованих днів – трудовнів; а зі середини 1930-х років почали притягувати тих колгоспників, які не виконували встановлених мінімумів, а тих, хто не бажав записуватися у колгосп, могли зарахувати до категорії «кулаків», щодо яких у суспільстві створили образ ворогів народу, а їх самих у ході «розкулачування» насильно позбавляли майна і засиляли до Сибіру або у північні райони СРСР. Однак ні на Голодоморі в Україні, ні принаймні фактах масового голоду в українських селах (як, зрештою, і в інших радянських республіках, зокрема Білорусі) у білоруських виданнях не акцентували уваги читачів.

Водночас тоді як, за твердженням авторів навчальних видань, у підрадянській частині України (та й Білорусі) упродовж 1920-х років більшовики реалізовували політику «коренізації» у сфері освіти та культури («українізації» та «білорусизації» у відповідних радянських республіках) (що, однак, у 1930-х роках завершилося масовими репресіями проти національної

інтелігенції), в умовах міжвоєнної Польщі одразу з початку 1920-х років влада розпочала проводити курс на колонізацію, а після 1926 р. там відбулося формування авторитарного режиму, очолюваного Ю. Пілсудським, який фактично, за оцінками білоруських авторів, був військовою диктатурою лише з деякими рисами демократичного ладу, апофеозом чого стало відкриття 1934 р. концентраційного табору у Березі-Картузкій, у якому утримувалися у звинуваченні за «антидержавну діяльність» противники режиму: від комуністів до діячів єврейського, українського, білоруського національного рухів.

Початок Другої світової війни у дослідженій літературі відображений як трагедія для світової та, зокрема, європейської спільноти. Щоправда, у білоруських виданнях було і виправдовування співпраці СРСР із нацистською Німеччиною напередодні війни (що було втілено у підписанні Пакту Ріббентропа–Молотова та таємного протоколу-додатку до нього), і впродовж першого етапу військового протистояння у 1939–1941 рр. як вимушеної в умовах, коли країни Заходу практикували стратегію «умиротворення» нацистського режиму в Німеччині й без відповідних домовленостей для радянської сторони існувала загроза війни одночасно «на два фронти» з Японією та Німеччиною вже у 1939 р. Водночас вступ Червоної армії до Західної України, який, відповідно до міжнародного права, на той час був окупацією частини територій Польщі, у розглянутій літературі оцінено як «возз'єднання» із рештою частини України, щоправда, радянською.

Лева частка реконструкції перебігу подій Другої світової війни, зокрема в Україні, стосується все ж періоду 1941–1945 рр., який у білоруських навчальних виданнях названо, вслід радянській та сучасній російській історіографії, Великою Вітчизняною війною. Сюжети щодо останньої стосуються переважно перебігу нацистської окупації українських земель, упровадження там т. зв. «нового порядку», боротьби

головно радянських партизан у тилу противника за одночасного замовчування антирадянської та антинацистської діяльності українського національного підпілля та акцентування хіба що на випадках колабораціонізму серед частини українців. Однак загалом український чинник переважно зображено в позитивному ключі, щоправда, лише той, який стосувався радянського, а тому поступовий відхід Вермахту з України під тиском Червоної армії впродовж 1943–1944 рр. у досліджених білоруських виданнях однозначно протрактований винятково як їхнє «визволення» (як і упродовж 1944–1945 рр. держав Центрально-Східної Європи), і про окупацію цих теренів уже радянським режимом у проаналізованій білоруській навчальній літературі не йдеться.

Повоєнний період в історії СРСР, зокрема Радянської України, у білоруських навчальних виданнях, з одного боку, зображений як час спроб певних трансформацій у суспільно-політичному житті (від кульмінації культу Й. Сталіна на початку 1950-х років до його засудження та певної демократизації в період Хрущовської відлиги, згортання курсу М. Хрущова протягом брежнєвського «застою» та повернення до спроб лібералізації радянської системи на тлі горбачовської «Перебудови»). З іншого боку, загалом, на думку білоруських авторів, такі зміни проводилася обмежено, половинчасто, у певних межах, щоб не скомпрометувати партійних лідерів та радянську суспільно-політичну систему, а самі очільники СРСР ніколи не ставили на порядок денний питання докорінного реформування соціалістичного ладу, та надалі поширеними були і контроль держави над суспільним життям, і державна власність на засоби виробництва, і марксистсько-ленінська ідеологія. Відтак, за оцінками багатьох опрацьованих білоруських підручників та посібників, саме задавлена та невирішена по суті ідейна і політична криза, доповнена що раз, то частішими проблемами в економіці, яка опинилася у ситуації, коли надалі забезпечувати

високі темпи розвитку економіки на екстенсивній основі завдяки винятково кількісному підвищенню показників стало неможливим, врешті призвели до колапсу СРСР.

Щодо розпаду СРСР і появи СНД у білоруській навчальній літературі думки теж варіювалися. З одного боку, частина авторів оцінювала події осені–зими 1991 р. як чи не найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст., мовляв, інспіровану державами Заходу, що змінила розклад політичних сил у всьому світі та призвела до численних національних конфліктів на пострадянському просторі, вважаючи за такого підходу учасників підписання Біловезької угоди 1991 р. ледь не «зрадниками», які були зацікавлені лише у власній боротьбі за владу. З іншого боку, у багатьох виданнях констатували, що, попри все, після 1991 р. таки відбулося оформлення державного суверенітету колишніх радянських республік, а припинення існування СРСР насамперед було результатом не зовнішніх чинників чи особистих амбіцій тих чи тих політиків, а закономірним явищем і результатом його внутрішньої суспільно-політичної та соціально-економічної кризи 1970–1990-х років, за якого учасники Біловезької угоди лише засвідчили кінець існування СРСР.

У будь-якому разі вже незалежна Україна у 1990–2010-х роках у постарадянській білоруській навчальній літературі послідовно поставала як основний пріоритетний напрямок сучасної зовнішньої політики Республіки Білорусь, як один із її ключових торговельних партнерів, а також сусідня держава зі значним політичним, економічним та культурним потенціалом для поглиблення подальшої двосторонньої та багатосторонньої співпраці. Зі свого боку, саме білоруська столиця у найновіших підручниках та посібниках вказана як місце підписання Мінських угод – міжнародно визнаної основи врегулювання російсько-української війни (білоруські автори переважно пишуть про «конфлікт в Україні») та локація регулярного проведення

засідань Тристоронньої контактної групи «Україна–Росія–ОБСЄ» із мирного врегулювання ситуації на Сході України.

На відміну від російських істориків, які одразу ж із початком російського повномасштабного вторгнення до України 24 лютого 2022 р. оперативно почали вносити зміни й у гуманітарні навчальні видання, у білоруській дидактиці історії ці зміни поки що є помітно інертнішими щодо оцінок сучасних процесів, та й перевидвань минулих і створення нових підручників і посібників з історії з 2022 р. чисельно не відбулося.

Винятком тут є хіба навчальне видання, присвячене т. зв. Великій Вітчизняній війні радянського народу, тобто історії Другої світової війни та участі у ній СРСР, що вийшло 2022 р., метою якого насправді є сформулювати у сучасних юних білорусів, на прикладі минулих подій, позитивні візії щодо РФ, і навпаки негативні щодо України та держав Заходу.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
 Август II Сильний 101
 Андропов Юрій 235
 Артимишин Павло 10, 198, 261
- Б**
 Байдакова Наталія (Байдакова Наталля – біл., Байдакова Наталья – рос.) 178, 179, 180, 182, 183, 184
 Бантиш-Каменський Дмитро 187
 Барабаш Наталія (Барабаш Наталля – біл.) 138, 208, 227, 249, 250
 Батуріна Світлана 9, 14, 15, 18, 20, 22, 23, 30, 34, 36, 39, 46, 47, 67, 68, 80, 89, 90, 92, 96, 98, 102, 104
 Белазаровіч Віктор (Белазаровіч Віктар – біл.) 49, 50, 51, 52, 80, 81, 87, 96, 102, 103, 104, 105
 Біч Михайло (Біч Михась) 16, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128
 Бохан Юрій (Бохан Юрый – біл., Бохан Юрий – рос.) 28, 30, 31, 39, 40
 Брацисевич Єжи 70
 Бригадін Петро (Брыгадзін Пётр – біл.) 139, 140, 141, 142, 247, 248
 Брежнев Леонід 214, 235, 243
 Бурлака Олена 54, 61, 63
- В**
 Вагилевич Іван 192
 Ваза, Вази (династія) 47, 80, 85
 Валуєв Петро 188
 Васильків Ірина 35
 Виговський Іван 96, 97, 98, 99, 107, 267
 Вишневський Олексій (Вішнеўскі Аляксей) 24, 105
 Віднянський Степан 250
 Вітень 33
 Владислав IV Ваза 80
 Войтович Леонтій 21, 32, 35, 49, 56, 79

- Войшелк 25, 33
 Волович Остафій 62
 Володимир Мономах 36
 Володимир Святославич 30
 Воронін Василь (Варонін Василь – біл.) 36
 Вошила Василь 98
 Врангель Петро 223
 Всеслав Брячиславич (Чародій) 23, 24
- Г**
 Галота Ілля 87
 Ганущенко Надія (Ганушчанка Надзея – біл.) 49, 50, 51, 52, 80, 81, 87, 96, 102, 103, 104, 105, 113, 233, 234, 236, 237, 238, 240
 Гедимін 41, 42
 Гедиміновичі 37, 45
 Герасимович Зьміцер (Герасимовіч Зьміцер – біл.) 26
 Гирич Ігор 12
 Гісем Олександр 34, 57
 Гітлер Адольф 210, 226
 Гоголь Микола 185
 Головацький Яків 192
 Горбачов Михайло 216, 217, 231, 235, 243, 244, 249
 Грушевський Михайло 11, 12, 14, 16, 22, 47, 48, 174
 Грушевський Олександр 14
 Гудавічус Едвард 69
- Гундяєв Кіріл 240
 Гурська Олена 20
- Д**
 Данило Романович 20, 35
 Дашкевич Ярослав 12, 13, 14, 17
 Дмитрачков Петро (Дмитрачков Пётр – рос.) 53, 59, 60, 68, 83, 84, 93, 97, 98, 103
 Дорошенко Дмитро 174
 Дорошенко Петро 100
- Е**
 Енгельс Фрідріх 225
- Є**
 Євтухов Ігор (Евтухов Игорь – рос.) 36, 40
 Єлізаров Сергій (Елизаров Сергей – рос.) 95
 Ельцин Борис 217, 236, 249
 Єрмаковіч Віра (Єрмаковіч Віра – біл.) 178
 Єрмаловіч Микола 15
 Єфросинія Полоцька 23, 24, 34
- З**
 Зелінський Петро (Зялінскі Пётр – біл.) 139, 140, 142, 248
- І**
 Івангородський Костянтин 9, 17, 18, 19, 54, 55

Ізяслав Володимирович 30
Ісаєвич Ярослав 13, 50

Й

Йосиф II 190

К

Казимир Ягеллончик 47
Карл XII 102, 103, 107, 108, 267
Касовіч Олександр (Касовіч
Аляксандр) 138, 207, 208,
226, 227, 249, 250
Катерина II 110, 111, 145, 151,
152
Кахновіч Віктор (Кахновіч Ві-
ктар – біл.) 186, 188, 190,
192, 194, 196
Качалов Ігор (Качалаў Ігар –
біл., Качалов Игорь – рос.)
27, 41, 43, 130, 132, 134, 136,
137, 138, 245, 246, 247
Киридон Алла 18, 20
Кирило Турівський 29, 34
Кисельов Павло 133, 153
Кміт-Чорнобильський Філон 62
Коваленко Олександр 91
Коваленя Олександр (Кавале-
ня Аляксандр – біл.) 251,
252, 254, 256, 258, 261
Ковкель Іван (Коўкель Іван –
біл.) 33, 38, 43, 67, 72, 82, 96
Козаков Юрій (Козаков Юрий –
рос.) 247

Корзюк Олександр (Корзюк
Аляксандр) 138, 208, 227,
249, 250

Короленко Володимир 185
Косинський Криштоф 68
Космач Генадій (Космач Ге-
надзь – біл.) 241, 242, 243,
244

Костюшко Тадеуш 127

Котляр Микола 26

Кохановський Олександр 126,
128, 247

Кошелев Володимир (Кошалеў
Уладзімір – біл., Кошелев
Владимир – рос.) 89, 178,
179, 180, 182, 183, 184, 220,
222, 223, 224, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 232

Кошелева Наталія (Кошале-
ва Наталля – біл., Кошелева
Наталья – рос.) 178, 179, 180,
182, 183, 184, 220, 222, 223,
224, 226, 227, 228, 230, 232

Кравчук Леонід 236

Краснова Марина (Краснова
Марына – біл., Краснова
Марина – рос.) 39, 220, 222,
224, 226, 227, 228, 230, 232

Кроль Пйотр 70

Крень Іван (Крэнь Іван – біл.)
33, 38, 43, 49, 50, 51, 52, 67,
72, 80, 81, 82, 87, 96, 102,
103, 104, 105

- Крип'якевич Іван 10, 79, 91
Кричевський Михайло 85, 87, 99
Куїнджі Архип 185
Кунцевич Йосафат 51, 58, 59, 71, 264
- Л**
Ладисев Володимир (Ладысеў Уладзімір – біл.) 248
Лазько Григорій (Лазько Рыгор – біл.) 241, 242, 244
Лев Данилович 33
Левицький Михайло 191
Ленін Володимир 119, 201, 224, 225
Лжедмитрій I 65
Лойка Павло (Лойка Павел – біл., Лойко Павел – рос.) 51, 54, 62, 64, 77, 78, 79, 88, 90, 94, 99, 102, 246, 247
Лугавцова Світлана (Лугаўцова Святлана – біл.) 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 196
Лукашенко Олександр 6, 7, 18, 19, 23, 36, 51, 55, 129, 219, 251, 269
Любий Андрій (Любы Андрэй – біл.) 25, 37, 47, 58, 70, 77, 91, 101, 102
- М**
Мазепа Іван 102, 103, 107, 108, 187, 267
Марія Терезія 190
Маркевич Микола 187
Маркс Карл 225
Мартинюк Олександр 34, 57
Марцуль Генадій (Марцуль Генадзь – біл.) 130
Меллер-Закомельський Олександр 121
Менджецький Влодзімеж 70
Меренюк Христина 44, 63, 75, 108
Михайловський Віталій 45
Міндовг 25, 31, 33, 41, 43, 263
Міцкевич Адам 149
Могила Петро 52, 71, 264
Молотов В'ячеслав 208, 225, 246, 274
Морозова Світлана (Марозава Святлана – біл.) 33, 38, 43, 67, 72, 82, 96, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 170, 171, 172
Муравйов-Апостол Матвій 180
Муравйов Микита 115
- Н**
Наливайко Северин 68
Наполеон Бонапарт 113, 131, 146, 147, 173, 179
Небаба Мартин 86, 91, 93
Нечай Іван 96, 97

- Новик Євгеній (Новік Яўгеній – біл., Новик Евгений – рос.) 27, 41, 43, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 245, 246, 247
- Новик Наталія (Новік Наталля – біл., Новик Наталия – рос.) 27, 41, 43, 130, 132, 134, 136
- О**
- Олександр I 147, 151
- Олександр II 118, 155, 159, 163, 181, 188
- Олександр III 118, 159, 163, 181
- Олексій Михайлович 84, 95
- Ольгерд 37, 38
- Орлов Володимир (Арлоў Уладзімір – біл.) 26
- Островський Валерій 35
- Острозький Василь 73, 265
- Острозький Костянтин 50, 55
- Острозькі (рід) 56, 265
- П**
- Панов Сергій (Паноў Сяргей) 143, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 170, 171, 172, 199, 200, 202, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 233, 234, 236, 237, 238, 240
- Паршин Ілля 20, 35, 49, 63, 79
- Пашуто Володимир 69
- Пестель Павло 115, 180
- Петлюра Симон 135, 199,
- Петро Олексійович 58
- Пілсудський Юзеф 199, 206, 207, 208, 221, 274
- Подбайло Степан 85, 87
- Полоцький Симеон 58
- Польовий Тарас 10
- Портнов Андрій 9
- Потій Іпатій 50, 51, 56, 71, 264
- Р**
- Рагач Павло 24
- Радзивілі (рід) 73
- Радзивіл Микола Рудий 61
- Радзивіл Микола Чорний 62
- Радзивіл Януш 85, 86, 87, 88, 91
- Репін Ілля 185
- Ріббентроп Йоахім фон 208, 225, 227, 246, 274
- Рогволод 24, 28, 30, 34
- Рогніда (Рогнеда) 23, 24, 30
- Романови (династія) 11, 89, 111, 122, 123, 124, 130, 132, 133, 134, 139, 140, 142, 145, 153, 164, 173, 174, 180, 181, 183, 189, 196, 222, 268, 270
- Романовичі 33, 39
- С**
- Сапеги (рід) 73, 101

- Сварник Іван 70
 Сигізмунд II Август 61, 62,
 Сидарцов Володимир (Сідар-
 цоў Уладзімір – біл.) 199,
 200, 202, 204, 206, 208, 210,
 212, 214, 216, 218, 220
 Скарга Петро 50, 56, 71, 264
 Скеп'ян Анастасія (Скеп'ян
 Анастасія – рос.) 56, 69
 Скоропадський Павло 128,
 143, 177, 196
 Смолій Валерій 35, 100, 250,
 Смотрицький Мелетій 59
 Снапковський Володимир
 (Снапковский Владимир –
 рос.) 41, 42, 62, 63, 82, 84,
 99, 105, 172, 173, 174, 175,
 176, 177, 178, 248
 Солов'янов Андрій (Салаўя-
 наў Андрэй) 138, 207, 227,
 249
 Соляр Ігор 10
 Сопельняк Анастасія 13
 Сосно Володимир (Сосна
 Уладзімір – біл., Сосно Вла-
 димир – рос.) 143, 144, 146,
 147, 148, 150, 151, 152, 154,
 156, 157, 158, 160, 162, 164,
 166, 168, 170, 171, 172
 Сохань Павло 12
 Сталін Йосип 201, 205, 213,
 214, 224, 225, 234, 241, 242,
 243, 259, 260, 272, 275
 Станіслав Август Понятов-
 ський 101
 Сташкевич Микола (Сташ-
 кевіч Мікалай) 83, 86, 96,
 103, 170
 Степанков Валерій 35
 Столипін Петро 122, 166, 167,
 269
 Субтельний Орест 16, 22, 23
 Т
 Тарлецький Кирило 50, 56,
 Тельвак Віталій 9
 Теплова Валентина (Цяплова
 Валянціна – біл.) 137, 138,
 245, 246, 247
 Темушев Степан (Цемушаў
 Сцяпан – біл., Темушев Сте-
 пан – рос.) 14, 26, 28, 30, 31,
 36, 39, 40, 186, 188, 190, 192,
 194, 196
 Тормасов Олександр 114
 Траугутт Ромуальд 158
 Тройнята 33
 Тугай Володимир (Тугай
 Уладзімір – біл.) 241, 242,
 244
 Тупека Іван 51
 Турченко Федір 15, 16
 У
 Удод Олександр 250

Ф

Федосік Віктор (Федосик Вик-
тор – рос.) 36, 40

Фердинанд І 193,

Фомін Віталій (Фамін Віталь)
199, 200, 202, 204, 206, 208,
210, 212, 214, 216, 218, 220,
233, 234, 235, 236, 237, 238,
240

Франко Іван 185

Франц Йосиф І 193

Фрунзе Михайло 223

Х

Хмельницький Богдан 76, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97,
98, 106, 107, 187, 265, 266

Хмельницький Юрій 99

Ходін Сергій (Ходзін Сяргей –
біл., Ходин Сергей – рос.)
126, 247

Ходкевичі (рід) 56, 73, 265

Ходкевич Олександр 55

Ходкевич Ян 61

Хрущов Микита 214, 234, 241,
242, 260, 275

Ч

Чаплінський Данило 80

Черкас Борис 54, 61, 63

Черненко Костянтин 235, 243

Чигринов Петро 27, 94, 98,
100, 103

Чуткий Андрій 78

Чухліб Тарас 66, 100

Ш

Шадурський Віктор 129

Шашкевич Маркіян 192

Шевченко Наталія 13, 38

Шевченко Тарас 195

Шмідт Петро 121

Штихов Георгій (Штыхаў Ге-
оргій – біл., Штыхов Георг-
гий – рос.) 39

Шушкевич Станіслав 236

Щ

Щупак Ігор 54, 61, 63,

Ю

Юрис Сергій (Юрис Сергей –
рос.) 95

Я

Ягайло (Владислав Ягайло)
39, 47

Ягеллони (династія) 46, 62

Ядвіга 39

Ян Казимир Ваза 85

Яновський Олег (Яноўскі
Алег) 126, 186

Яхимович Григорій 193

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 80, 105, 184, 186

Австрійська імперія 105, 184,
186, 193, 194, 270

Австро-Угорщина (Австро-
Угорська імперія) 175, 178,
184, 194, 197, 220, 221, 270

Азербайджан 201, 222, 223,
224, 231

Азія 128, 256

Англія 157, 181, 226, 230, 246

Андрусів с. 99

Африка 256

Б

Балтійське море 102, 143, 154,
168, 175

Балтія (країни Балтії) 122, 222,
246, 252

Бар м. 104, 105

Берега Каргузька м. 207, 208,
259, 274

Березина р. 84

Берестейщина 29

Бессарабія 226

Бихів (Старий Бихів) м. 79

Білорусь (Республіка Білорусь;

Беларусь – біл., рос.) 6, 7, 8,

11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19,

20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,

31, 33, 34, 37, 39, 40, 41, 42,

43, 44, 47, 51, 53, 54, 56, 57,

58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66,

67, 68, 69, 70, 76, 77, 78, 79,

82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91,

92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99,

100, 101, 102, 103, 105, 106,

108, 109, 110, 112, 113, 114,

115, 116, 118, 119, 120, 122,

124, 126, 127, 128, 129, 130,

132, 133, 134, 136, 137, 138,

139, 140, 141, 143, 144, 145,

146, 148, 149, 150, 151, 152,

153, 154, 156, 157, 158, 160,

161, 162, 164, 166, 168, 170,

171, 172, 173, 174, 176, 177,

178, 181, 186, 198, 199, 200,

201, 202, 204, 205, 206, 207,

208, 209, 210, 211, 212, 213,

214, 216, 217, 218, 219, 220,

222, 227, 228, 231, 232, 233,

234, 236, 237, 238, 239, 240,

241, 244, 245, 246, 247, 248,	44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 55,
249, 250, 251, 253, 254, 255,	61, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 72,
256, 257, 258, 259, 260, 261,	74, 76, 81, 82, 83, 86, 91, 93,
263, 266, 268, 269, 273, 276	96, 99, 101, 102, 103, 105,
Білоруська Народна Республі-	107, 113, 142, 145, 146, 147,
ка (БНР) 20, 128, 136, 137,	168, 172, 262, 263, 264, 265,
138, 143, 168, 176, 177, 197,	267
223, 271	Велике князівство Руське 99
Білоруська Радянська Соці-	Великі Сорочинці с. 185
лістична Республіка (БРСР)	Великобританія 201, 208, 229,
224, 227, 229, 232, 257	253, 254
Бобруйськ м. 86	Вифлеєм (Батлеєм – біл.) м. 65
Болгарія 181	Віленська губернія 146, 147,
Боснія і Герцеговина 181, 184	161
Босфор і Дарданелли прото-	Вільно (Вільнюс) м. 55, 84,
ки 142	116, 147
Брацлавське воєводство 66,	Вірменія 201, 219, 223, 224,
92, 99	231, 240
Брацлавщина 144	Вісла р. 84
Брест м. (Брест-Литовськ м.)	Вітебська губернія 146
138, 154, 176	Вітебське князівство 29
Брестське воєводство 105	Вітебськ м. 62, 50, 51
Брянська область 176	Волинська губернія 146, 147,
Буковина 175, 184, 186, 190	196, 221, 268
В	Волинське воєводство 66
Варшава м. 70, 157, 200	Волинське князівство 29
Варшавське герцогство 113,	Волинь 38, 45, 61, 62, 113, 114,
146	141
Ватикан 59, 60	Володимирівська губернія 139
Велике князівство Литовське	Володимир м. 33
(ВКЛ) 9, 11, 12, 20, 31, 32,	Г
33, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43,	Гадяч м. 99

Галицько-Волинське князівство (держава, Галичо-Волинь) 15, 33, 39	З
Галицько-Волинські землі 26	Закавказзя 122
Галичина 45, 117, 175, 184, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 221, 270	Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР) 201, 224
Гетьманщина (Козацька держава) 76, 78, 82, 90, 92, 100, 187, 266	Закарпаття 175, 184, 186, 197, 220, 270
Гомель м. 78, 85, 86, 89, 90, 93, 95	Запорізька Січ (Січ) 67, 77, 96
Городненське князівство 25	Західна Білорусь 120, 200, 206, 207, 209, 225, 226, 227, 229, 232, 246, 247, 253, 254
Гродненська губернія 146, 147	Західна Волинь 104
Гродненщина 176	Західна Європа 48, 154, 175, 179, 180, 182, 206
Гродно м. 39, 143	Західна Україна 201, 207, 209, 225, 226, 227, 229, 232, 246, 247, 254, 255, 274
Грузія 201, 219, 223, 240	Західне Поділля 144
Грюнвальд с. 39, 42, 43,	Західний Буг р. 254
Д	Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) 184, 221
Дніпро (Катеринослав) м. 119, 190	І
Дніпро р. (Дніпрові пороги) 77, 78, 84, 86, 87, 100, 112, 154, 229	Індія 219
Донбас 232, 250	Італія 48, 184, 230, 238
Донецьк (Юзівка) м. 189	К
Дон, регіон 118	Кавказ 195
Друцьке князівство 29	Казахстан 231, 237, 238, 247
Ж	Канада 206, 230
Жемойське князівство 69	Карпати 195
Житомир м. 185	Карпатська Україна 220
Жовті Води м. 82	

Катеринославська губернія	151, 152, 153, 154, 157, 158,
189, 190	159, 160, 161, 168, 171, 172,
Київ м. 17, 23, 27, 34, 35, 45, 50,	173, 175, 176, 201, 219, 222,
54, 68, 78, 86, 91, 100, 190,	238, 244, 250, 268
219, 250	Литовське князівство 25
Київська губернія 146	Лівобережна Україна (Ліво-
Київська земля 26	бережжя України) 89, 100,
Київське воєводство 63, 66,	111, 159, 161, 186, 187, 188,
92, 99	196, 269
Київщина 26, 45, 61, 144, 158,	лінія Керзона 201, 254
196, 252, 268	Лісна с. 102, 103, 108
Киргизстан 231	Лозанна м. 168
Китай 238	Лоїв смт 85, 86, 87, 90, 106,
Клівленд м. 24	266
Королівство Польське (Цар-	Львів м. 12, 14, 32, 35, 49, 79,
ство Польське) 115, 149	103, 191, 192, 197, 270
Корсунь м. 82	Люблін м. 61, 105
Костянтинівка м. 190	
Краків м. 105	М
Кременчук м. 125	Мала Польща 105
Кривий Ріг м. 189, 190	Мала Русь (Малоросія) 141, 187
Крим, Кримський п-в 58, 181,	Маріуполь м. 190
189, 197, 223, 232, 250, 269	Мінська губернія 146, 147, 161
Кримське ханство 76, 81	Мінське воєводство 97
	Мінське князівство 29
Л	Мінськ (Мінск – біл., Минск –
Латвія 143, 168, 175, 219, 222,	рос.) м. 7, 14, 24, 27, 28, 29,
238, 244, 250	30, 33, 36, 39, 41, 49, 50, 51,
Латинська Америка 206	55, 56, 69, 83, 89, 109, 119,
Литва 13, 39, 42, 48, 69, 73, 81,	125, 126, 129, 130, 137, 138,
105, 109, 112, 113, 114, 115,	139, 143, 144, 170, 178, 186,
116, 119, 120, 133, 134, 136,	200, 220, 232, 233, 238, 241,
139, 140, 143, 146, 148, 149,	245, 247, 250, 251

- Могильов (Могилев / Моги-
лєв – рос.) м. 50, 51, 54, 68,
78, 97, 98
- Могильовська (Могилівська)
губернія 146, 161
- Могильовська область 102
- Могильовщина 176
- Мозир м. 85
- Молдова 80, 219, 231
- Москва м. 12, 25, 36, 38, 65,
74, 81, 100, 154, 202, 211,
217, 227, 228, 231, 232, 244,
246, 265
- Московія, Московщина, Мос-
ковське князівство, Мос-
ковське царство, Москов-
ська держава 39, 41, 42, 58,
65, 75, 76, 77, 84, 88, 89, 90,
95, 99, 100, 102, 107, 265, 267
- Московська губернія 139
- Н**
- Наддніпрянська Україна, Над-
дніпрянщина 114, 124, 141,
164, 165, 181, 189, 195
- Німеччина 138, 143, 175, 176,
208, 209, 210, 211, 212, 213,
219, 221, 222, 225, 226, 227,
228, 229, 233, 238, 246, 247,
252, 253, 257, 259, 274
- Новгород м. 23
- Новгородщина 26
- Новгородок м. 38, 43, 55, 263
- Новгородське воєводство 97
- Новгородське князівство 25,
38, 43, 263
- О**
- Одеса м. 190
- Орда 33
- Орша м. 50, 51
- Османська імперія (Турець-
ка імперія, Туреччина) 76,
77, 80, 81, 100, 103, 105, 107,
142, 180, 181, 184, 186, 267
- П**
- Париж м. 179
- Персія (Іран) 142
- Петербург (Петроград) м. 112,
116, 119, 120, 125, 130, 147,
169, 182, 188, 196
- Південний Буг р. 38
- Південь України 144, 161, 189,
- Північна Україна 81, 113
- Північне Причорномор'я 197,
269
- Підляшшя 55, 61, 62, 105
- Пінськ м. 39, 85, 88, 90
- Поволжя 118
- Поділля 38, 45, 61, 141, 196,
268
- Подільське воєводство 66
- Подніпров'я 15, 41, 74, 97
- Подністров'я 91
- Полісся 82, 86, 89, 91, 99

Полоцьке князівство 20, 21, 22, 23, 24, 27, 30, 31, 32, 34, 39, 262	Прип'ять р. 84, 154 Причорномор'я 40 Пруссія 104, 105, 139
Полоцьк м. 23, 24, 29, 50, 51	
Полтава м. 103, 108	Р
Полтавська губернія 161, 185	Речиця м. 85, 87
Полтавщина 99	Рим м. 49, 50
Польське королівство (Польська Корона) 40, 43, 45, 47, 50, 61, 62, 63, 65, 66, 73, 74, 75, 76, 99, 101, 107, 172, 265, 267	Річ Посполита 42, 45, 49, 52, 54, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 127, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 140, 141, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 157, 171, 172, 173, 186, 196, 200, 265, 267, 268, 269
Польща 13, 39, 62, 70, 82, 83, 84, 97, 99, 105, 109, 110, 112, 115, 116, 119, 120, 122, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 149, 150, 157, 158, 159, 161, 168, 169, 171, 175, 184, 199, 200, 201, 206, 207, 208, 209, 219, 221, 223, 226, 229, 232, 238, 248, 250, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 268, 272, 274	Російська імперія 21, 104, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 159, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 196, 197, 199, 221, 222, 223, 224, 258, 268, 269, 270, 271, 272, 273
Понімання 25	
Поніманська Русь 38	
Правобережна Наддніпрянщина (Правобережжя Наддніпрянщини, Правобережна Україна) 110, 111, 114, 116, 127, 131, 149, 150, 152, 153, 154, 157, 158, 161, 171, 187, 196, 268	
Приазов'я 189	

- Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР, Радянська Росія) 138, 176, 178, 200, 201, 221, 222, 224, 228
- Російська Федерація (РФ) 6, 8, 176, 217, 231, 232, 238, 240, 248, 250, 252, 253, 261, 277
- Росія (Російська держава) 6, 13, 20, 31, 42, 54, 58, 65, 75, 81, 89, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 110, 111, 118, 121, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 141, 142, 143, 147, 149, 151, 154, 156, 157, 159, 160, 162, 168, 171, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 190, 194, 196, 197, 198, 201, 216, 219, 222, 223, 231, 232, 233, 236, 237, 244, 245, 247, 248, 250, 251, 256, 260, 265, 268, 269, 270, 271, 277
- Румунія 181, 184, 201, 226
- Руська держава 95
- Руське воєводство 66
- Руське князівство 70
- Русь (Київська Русь, Давня Русь, Стародавня Русь, Київська держава) 9, 11, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 53, 56, 66, 72, 75, 84, 94, 105, 172, 262, 263, 265
- С**
- Саксонія 101
- Сан-Франциско м. 213, 229, 257
- Севастополь м. 141
- Сербія 142, 181
- Середнє Подвиння 41
- Середнє Подніпров'я 26
- Сибір 158, 167, 205, 273
- Синюха р. (Сині Води) 38, 39
- Словаччина 184
- Словенія 184
- Слуцьк м. 84
- Смоленська земля 89, 100
- Смоленське князівство 25, 27
- Смоленськ м. 28, 52, 99, 100
- Смоленщина 100
- Соціалістична Радянська Республіка Білорусь 200
- Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР, Радянський Союз) 8, 9, 12, 21, 84, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 251, 252,

253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277	У Угорщина 184 Узбекистан 231
Співдружність Незалежних Держав (СНД) 217, 218, 231, 236, 237, 244, 248, 260, 276	Україна (Україна – біл.) 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 52, 54, 57, 59, 61, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 112, 113, 115, 116, 118, 120, 122, 125, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 151, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 277
Сполучені Штати Америки (США) 185, 206, 229, 230, 231, 247, 248, 257, 258	
Стокгольм м. 168	
Суботів с. 80	
Судетська область (Судети) 220	
Сумщина 252	
Суразький повіт (Суразький район) 176	
Східна Білорусь 105	
Східна Галичина 192	
Східна Європа 14, 25, 77, 175	
Східна Україна (Схід Украї- ни) 99, 260	
Сян 254	
Т	
Таджикистан 231	
Таллінн м. 24	
Тевтонський орден 42	
Торговиця м. 104	
Турів м.	
Турівська земля 14, 32	
Турівське князівство 14, 25, 27, 28, 31, 39, 262	
Туркменістан 231	Українська держава (Українська Держава) 6, 106, 128, 136, 137, 177, 197, 251, 266, 271
Турово-Пінські володіння 27	

Українська Народна Республіка (УНР) 128, 135, 137, 138, 143, 176, 177, 196, 197, 199, 222, 223, 271

Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР, Радянська Україна) 203, 204, 205, 214, 216, 224, 227, 229, 232, 235, 257, 272

Ф

Фінляндія 222, 226

Франція 147, 148, 157, 171, 179, 180, 181, 208, 226, 246, 254

Х

Харків м. 34, 57, 141, 190, 228

Холмська земля 104

Хорватія 184

Ц

Центрально-Східна Європа 46, 58, 127, 144, 179, 220, 225, 246, 249, 260, 275

Ч

Чавси м. 96, 97

Чавський повіт 97

Чарторийськ с. 34,

Чернігів м. 86

Чернігівська губернія 126, 161, 176

Чернігівське воєводство 92, 99

Чернігівське князівство 25

Чернігівщина 100, 252

Чеське королівство 40, 75

Чехія 184

Чехословаччина (Чехословацька Республіка) 201, 220, 225

Чорне море 38, 143, 154, 168, 175

Чорноморський басейн 181

Чорногорія 181

Ш

Швеція 77, 81, 84

Наукове видання

Артимишин П., Меренюк Х. Україна та українці в пострадянських білоруських підручниках та посібниках з історії: колективна монографія / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 294 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Ірина Стецик

Обкладинка
Микола Барановський

Макет і художньо-технічне редагування
Дмитро Савінов

Підписано до друку 27.12.2024 р. Ум. друк. арк. 17,15.
Друк офсетний. Формат 60х84/16.
Наклад 150 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38 (032) 270-70-22